

86.3159)
14-152

«KAMOLOT»
KUTUBXONASI

Низомулмулк

Сиёсатнома

(Сияр ул – мулк)

چهارم باد و هر گشت کز صفا سبزه انداختن باد
اصداقین کز کسور و کون و آفتاب بی تو در خانه کز کار و کوشش
سوزن تو را میخیزد و کز پایشان لبست با اسما کز کف در میان کافور و زعفران
دولت کن و در آن کار میست و رسال مستقلنا و هر شما
ز کارگاه کانه دانه در شما این بیخود است و سبزه است
نور راه را برین برد ما تو را در گشته که درین کوهها در گشته که
تو بی فکر است و کز گشته بی نگیند بر گشته سخن بی ای که صحت از لبه است

56.3137
2.52

ЎЗБЕКИСТОН Республикаси
Миллий кутубхона маркази
ТШ-21
Тошкент

Низомулмулк

Сиёсатнома

(Сияр ул – мулк)

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

ТОШКЕНТ

2017

TOU ARM
398596

УЎК: 94:321.01(575.1)

КБК: 66.3(5Ў)

Н - 57

Низомулмулк

Сиёсатнома (Сияр ул-мулк)/Низомулмулк. Масъул муҳаррир Шариф Холмурод. Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳид, Афтондил Эркинов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2017. – 304 бет.

ISBN 978-9943-27-635-2

Мана, тўққиз асрдан ошибдики, қўлимиздаги ушбу китоб турли тилларда кўпгина халқларнинг амир-у умаролари, мутафаккир-у ижодкорлари, умуман, зиёли аҳли диққатини ўзига тортиб келади. Ҳатто Ғарб мамлакатларида бу китоб барча даврлар учун давлатни, жамиятни бошқаришда, дин-у эътиқод поклигини, мамлакат яхлитлиги ва дахлсизлигини сақлашда, фуқаролар ҳақ-ҳуқуқлари ва осойишталигини ҳимоя қилишда, халққа шу талаблар даражасидаги салоҳиятли раҳбарлар бош бўлишида асқатадиган яхши қўлланма, мароқли бадий асар ва тарихий манба сифатида эътироф этилган.

Китоб тарихчилар, сиёсатчи ва сиёсатшунослар, файласуфлар, шунингдек, бу соҳаларга қизиққан китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

УЎК: 94:321.01(575.1)

КБК: 66.3(5Ў)

Масъул муҳаррир:

Шариф ХОЛМУРОД

Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон ВОҲИД, Афтондил ЭРКИНОВ

Тўлдирилган иккинчи наشري

ISBN 978-9943-27-635-2

© «Адолат», 1997 й.

© Низомулмулк, «Сиёсатнома» («Сияр ул-мулк»). Иккинчи тўлдирилган, қайта ишланган наشري. «Янги аср авлоди», 2015.

УЛУҒ ЗОТЛАР МЕҲРИ ТУШГАН «ҚИЛИЧ ВА ҚАЛАМ СОҲИБИ»

Жаҳон маданиятининг бешикларидан бўлган Шарқ тарихи кўп воқеаларга шоҳид: саноқсиз жанг-у жадаллар натижаси ўлароқ салтанатлар алмашди, не-не буюк шоҳ-у саркардалар келиб кетдилар. Кимлардир ранж-у аламлар чекса, кимлардир зафарлар нашидасидан масрур бўлиб, давр-у даврон сурди. Лекин фақат яхши ишлар, уларни амалга оширган улўф зотларнинг табаррук номлари, шуларнинг барчасидан бизни воқиф этган азиз китобларгина боқий қолди. Маънавият ва билим хазинаси, чашмаси бўлган талайгина асарлар бутунги кунимизгача етиб келди.

Ана шундай хазина китоблар сирасида Низомулмулкнинг «Сиёсатнома» асари ҳам бор. Салжуқий шоҳларга 30 йил ҳалол вазирлик қилиб, ўз номини сўнмас шон-шуҳратга чулғаган Низомулмулк марказлашган кучли давлат учун кураш олиб бориш билан бирга бу борадаги ўз кузатувларини жамлаб, умумлаштирган ҳолда кўплаб амир-у умаролар, давлат арбоблари, сиёсатчилар учун зарур қўлланма хизматини ўтаб келган ажойиб китоб яратди. Унда давлатни бошқаришдаги энг майда масалалардан тортиб, ғоят йирик ва муҳим муаммоларгача ҳаммасини ўзи яшаб турган даврга қадар тўпланган сиёсий тажрибадан келиб чиққан ҳолда атрофлича ёритиб берди.

Албатта, қувваи хотирага энг аввало Шарқ ижтимоий тафаккури, маданияти маҳсули бўлган, ҳам

муҳим амалий аҳамиятга, ҳам юксак бадий қий-
матга эга бундай асарларни боболаримиз тўққиз
асрлар муқаддам ярата олган эканлар, улар қуруқ
жойда пайдо бўлмаган, деган фикр келади. Шундай
асарлар қалам учидан тўкилиши учун шунга яраша
шарт-шароит, ижтимоий онг ва тафаккур, мада-
нийат ва маънавият даражаси, энг муҳими, умум-
лаштиришга, хулоса чиқаришга арзигулик муайян
амалий ижтимоий-сиёсий тажриба бўлмоғи зарур
эди. Чиндан ҳам бугунги кунда юксак тараққиёти
ҳақли равишда эътироф этиб келинаётган қитъа
ва минтақаларнинг аксарияти ҳали уйқу оғушида
бўлганида Шарқда, жумладан, бизнинг қадимий
юртимизда давлатчилик бобида каттагина тажриба
тўпланган эди.

Мусулмон Шарқда уйғониш даври ўз чўққисига
чиқиб, кейинги тараққиёт босқичини Фарбга узат-
ди. Шарқдаги бу жараён умумжаҳон цивилизация-
сининг ўспиринлик ва балоғат даври эди.

Инсониятнинг шундан кейинги равнақи кўп
жиҳатдан ўша даврдаги маънавий-сиёсий жўшқин-
ликда муҳраб, белгилаб берилганди. Биз тарих
ғилдираги босиб ўтган бу тараққиёт босқичларини
ўз вақтида таҳлил қилиб, ўрганиб, ўзимизга жуда
кўп фойдали сабоқлар олишимиз мумкин эди. Мана,
ниҳоят, имкон туғилган экан, сиёсий, ҳуқуқий ўт-
мишимизга жиддийроқ назар ташлаб, уни теранроқ
англашга ҳаракат қилмоғимиз лозим. Зеро, давлат-
чилик сиёсатининг идизлари «Сиёсатнома» сингари
ноёб асарларга бориб тақалади, улардан озиқ олади.

«Темур тузуклари»да ҳар қандай подшоҳ, халқ
орзу қилгулик ақд-заковат, валинеъмат соҳибла-
ри бўлмиш вазирлар тўғрисида сўз юритилганида
«Сиёсатнома» муаллифи Низомулмулк алоҳида
меҳр-муҳаббат билан, ҳар жиҳатдан намуна қилиб
қўрсатилади. Бундай «Қилич ва қалам соҳиби» бўл-

миш вазирларни эъзозлашга, қадрлашга даъват этилади.

Адолат, тенглик – ҳаққонийлик ва бошқа инсоний эзгуликлар манбаи, шубҳасиз, Қуръони карим ва Ҳадиси шариф бўлса, «Сиёсатнома» сингари асарлар шу муқаддас китобларда баён этилган фикрлар ва уларни рўёбга чиқариш бобида олиб борилган ишлар ифодасини аниқ бир фаолият доирасида кўрсатиб, шарҳлаб ва изоҳлаб беради. Давлат масаласи «Сиёсатнома»нинг ўзак томирини ташкил қилади. Бу жиҳатдан унинг асосий ғоялари эзгу мақсадларни кўзлаган ҳар қандай тузум, давр, жумладан, бизнинг давлатимиз сиёсати билан ҳамоҳангдир.

Низомулмулк ўз китоби воситасида қуруқ панд-насиҳатни, кўрсатма беришни мақсад қилиб қўймайди. У турли давлатларнинг ҳукмдорлари, авлодлар тажрибасидан, жумладан, ўз шахсий тажрибасидан бизга мароқли ҳикоя қилади. Шу жиҳатдан ҳам, гарчи асар асосан энг мураккаб ва масъулиятли инсоний фаолият жабҳаси бўлмиш сиёсатдан сўзласа-да, ғоят қизиқарли бадиий асар сифатида мароқ билан ўқилади. Бошқача айтганда, муаллиф муҳим сиёсий муаммолар хусусидаги фикрларига бадиий ён босиб, уларнинг маъқуллигига ўқувчи ишончини мустаҳкамлайди, асар ибратини янада кучайтиради.

Бу юк истиқболли мустақил Ўзбекистон тараққиётига муносиб ҳисса қўшиш иштиёқида бўлган ҳар бир давлат арбоби, масъул шахс, сиёсатшунос олим, зиёли, барча ватандошларимиз мазкур китобда баён этилган ажодлар тажрибасидан ўз фаолиятлари учун зарур сабоқ ва маънавий қувват олишлари аниқ.

ШАРИФ ХОЛМУРОД

НИЗОМУЛМУЛК ВА УНИНГ «СИЁСАТНОМА» АСАРИ

Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий Низомулмулк (1018 – 1092) Шарқ тарихи ва маданиятида ўзининг 1091 йили ёзилган «Сиёсатнома» (ёки «Сияр ул-мулк») асари билан ўчмас из қолдирган.

Абу Али Ҳасаннинг бобоси Байҳақ қишлоғининг энг нуфузли деҳқонларидан бўлиб, тўрт нафар ўғилнинг отаси эди. Унинг катта ўғли Абулҳасан Али отаси вафотидан кейин Хуросон волийси Абулфаза саройига бориб, унинг хизматига киради. 1018 йилда унинг оиласида (Туснинг Родкон вилоятидаги Наврон қишлоғида) Абу Али Ҳасан оламга келади. У бошланғич таҳсилни шу ерда олади, кейин Нишопур ва Марвда ўқиб, вояга етгач, Балхга бориб, Али ибн Шодон хизматига киради. Кейинчалик у Довуд ибн Микоилга дабир бўлади. Дабирлик мансабидан салжуқийлар (1037 – 1194) шоҳи Алпарслон (1063 – 1072 йиллар) саройида вазирлик мансабигача кўтарилади ва «Низомулмулк», яъни мулкнинг низоми, тартиби маъносини англатувчи номи билан шухрат қозонади. Вазирлик даврида у қарийб давлатнинг бутун ишларини ўзи олиб боради.

Низомулмулк сарой ва давлатдаги шунчалик катта обрў-эътиборига қарамасдан ҳасадгўй, гаразгўй кишилар ва мансабдорларнинг ифволаридан хавфсираб яшарди. Ҳатто, Алпарслоннинг ўзи ҳам вазирини рофизийликда айблаб, унинг шофеий мазҳабида эмаслигидан афсусланарди. Шоҳнинг шундай муносабатини Низомулмулк ўз асарида таассуф билан эслайди.

1072 йили Алпарслон ўлдирилганидан кейин Низомулмулк унинг ўғли, 17 ёшида тахтга ўтирган Маликшоҳ (1072 – 1092 йиллар) саройида вазирлик қилиб, бу шоҳнинг давлатига ҳам катта мадад беради, мулкни бошқариб туради. Маликшоҳ уни ўз ҳомийси *отабек* деб атаган. Вазирлиги даврида у кўп олимлар ва машҳур кишиларга ҳомийлик қилиб, моддий ёрдам кўрсатди. Улуғ олим ва шоир Умар Ҳайём ҳам Низомулмулкнинг мурувватидан баҳраманд бўлганлиги яхши маълум.

Шу ҳукмронлар даврида Низомулмулк Арабистондан то Туркистонгача бўлган улкан мамлакатни бошқарган. Бу даврда ҳатто халифа пойтахти бўлмиш Бағдод ҳам Маликшоҳ қўлида эди ва уни бевосита вазири Низомулмулк бошқарган. Тарихчи Мирхонд ўзининг «Равзат ус-сафо» асарида (4-жилд, 107-бет) бир воқеани келтирган. Бир куни Маликшоҳ Низомулмулкнинг ўғлидан хафа бўлади. У султон шаҳнасини таҳқир қилган эмиш. Вазири олдига ўз одамларини юбориб, хафа бўлганини айтиб юборди: «Агарда мамлакат бошқарувида сен менга шерик бўлсанг, майли-я, бироқ менга тобе бўлсанг, нимага ўғлинг қилмишларини назорат қилмайсан, у ҳаддидан ошиб кетибди-ку! Хоҳласам буюраман, олдингдан давотни оладилар (яъни вазирликдан тушираман сени)». Низомулмулк унга жавоб бердики, сенинг давлат-у тожинг менинг давотимга боғлиқ, вазирликни мендан олсанг, сендан тожингни оладилар.

Низомулмулкнинг оқилона ва адолатли давлат бошқаруви туфайли Маликшоҳнинг номи тарихда қолди. У адл ва инсофнинг буюк меъмори эди. Вазирлиги даврида Бағдод, Басра ва Исфаҳонда «Низомия» номидаги мадрасалар бино қилади.

Маликшоҳ ва унинг вазири Низомулмулк давлатида иқтисодий шароит яхшиланган даврда 30 ёшли Умар Ҳайём (1040 – 1123) таниқли астроном эди. Уни 1074 йили сосонийларнинг шамсий тақви-

ми (календари)ни ислоҳ этиш учун тузилган гуруҳга раҳбарликка таклиф қилишади. Умар Ҳайём бу ишни бажариб, девоннинг илмий ва давлат ишларига таклиф қилинади. Бу таклифни Умар Ҳайём рад этса ҳам, Низомулмулк унга йилига 1200 туман ҳақ бериб, илмий ва адабий фаолиятини олиб бориши учун шароит яратиб беради.

Маликшоҳ салжуқийлар салтанати пойтахти бўлмиш Марвда катта обсерватория қурдиради. Саройда илмий-маданий муҳит шаклланади. Бўлғуси буюк олим – Муҳаммад Ғаззолий (1058 – 1111) бу вақтда энди ижодга киришган, арабийнавис шоирлар Муизий, Тантароний, Туғрой кабилар Маликшоҳ саройи билан боғланган эдилар. Низомулмулк 1067 йили Бағдодда оламга машҳур «Низомия» мадрасасини қурдиради. Муҳаммад Ғаззолий ўз вақтида ана шу мадрасада дарс берган.

Низомулмулк ўз даврининг машҳур кишиларидан бўлмиш Ҳасан Сабоҳни ҳам Маликшоҳ саройига жалб этади. Аммо кейинчалик у билан келиша олмай, уни сарой хизматидан четлатади. Улар ўртасида очиқ душманлик муносабати пайдо бўлади. Ҳасан Сабоҳ Мисрга бориб таҳсил олиб, исмоилия мазҳабининг дойиси – тарғиботчиси бўлиб қайтгач, куч билан Қазвин яқинидаги Аламут қалъасини босиб олади ва Маликшоҳ Салжуқий ва унинг вазири Низомулмулкка қарши ҳаракатларини бошлайди.

Бундан ташқари, Маликшоҳ ўлимидан кейин унинг авлодлари ўртасида тахт учун кураш бошланади. Низомулмулк Маликшоҳнинг катта ўғли Барқайриқнинг тахт учун курашувига мадад беради ва бу билан Маликшоҳнинг хотини Турконхотуннинг ашаддий душманига айланади. Давлат ишларига таъсири жуда сезиларли бўлган Турконхотуннинг бевосита иштирокида Низомулмулк вазирликдан олиниб, ўрнига шу хотиннинг

яқин кишиси Тождулмулк Абулғаноим ибн Хусрави
Фируз тайинланади.

Вазирликдан кетган Низомулмулк ана шу киши-
ларнинг иғволари ҳамда Ҳасан Сабоҳнинг иштиро-
ки билан Бағдод сафари йўлида, Наҳованд шаҳри-
яқинида Абу Тоҳир исмли ёлланган қотил тифидан
1092 йили 14 октябрда ўлдирилади.

Маликшоҳдан кейин меросхўрлар ўртасидаги
тож-тахт учун талашувлар натижасида у бунёд эт-
ган обсерватория ёпилиб, Умар Ҳайём ҳам бу ерни
тарк этади. Маданий муҳит таназзулга юз бўлади.

Маликшоҳ Салжуқий ўз ҳукмронлиги юз бўлади.
саройнинг фозил ва олимларига давлатни даврда
риш қоидалари, тартиботи ва усуллари ҳақида бошқа
рисола ёзиб, унда ўтган шоҳлар тарихи ва ҳаётини
тажрибасидан мисоллар келтиришларини буюра-
ди. Бу рисола, аввало, давлат бошқаруви буюра-
рида дастур вазифасини бажариши кераклигини
таъкидлайди. Ўзига хос ушбу ижодий беллашувда
Низомулмулк ҳам иштирок этади. Унинг беллашувда
қараганда, мазкур ишга Шарафулмулк (Абу Саид
Муҳаммад бини Мансур бини Муҳаммад (Абу Саид
мий), Тождулмулк, Маждулмулк (Абулфазл Асад бини
Муҳаммад ал-Қумий) ва бошқалар қўл урадилар.

1091 йили Низомулмулк ёзган 39 бобдан иборат
«Сиёсатнома» ёки «Сияр ул-мулк» («Подшоҳлар иборат
муши») номли асар шоҳга манзур бўлади. Сўнгра
Низомулмулк асарини қайта ишлаб, уни янги боблар
қисмлар билан бойитади. 1092 йили уни қўчириб
Султон Маликшоҳга бериб қўйиш учун саройнинг
махсус қотиби Муҳаммад Мағрибий ан-Носийнинг
топшириб, ўзи Бағдод сафарига йўл олади.

1092 йили Маликшоҳ ҳам ўлдирилиб, тождулмулк
учун кураш авж олиб кетади ва давлат тартибсизликка
тартибсизликка учраб, халқнинг аҳволи ёмонлашади
боради. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Мағрибийнинг

ми (календари)ни ислоҳ этиш учун тузилган гуруҳга раҳбарликка таклиф қилишади. Умар Ҳайём бу ишни бажариб, девоннинг илмий ва давлат ишларига таклиф қилинади. Бу таклифни Умар Ҳайём рад этса ҳам, Низомулмулк унга йилига 1200 туман ҳақ бериб, илмий ва адабий фаолиятини олиб бориши учун шароит яратиб беради.

Маликшоҳ салжуқийлар салтанати пойтахти бўлмиш Марвда катта обсерватория қурдиради. Саройда илмий-маданий муҳит шаклланади. Бўлғуси буюк олим – Муҳаммад Ғаззолий (1058 – 1111) бу вақтда энди ижодга киришган, арабийнавис шоирлар Муизий, Тантароний, Турғрой кабилар Маликшоҳ саройи билан боғланган эдилар. Низомулмулк 1067 йили Бағдодда оламга машҳур «Низомия» мадрасасини қурдиради. Муҳаммад Ғаззолий ўз вақтида ана шу мадрасада дарс берган.

Низомулмулк ўз даврининг машҳур кишиларидан бўлмиш Ҳасан Сабоҳни ҳам Маликшоҳ саройига жалб этади. Аммо кейинчалик у билан келиша олмай, уни сарой хизматидан четлатади. Улар ўртасида очиқ душманлик муносабати пайдо бўлади. Ҳасан Сабоҳ Мисрга бориб таҳсил олиб, исмоилия мазҳабининг дойиси – тарғиботчиси бўлиб қайтгач, куч билан Қазвин яқинидаги Аламут қалъасини босиб олади ва Маликшоҳ Салжуқий ва унинг вазири Низомулмулкка қарши ҳаракатларини бошлайди.

Бундан ташқари, Маликшоҳ ўлиmidан кейин унинг авлодлари ўртасида тахт учун кураш бошланади. Низомулмулк Маликшоҳнинг катта ўғли Барқаёриқнинг тахт учун курашувига мадад беради ва бу билан Маликшоҳнинг хотини Турконхотуннинг ашаддий душманига айланади. Давлат ишларига таъсири жуда сезиларли бўлган Турконхотуннинг бевосита иштирокида Низомулмулк вазирликдан олиниб, ўрнига шу хотиннинг

яқин кишиси Тожулмулк Абулғаноим ибн Хусрави Фируз тайинланади.

Вазирликдан кетган Низомулмулк ана шу кишиларнинг ифволари ҳамда Ҳасан Сабоҳнинг иштироки билан Бағдод сафари йўлида, Наҳованд шаҳри яқинида Абу Тоҳир исмли ёлланган қотил тифидан 1092 йили 14 октябрда ўлдирилади.

Маликшоҳдан кейин меросхўрлар ўртасидаги тож-тахт учун талашувлар натижасида у бунёд этган обсерватория ёпилиб, Умар Ҳайём ҳам бу ерни тарк этади. Маданий муҳит таназзулга юз тутди.

Маликшоҳ Салжуқий ўз ҳукмронлиги даврида саройнинг фозил ва олимларига давлатни бошқариш қоидалари, тартиботи ва усуллари ҳақида бир рисола ёзиб, унда ўтган шоҳлар тарихи ва ҳаётий тажрибасидан мисоллар келтиришларини буюради. Бу рисола, аввало, давлат бошқаруви ишларида дастур вазифасини бажариши кераклигини таъкидлайди. Ўзига хос ушбу ижодий беллашувда Низомулмулк ҳам иштирок этади. Унинг сўзига қараганда, мазкур ишга Шарафулмулк (Абу Саид Муҳаммад бини Мансур бини Муҳаммад ал-Хоразмий), Тожулмулк, Маждулмулк (Абулфазл Асад бини Муҳаммад ал-Қумий) ва бошқалар қўл урадилар.

1091 йили Низомулмулк ёзган 39 бобдан иборат «Сиёсатнома» ёки «Сияр ул-мулк» («Подшоҳлар турмуши») номли асар шоҳга манзур бўлади. Сўнгра Низомулмулк асарини қайта ишлаб, уни янги боб ва қисмлар билан бойитади. 1092 йили уни кўчириб, Султон Маликшоҳга бериб қўйиш учун саройнинг махсус котиби Муҳаммад Мағрибий ан-Носихга топшириб, ўзи Бағдод сафарига йўл олади.

1092 йили Маликшоҳ ҳам ўлдирилиб, тож-тахт учун кураш авж олиб кетади ва давлат ишлари тартибсизликка учраб, халқнинг аҳволи ёмонлаша боради. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Мағрибий фақат

1105 йилга келиб, яъни Фиёс уд-дин Муҳаммад бини Маликшоҳ даврида (1105 – 1118 йиллари) Низомулмулк асарини эълон қилишга муваффақ бўлади.

Шундай қилиб, котиб Муҳаммад Мағрибийнинг Низомулмулкка садоқати ва шижоати туфайли унинг васиятномаси бизгача етиб келди.

«Сиёсатнома» асари яратилган даврдан бошлаб олимлар, тарихчилар, адиблар, энг асосийси, шоҳ-у ҳокимлар диққатини ўзига тортиб келади. Бу асарни султонлар ва бошқа мансабдорлар кўчиртириб олиб, ўз фаолиятларида фойдаланганлар. «Сиёсатнома» Шарқ маданиятини, салжуқийлар тарихи ва сиёсий ҳаётини ўрганишда энг ишончли манба бўлиши билан бирга форс адабиётининг дастлабки бадий асарларидан саналади.

«Темур тузуклари» асарида улуғ вазир ва давлат арбоби Низомулмулк амаллари ҳурмат-эҳтиром билан эсланиб, жумладан, шундай дейилади: «Масалан, Маликшоҳ Салжуқий ўз вазири Низомулмулкни мартабасидан туширди. Вазир бошдан-оёқ яхши сифатларга ўралган эди. Унинг ўрнига зоти паст, ёмон бир кишини вазир қилиб тайинлади. Бу шумқадам вазирнинг қабиҳ ишлари, зулм-ситами ва нафси бузуқлиги касофатидан салтанат биноти бузила бошлади». Бошқа бир жойида Низомулмулк давлатни бошқаришда ибрат қилиб кўрсатилиб, унинг фазилатларига таъриф берилади: «Низомулмулкнинг ёмон қилмишлари кам бўлиб, хайрли ишлари кўпроқ эди. У Ҳажга бормоқчи бўлиб турган вақтида авлиёлардан бири унга дебди: «Маликшоҳ давлатининг хизматида бўлиб, амалга ошираётган хайрли ишларинг ва Тангри таолонинг бандаларига етказиб турган ёрдамнинг Ҳаж қилиш билан баробардир».

«Темур тузуклари»да ақлли, билимдон ва ҳушёр вазир мамлакат ҳаётининг турли жабҳаларида жуда катта куч эканлиги, подшоҳининг бошига тушган муҳим ва мушкул ишларни тадбиркорлиги ва узоқ-

ни кўра билиш қобилияти билан осонлаштириши олижанобларча эътироф этилади. «Бундай вазирни эъзозлаб, иззат-икром этсинлар, давлат шериги билиб, азиз тутсинлар. Зинҳор унинг сўзидан чиқмасинлар, у нима деган бўлса, бари ақл кўзгусидир», дея қайта-қайта таъкидланар экан, шундай ҳурматга сазовор вазир сифатида яна Низомулмулк мисол сифатида келтирилади.

Асарнинг тарихий, сиёсий ва бадиий аҳамияти шундаки, у салжуқийлар ҳукмронлигига оид обрўли манба бўлиб, бу силсила шоҳлари учун давлатни бошқаришда бир дастур тарзида яратилган. Асар адабий манба сифатида ҳам жуда қимматлидир. Шу сабабли асарга, Низомулмулк шахсиятига Алишер Навоий, «Дастур ул-мулк» муаллифи Самандар Термизий, «Осор ал-билод» муаллифи Абу Яҳё Закариё ибн Муҳаммад ал-Қазвиний ҳамда ибн Исфандиёр, ибн Биби, ибн Тиктак, Хожа Халифа ва бошқа кўп-лаб улуғ аллома-ю давлат арбоблари ғоят юксак баҳо берганлар.

Ушбу асар машҳур шарқшунос олимлардан Ш.Риё, В.Дорн, Э.Брове, А.Кристенсен, Ч.Шеффер, Т.Нельдеке, В.В.Бартольд, А.Кримский, Муҳаммад Низомиддин, Файз ал-Ҳасан Файзий, Б.Ғафуров, Б. Аҳмедов ва бошқалар диққатини ўзига тортиб, уларнинг жиддий хулосаларига асос бўлган. Кўпгина хорижий нашрларда «Сиёсатнома» асари бутунги сиёсатчилар учун ҳам энг яхши қўлланма сифатида баҳоланади.

«Сиёсатнома» асари ва Низомулмулкнинг шахсияти кўп мутахассислар қатори ўзбек олимлари ҳамда ўқувчиларини ҳам қизиқтириб келмоқда. Бу асардан баъзи парчалар ва маълумотларни академик Бўрибой Аҳмедовнинг мақолаларида ҳамда «Ўзбекистон тарихига оид манбалар» китобида учратамиз.

«Сиёсатнома» ёки «Сияр ул-мулук» асарини олимлар салжуқийларнинг сиёсий дастури сифатида баҳолаганлар. Асарнинг асосий ғоялари ҳам шундан иборатки, вазир Низомулмулк шоҳ ва ҳокимларни адл-у инсофга, сулҳ ва мурувватга, давлатни оқилона бошқариб, қатъий қоида ва тартиб ўрнатишга, амалдорларни виждонли, пок, ҳалол ва имонли бўлишга, мамлакат ободонлиги, унинг аҳли фаровонлиги, тинчлиги ва тотувлигини таъминлаш учун ҳаракат қилишга даъват этади.

Ўқувчи Низомулмулк асарини ўқир экан, муаллифнинг ақл-заковати, ҳаётий тажрибаси, ҳикоя ва мисолларига мафтун бўлади, унда келтирилган илмий, ахлоқий-тарбиявий, диний далилларга ишонади, асар муаллифининг тилига, бадиий тасвир маҳоратига қойил қолади.

Масалан, Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Хожа Камолиддин Ҳусайн номли шоир ҳақида гапира туриб шундай ёзади: «Хожа Низомулмулкнинг ўғлидир. Отасининг таайюн ва иштиҳори бурунги Низомулмулкдин ортиқроқ бўлмаса, ўксук (кам) ҳам эмас. Эътибор юзидин анинг била тенг бор эди. Аммо мансаб юзидин ортти...» Навоийнинг гаплари шуни кўрсатадики, Ҳирот маданий муҳити учун салжуқийлар вазири таниқли шахс бўлган. Шу боисдан ҳам бошқани унга қиёслаб, нисбат бериб таърифлаяпти.

Низомулмулк фикрича, адолат ва саховат хайрсадақадан, ночор, ноилож кишиларга мадад беришдан, бева-бечоралар, майиб ва ногиронларга хазинадан нафақа ажратишдан ва инсонларнинг ҳуқуқларига риоя қилишдан иборатдир. Амалдорларнинг тўғри танлаб, уларга қўлларидан келадиган нафақа ва вазифаларни топшириш, бир кишига бир вазифа бериб, ундан итоат ва ижро фазилатини кутиш ва бошқарувининг асосий талабларидандир.

Низомулмулк замонасидаги иллатларни баъзан очиқчасига баён қилади, лекин оқил инсон, давлат арбоби бўлганлигидан баъзи ҳаракатлари зое кетаётганлигини яхши тушунади. Ўша даврларда ҳам ҳасадчи ва ғаразли амалдорлар борлигини, саройдаги макрлар, амалдорларнинг бир-бирларига қасд ва душманликлари давлат ишларига, халқ ва салтанатга зиён эканлигини яширмайди. «Бизнинг замонда, – деб ёзади у, – амирлар бир ҳаром динордан чўчимайдилар, ҳақиқатни ёлғонга чиқариб, иш оқибатини ўйламайдилар». Бошқа жойда: «Ҳозир шундай замон бўлганки, юз мусулмоннинг қони тўкилса ҳам, бировнинг заррача иши йўқ. Олтинларни олганда ҳам бировни жавобгар қилмайдилар, ишни ҳам охиригача олиб боролмайдилар. Ажаб дунё, бундан кейин нима бўлар экан?!» деб ёзади.

Давлатни идора этишда амалдорлар катта ўрин тутишини яхши тушунган Низомулмулк уларни тўғри танлаб, жой-жойига қўйишни, ҳар бирига лойиқ амал бериб, асосий мақсад йўлида тарбия қилишни муҳим бир талаб деб билади. Ҳар қайси амалдорни тарбиялашга кўп вақт кетиши ва бу мушкул иш эканини тушунтириб, ҳокимларга қўл остидагиларни эҳтиёт қилишни маслаҳат беради. Амалдорнинг хатосини кўриб, уни дарров ишдан олиш тўғри эмаслигини, уни биринчи мартаба кечириб, яна хато қилмаслиги учун ҳимоя қилиш кераклигини айтади.

Асарнинг баъзи қисмлари ва бобларида халифаларга қарши бўлиб ўтган қўзғолон ва урушлар, исломдаги ҳар хил мазҳаб ва жараёнлар, уларнинг намояндалари ва тарафдорлари ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Жумладан, Маздак ҳаракати, Муқанна қўзғолони, Абу Муслим ҳаракати, Озарбайжонда афшин Бобакнинг чиқишлари ҳамда қарматий, ботиний, рофизий, қадария ва шиалар

ҳаракатлари билан боғлиқ воқеалар ўз аксини топган. Муаллиф бу воқеаларни баён қилиб, уларнинг сабаблари ва оқибатларини очиб беришга ҳаракат қилади. Муаллифнинг энг асосий хулосаси шундан иборатки, марказий давлат ягона бир ғояга эга бўлмаса, ҳар хил ғоя ва фикрлар тарафдорлари ҳокимият учун курашадилар, бу мақсад эса қон тўкишлар ва зулм-у ситамларга сабаб бўлиши мумкин. Асарда Марказий ҳукумат, давлат, шоҳ-у ҳокимлар халқ бирлиги, давлат истиқлоли, қудрати ва мудофаасини таъминлаш учун куч-ғайратларини сарфлашлари зарур, деган ғоя етакчи ўринда туради.

«Сиёсатнома» мавзу жиҳатдан кенг қамровли ва сермазмун асар. Унда давлат бошқарувига алоқадор қарийб ҳамма қоида ва қонунлар, усул ва воситалар, қози ва қозихона ишлари, қўшин ва сарбозлар, хизматчи ва шахсий сарбозлар масалалари, саройдаги соқчилар-у посбонлар вазифалари, уларнинг маошлари, почта ва айғоқчилик (разведка) ишлари, уларнинг моддий жиҳатлари, хазина ва байтулмол, элчиларга муносабат, ҳатто, шоҳнинг оилавий ишлари, унинг базм ва мажлислари, хос ходим ва шахсий соқчилари ҳақида маълумот ва маслаҳатлар бор. Асарда молия ва хўжалик ишлари, солиқ ва хирож, закот ва вақф масалалари ҳам ўрин олган. Улар баъзан керакли даражада очиб берилган бўлмаса ҳам, муайян тадқиқотларга озуқа бера олади.

Асар ҳозирги давр сиёсатчилари, давлат амалдорлари ва мансабдор кишиларга, умуман, ўтмиш тарихимизга қизиқувчи барча ўқувчиларга маънавий руҳ ва куч беради, деб ўйлаймиз.

Асарнинг бадий қиммати шундаки, унинг муаллифи ўз фикрларини турли ҳикоятлар воситасида исботлаб, мустаҳкамлаб боради. Қарашлари ўқувчи онгига етиб бориши, диққатини жалб этиши учун

турли тарихий шахслар, ҳар хил қаҳрамонлар ва уларнинг ҳаёти билан боғлиқ ҳикоятларни келтиради. Салжуқий ҳукмдорларга панд-насиҳат қилаётган муаллиф, асосан, илгари ўтган ҳукмдорлар билан боғлиқ воқеаларни келтириш орқали уларнинг ижобий хусусиятларини замонаси шоҳларига, ўтмиш ҳукмдорларига намуна қилиб кўрсатишни истади. Салбий жиҳатларни тилга оларкан, уларнинг оқибатларидан сабоқ беради. Асар тилининг соддалиги билан китобхонни ўзига тортади. Низомулмулкнинг баён услубидаги публицистик руҳ ҳам асарни ўқишли қилган.

«Сиёсатнома», – деб ёзади профессор Б.Н.Заходер, – бу жиддий сиёсий ҳужжат бўлиб, марказий ҳукумат парчаланишига қарши қаратилган асардир. «Сиёсатнома» марказлашган давлат тузишга даъват этиб, кучли давлат маҳкамаси, армия ва бошқа текшириш воситаларини яратишга чақиради*.

«Сиёсатнома»нинг энг қадимий нусхаси Британия музейида (АДД 23516) ҳамда Берлинда сақланади. Бу нусхалар 1168 – 1169 йили Урмия шаҳрида амир-ҳожиб Алп Жамолиддин фармонига биноан кўчирилган, Чарлз Шеффер 1291 йили кўчирилган бошқа нусхадан фойдаланиб, асарни француз тилига ўтириб, 1893 йили нашр этган. 1914 йили Калькутта шаҳрида асарнинг тошбосма нусхаси ҳам чоп қилинган. Кейинчалик, 1932 йили Техрон шаҳрида Иброҳим Халҳолий иштирокида «Сиёсатнома» асари беш нусха асосида солиштирилиб, босиб чиқарилган.

Низомулмулкнинг бу асарини Б.Н.Заходер кўп йиллик тадқиқотларидан сўнг 1949 йили рус тилига таржима қилиб, нашр эттирди. 1960 йили асар инглиз тилида чоп қилинди.

---

* Сиасатнаме. Книга о правлении визира XI столетия Низам аль-мулька. Москва – Ленинград, «Наука», 1949, с.242.

«Сиёсатнома»нинг яна бир нашри 1989 йили Душанбеда амалга оширилди. Асарни нашр этган олим А.Девонақулов ўз сўзбошисида асарнинг асосан бадиий аҳамиятини умуминсоний қадриятлар жиҳатидан таҳлил этган. Аммо бу нашр баъзи камчиликлардан холи эмас: асарнинг баъзи боблари тушириб қолдирилган.

«Сиёсатнома»нинг ушбу таржимасига асарнинг 1932 йилги Эрон нашри асос қилиб олинди. Китоб оммавий нашрга мўлжалланаётганлигини назарда тутиб, айрим жузъий қисқартиришлар қилинди ва асар тили эса ўзбек тилидаги баён услубига яқинлаштирилган тарзда берилди. Асарни нашрга тайёрлашда бизга ёрдам берган барча шахсларга, жумладан, таржимани асл нусха билан солиштиришга кўмаклашган Олима Набиевага, ноширларимизга миннатдорчилик билдирамиз.

БИСМИЛЛАҲИР-РАҲМОНИР-РАҲИЙМ

Алҳамдулиллоҳи раббил оламин ва салавоту ва салом ала хайри халқиҳи Муҳаммадин ва Олиҳи ва суҳубиҳи ажмаъин, аммо баъд бу китобни Низомулмулк Аллоҳ инояти ила ўт-тиз бобда қисқача баён қилган эди. Кейинроқ қалбида ранж-у азоб бўлганидан ва шу давлат муҳолифларига қарши китобни қайта ишлаб, яна ўн беш фасл қўшди. Ҳар бир фаслда нимаики лойиқ бўлса, шуни ёзди. Бу фикрлар Бағдод йўлида пайдо бўлган эди. Аммо ботинийлар хуруж қилдилар ва одамларга кўп зиён етказдилар. Ўша вақтларда банда шуни ошкор ёзолмадим. Энди адолат ва ислом олам худованди – подшоҳи халадаллоҳу мулкаҳу даврида кучайиб кетиб, ҳар куни зиёда бўлиб, тараққий топаётганидан умид қиламизки, Тангри таоло шу давлат устунларини қиёмат кунларигача муҳаллад ва муаббад тутади.

БИРИНЧИ ФАСА

ЗАМОНА ОДАМЛАРИНИНГ АҲВОЛЛАРИ ВА СУЛТОНИ ОДИЛ, ШАҲАНШОҲИ АЪЗАМ ХАЛАДАЛЛОҲУ МУЛКАҲУНИНГ МАДҲИ ҲАҚИДА

Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло ҳар аср ва давр-у замонда халқ ичидан бир кишини подшоҳликка кўтариб, унга ҳунарлар ва ёқимли сийрат-у фазилатлар беради, дунё тинчлиги ва бандалар оромини қўлига бериб, фасод-у ошуб эшигини у орқали ёпади, унинг имзо ва ҳашаматини халойиқ қалби ва кўзларида тарқатади, токи одамлар унинг адолати соясида паноҳ топиб, тинч кун кўриб, омонликда унинг давлати абадий бўлишини тилайдилар. Ва агарда, худо кўрсатмасин, бандалардан бирор-бир исён зоҳир бўлса, шариат ишларига хавф ё бирор зарар тоат-у Ҳақ фармонларига тегса, уларга шу подшоҳдан жазо етади, қилган ишларига ажр берилади. Худо бизга шундай кунларни кўрсатмасин, шундай ҳокимлардан узоқроқ бўлайлик. Бўлмаса, исён шумлигидан, одамларга хашм-у хазлон (сарсонлик) етиб, одил подшоҳни ҳам бошларидан олиб ташлайди. Ҳар хил бало-ю қўзғолон кўтарилиб, ноҳақ қон тўкилади ва кимки кучли бўлса, истаган ишини қилади. Шунда гуноҳкорлар шу фитна ва қон тўкишларда ҳалок бўладилар ва олам улардан тозаланади, аммо уларнинг касофатларидан бегуноҳ кишилар ҳам нобуд бўладилар. Бунга шундай мисол келтирса бўлади, агарда қамишзорга ўт тушса, қуруқ нарсалар ҳаммаси ёниб кетади ва ҳўл нарсалар ҳам олов таъсиридан ёниб йўқ бўлади.

Аллоҳ одамлардан бир кишига қудратини кўрсатиб, давлат ва иқбол беради, Ҳақ таолодан билим ва ақл топиб, шу билим билан қўл остидагилардан ҳар бирини ўзига тенг билади, ҳар бирига мартабасига мос қадр қилиб, мансаб беради, хизматкорларини халқ ўртасидан ажратиб олади, ҳар бирига бир мартаба ва манзала беради, дин ва дунё зарурати-ю муҳимоти билан уларни таъминлайди, раиятни муҳофазат қилади, токи унинг адли соясида халойиқ роҳат ила яшаб кун кўрсин. Агарда хизматкор ва ё маҳрамлардан бирортаси нолайиқ иш тутса-ю, яхшиликдан тушуниб олса, ишга қайта қўйиш керак, агарда ҳушёр бўлмаса-ю (йўлидан қайтмаса), вафо қилмаса, уни бошқа бир лойиқ кишига алмаштириш лозим. Раиятдан бирортаси неъмат ҳақини, омонлик ва тинчлик қадрини билмаса, хиёнат этишни андиша қилиб сотқинлик қилса, номардлик кўрсатса, ҳаддидан ошиб кетса, гуноҳини бўйнига қўйиб, яраша жазо бериб, ишдан олиб, улардан воз кечиш керак.

Давлатни идора қилиш талабларидан яна бири бу четдан кориз қазиб сув келтириш, қишлоғ-у далалар ободонлиги учун катта ариқлар қазиш, қалъалар қуриш, шаҳарлар бино этиш, зебо бинолар-у кенг кўчалар, работлар қурдиришдир. Толиби илмлар учун мадрасалар очиш ҳам зарур, чунки бунда шоҳнинг номи абадий қолади ва унинг савобидан мулкида судҳ-у тинчлик ҳосил бўлади. Аллоҳ қудратидан шу кунлар ўтган тарихда қолади ва олдинги маликлар ҳаётларини безатади, халойиққа ҳеч кимга ҳали насиб қилмаган бирор-бир саодатни ҳадя қилади.

Худованди олам ва шаҳаншоҳи муаззамнинг ота-боболарига подшоҳлик ва пешволикни раво кўриб, хонадонини, ҳамма вакилларини Афросиёбдан бошлаб юксалтириб, буюк тутган. Олам маликларидан узоқ бўлган кароматлар ва буюкликлар

билан уни безатган. Масалан, унга чиройли ҳусн, ёқимли феъл-атвор, жасорат, мардлик, ақл берди, от миниш ва ҳар хил аслаҳалардан фойдаланиш, ҳар хил ҳунарни билиш, Аллоҳ азза ва жалла яратган бандаларига раҳм-у шафқат этиш, ваъдага вафо қилиш, динга тўғри эътиқод қўйиш, Аллоҳ таолога яхши имон келтириб, унга кўнгиш қўйиш, намоз ўқиб, рўза тутиш, дин уламолари, зоҳид-у порсоларни ҳурмат қилиб, кетма-кет дарвеш-у гадоларга садақа бериш, хизматкорлар ва қўл остидагиларга яхшилик қилиш, халқ билан хурсанд яшаш, раиятга ситам қилувчилар ситамини ман этиш фазилатларини ато қилди. Шунинг учун Аллоҳ таоло лойиқ мартабаси ва яхши эътиқодига яраша унга давлат-у мулк берди, жаҳонни унга тобе қилди, сиёсатини ҳаммага етказди, оламдагилар унга хирож берадилар ва шунинг учун унинг ғазабидан озоддирлар. Агарда баъзи халифалар даврида мулклари бирор ривож ва тараққий топган бўлса ҳам, ҳеч қачон кўнгиллари ором топмаган. Ҳозирги муборак замонда, худога шукрки, дилида ёмон фикри бор ва итоатдан бош тортаётган бирор-бир киши йўқ. Аллоҳ таоло шу давлатни қиёматгача эҳтиёт қилсин, давлат камолотига ёмон кўз тегмасин, чунки халойиқ шу подшоҳ адл-у сиёсати соясида кун кечириб, дуойи хайр қилмоқда. Демак, давлат аҳволи шундай экан, давлат-у дониш ва эзгу расм-у одат ёруғ шамга ўхшайди. Ва одамлар шу ёруғликда йўлларини топиб, қоронғилиқдан чиқадилар. Унга бирор мушовир (маслаҳатчи) ва йўлбошчи керакмас. Худованд подшоҳ бандаларини синамоқчи ва аҳвол андазаси ила ақл ва билимларини билмоқчи бўлиб, менга буюрдики, подшоҳларга керак бўлган некусийрат фазилатлар ва зарарли бўлган нарсалар, ҳозирда бажарилиши шарт бўлмаган қоидалар, маъқул ва номаъқул ишлар ҳақида бир китоб ёз, мен

ҳам кўрганларим, билганларим, эшитганларим ва ўқиганларимдан эслаб туриб, ушбу китобни ёздим.

Шоҳ олий фармонларига биноан шу бир неча фасл ихтисор қўли ила ёзилди ва ҳар фаслига лойиқ нарсалар киритилиб, равшан ва осонфаҳм иборалар билан битилиб, мушкул ва қийин бўлган маънолардан парҳез қилинди, токи ўқувчига тушуниши савоб (осон) бўлсин ва Аллоҳ таоло тавфиқи ила охирига етсин.

ИККИНЧИ ФАСЛ

ПОДШОҲЛАР ТОМОНИДАН АЛЛОҲ ТАОЛО НЕЪМАТЛАРИ ҚАДРИНИ БИЛИШ ҲАҚИДА

Аллоҳ таоло неъматлари қадрини подшоҳларнинг билишлари уларнинг халққа қиладиган хайр-у эҳсон ва адолатларидан маълум бўлади. Агарда халқ дуолари эзгулик билан қўшилса, мулк мустаҳкам бўлиб, кун сайин кучга тўлади, шу мулк ўз давлат ва тинчлигидан баҳраманд бўлади, бу оламда яхши ном ва у дунёда раҳм-шафқат насиб қилади.

Дин улуғлари айтганларки, «Ал мулку ябқа маъал-куфри ва ло ябқа маъаз-зулми». Маъноси шуки, «Мулк куфр ила мавжуд бўлиши мумкин, зулм билан эса барбодликка маҳкумдир».

Ҳикоят

Ахборда шундай келтирилганки, Юсуф алайҳиссалом оламдан ўтибди, уни Иброҳим салавотуллоҳу алайҳ олдида, яъни бобо ва аждодлари яқинида дафн қилмоқчи бўлибдилар. Жаброил алайҳиссалом келиб айтибди:

«Шу ерда тўхтанглар, бу жой унинг жойи эмас, бир мулкнинг жавобини қиёматда бериши керак».

Юсуф пайғамбарнинг аҳволи шундай бўлса, кўрингки, бошқаларнинг аҳволи нима бўлади?

Пайғамбар саллаллоҳи алайҳи васаллам хабарида бордирки, қиёмат кунда кимки бирор халққа бошлиқ бўлиб, фармон берувчи бўлса, қўлларини боғлаб олиб келар эканлар. Одил бўлган бўлса, қўллари адл-у инсофидан очилиб, жаннатга олиб борар эканлар. Агарда золим бўлган бўлса, шу боғланган қўллари билан дўзахга ташлар эканлар. Яна ҳадисларда айтилишича, қиёмат кунини фармон берувчи киши ўз қўли остида бўлган одамлар жавобини беради ва қўйлар жавобини берган чўпонга ўхшайди.

Ҳикоят

Шундай маънода Абдуллоҳ ибн Умар ал-Хаттоб ўз отасига айтган экан:

– Эй ота, оламдан ўтсанг, сени тезроқ иккинчи ё учинчи кечада тушимда кўришни истайман.

Орада ўн икки йил ўтиб ҳам уни тушида кўрмабди. Ўн икки йилдан кейин тушига отаси кирибди. Тушида ўғли ундан сўрабди.

– Ота, сен менга уч кечадан кейин тушингга кираман, деган эдинг-ку!

Отаси жавоб берибди:

– Наҳарвонда бир кўприк бузилган экан ва хизматчилар уни тузатмаган эканлар. Қўйлар шу кўприкдан ўтаётган вақтда бир қўйнинг оёғи тешикка тушиб синибди. Ҳозиргача шунинг жавобини бердим.

Ҳақиқатан, подшоҳи олам биладикки, шу буюк кун – қиёматда унинг қўл остида бўлган халойиқ жавобини ундан сўрайдилар. Агарда бошқа кишига ҳавола этилса, қабул қилмайдилар. Шундай экан, бу мулк муҳимотини ҳеч кимга топшириш ва халойиқ ишларидан ғофил қолиш ҳам керак эмас. Шоҳ қўлидан келганича яширинча ва ошкора тарзда халқ аҳволидан хабардор бўлиши шарт. Бедодликка йўл бермай, золимлар зулмидан аҳолини қутқариши керак. Шу ишларининг баракаси унинг давлатига

тегиб, халқ уни дуо қилади, қиёматгача унинг номига дуойи хайр юборадилар. Унинг номайи аъмолида эса буюк савоблар ёзилган бўлади.

УЧИНЧИ ФАСА

ПОДШОҲНИНГ МАЗЛУМЛАРНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШИ, ОДИЛ ВА ЯХШИ ХУЛҚЛИ БЎЛИШИ ҲАҚИДА

Подшоҳ ҳафтада икки кун зулм кўрганларни қабул қилиб, золимларнинг додини бериб, жазолаб ва раият сўзларини бевосита эшитиб бориши керак. Муҳим бўлган аризаларни қабул қилиб, ҳар бирига жавоб бериши лозим. Агарда, «подшоҳ додхоҳларни олдига чақириб, ҳафтада икки маротаба уларнинг сўзларини эшитади ва золимларнинг жазосини беради», деган хабар мамлакатга тарқалса, унда золимлар қилмишларининг оқибатини ўйлаб, қўрқиб бедодлик қилмайдилар.

Ҳикоят

Олдин ўтган кишиларнинг китобларидан шуни ўқиб билдимки, Ажам шоҳлари бир дўкон ясаб, уни отга юклаб, саҳрога олиб борарканлар, токи ўша жойда йиғилган мазлумларни кўриб, ҳар бирининг арзини эшитиб олиш мумкин бўлсин. Бунинг сабаби шу эдики, агарда подшоҳ бирор жойда ўтириб қолса, у ерда даҳлиз, долон, эшик ва парда пайдо бўлади. Фаразли кишилар ва ситамгарлар шундан фойдаланиб, зулм чекаётганларни подшоҳ олдига қўймайдилар.

Ҳикоят

Эшитдимки, шоҳлардан бирининг қулоғи оғир экан. У «тилмочлик қиладиганлар мазлумлар сўзини менга тўғри етказмайди ва уларнинг ҳолини билмай, ишларига мувофиқ келмайдиган бирон буйруқ бериб

қўйишим мумкин», деб ўйлаб қолади. Ана шунда у зулм кўрган кишилар қизил кийим кийсин, бошқа ҳеч ким бундай рангдаги кийим киймасин, токи мен уни таниб олай, деб буйруқ берибди. Бу шоҳ бир филга ўтириб, саҳрода юрганида тўхтаб, қизил кийганларни олдига чақиртириб оларкан. Улар ҳам баланд овозда ўз аҳволларини айтиб берарканлар ва подшоҳ уларга жавоб қайтараркан. Ўша замонда бундай эҳтиёткорлик шоҳ учун бирор-бир нарса қоронғи қолмаслиги учун қилинаркан.

Ҳикоят

Сомонийлар ўртасида энг одил амир Исмоил ибн Аҳмад деган киши бўлган. Унинг яхши фазилатлари кўп экан. Аллоҳ таолога қаттиқ эътиқодда бўлган бу дарвештабиат кишининг ҳаёти тўғрисида кўп нарса ёзилган. Исмоил Бухорода турарди ва Хуросон-у Ироқ, Мовароуннаҳр унинг отаси қўлида эди. Яъқуб Лайс Сийистонда унга қарши бош кўтаради ва у Сийистонни Хуросонга қўшиб, Хуросонни ҳам ўзига тобе қилади.

Ироқни ҳам олади. Доийлар уни алдаб, исмоилия мазҳабига киритадилар ва у халифага қасд қилиб, қарши чиқади. Хуросон ва Ироқ лашкарини йиғиб, Бағдодга юриш бошлаб, халифани ҳалок қилгач, аббосийларни йўқ этиш учун ҳаракатга киришади. Халифа Яъқубнинг Бағдодни олишга майл қилганини эшитилади. Элчи юбортириб айттиради:

– Бағдодда сенинг қиладиган ишинг йўқ. Ҳокимиятни қўлингдан ушлаб туриб, ҳалиям Кўҳистон, Ироқ-у Хуросонни талаб қилаяпсан. Бирор-бир ихтилоф ва даъвогарлик бўлмаслиги учун бу йўлингдан қайт.

У бу гапларга бўйсунмай дебди:

– Менинг орзуим албатта саройингга бориб, хизмат расм-русумини жойига қўйиб, аҳдимни тоза қилиб келиш, шуни қилмасам, қайтмайман.

Халифа кўп элчилар юбортириб, шу жавобни олаверди. Шу сабабли ундан шубҳалана бошлади. Катталарни чақириб айтди:

– Менинг сезишимча, Яъқуб ибн Лайс итоат этишдан бош тортаяпти ва хиёнат билан бу томонга келаяпти. Биз унга саройга келгин, деб фармон бермаганмиз. Мен унга қайтиб кетишни буюрсам ҳам ўз билганидан қолмаяпти. Ҳар ҳолда дилида қандайдир хиёнат яширинган. Ўйлашимча, у ботинийлар кўл остига ўтган. Бу ерга келмагунича буни билдира олмаяпти. Эҳтиёт бўлиш керак, гофил қолишимиз мумкин эмас. Бу ишнинг чораси қандай экан?

Шундай хулосага келадилар: халифа шаҳардан саҳрога чиқиб, нузул этсин ва Бағдоднинг катта-ю кичиклари билан қўшинлар жойини тайёрласин. Агарда Яъқуб Лайс келиб қолса, халифанинг саҳрода қўшин билан турганини кўриб, фикридан қайтиши мумкин ва унинг хиёнати амиралмўъмининга маълум бўлади. Одамлар лашкаргоҳда бир-бирлари билан борди-келди қиладилар. Агарда кўзғолон кўтарилса, Хуросон-у Ироқ бошлиқлари хоҳишлари ва розиликлари билан бўлади. Агарда исён кўтарилса, шу хиёнатларини маълум қиладилар. Биз унинг қўшинига қарши чиқамиз ва агар унга бас келолмасак, жанг қилмасак, ҳамма томонга йўл очиқ бўлади ва асирликка тушмай, бошқа бирор-бир жойга борамиз.

Бу сўзлар ва бу илож амиралмўъмининга маъқул тушади. Шундай ҳам қиладилар. Бу, амиралмўъминин Ал-Мўътамад алаллоҳ эди. Яъқуб Лайс етиб келиб, халифа лашкаргоҳи қаршисига тушади. Икки лашкар аралашиб кетади. Эртаси куни исён кўтариб, халифа олдига одам юбортириб айттиради: Бағдодни топшир ва қайси томонга хоҳласанг, кет!

Халифа икки ой муддат сўрайди. Лекин у вақт бермайди. Қоронғи тушади. Халифа унинг қўшини амирларига одамларини махфий юбортириб, у (Яъқуб) очик исён кўтариб, шиалар тарафига ўтмоқчи,

бизнинг хонадонимизни йўқотиш учун келиб, ўрни-
мизга душманимизни қўймоқчи деб маълумот беради.
Сизлар ҳам унинг томонидамисизлар ёки йўқми?

Бир гуруҳ айтадики, биз бу жоҳ-у ҳашаматни
унинг давлатидан топганмиз. У нима қилса, биз ҳам
шунга шерикмиз. Аммо кўплари айтадиларки, ами-
ралмўъминин айтаётган бу ҳолатдан беҳабармиз ва
биз у амиралмўъмининга қаршилиқ қилмайди деб
ўйлаяпмиз. Агарда у шундай қаршилиқ кўрсатмоқ-
чи бўлса, биз розилик бермаймиз. Мулоқот қилиш
куни сен билан бўламиз, жангда сенинг томонингга
ўтамиз ва сенга ёрдам берамиз.

Булар Хуросон амирлари эди.

Халифа (Мўътамад) Яъқуб лашкари бошлиқлари-
дан шундай жавобни эшитиб, шод бўлади. Эртаси
куни довжурак бўлиб, Яъқуб Лайсга хабар юбора-
ди: «Энди хиёнат ва неъмат кофирлигини ошкор
қилдинг, қаршиликка эришдинг. Ўртамазда энди
қилич бор ва менинг лашкарим кам ва сеники кўп
бўлса ҳам, парвойим йўқ. Ҳақ таоло ҳаққа ғалаба
беради, ҳақиқат эса мен биландир ва сен билан
бўлган қўшин меникидир».

У қўшинга қуролланишни буюради.
ноғоралар чалиниб, қўшин саҳрода сафланади.

Яъқуб Лайс ҳам халифанинг бу мазмундаги ха-
барини эшитиб: «Ўз муродимга етдим», — дейди. У
ҳам буюради, ноғора чалиб, қўшинни олиб, катта
дабдаба билан саҳрога чиқиб, сафланадилар. Лаш-
кар қалбида бир тарафда халифа, бир тарафда
Яъқуб турарди. Халифа овози баланд бир қишнини

— Ё, маъшар ал-муслимин! Билиб қўйингларки,
Яъқуб осий бўлган. У аббосийларни йўқ қилиб, ўр-
нига улар душманларини Жамиддиядан олиб келиб,
халифа қилиб қўйиб, бидъатни ошкор қилиш учун
келган. Кимки Аллоҳ расули бўлган халифга қар-
шилиқ қилса, Аллоҳ расулига хилоф иш қилгандек

бўлади. Кимки расулга итоатдан бош тортса, худойи таоло итоатидан чиққандек бўлади ва мусулмонлик доирасидан чиқади. Худойи таоло ўзи нозил қилган китобида айтадики, «Атиъуллоҳа ва атиъуррасула ва увлил амри минкум», яъни «Аллоҳга, расулига ва сизларга амрлари бўлган кишиларга итоат қилинглар».

Сизлардан ким жаннатни дўзахдан афзал деб билса, ҳақиқатни тан олса, ботилдан қайтса, бизнинг душманимиз билан эмас, биз билан бўлади.

Яъқуб лашкари бу нидони эшитади ва Хуросон амирлари халифа томонига ўтиб, шундай дейдилар:

– Биз ҳукм-у фармон ва итоат билан сенинг хизматингга келиш фикрини қилдик. Энди исён маълум бўлганидан кейин биз сен биланмиз ва танамизда жонимиз борича сен учун жанг қиламиз.

Халифа кучли бўлиб, ҳамлага ўтиш учун буйруқ беради. Биринчи ҳужум билан Яъқуб Лайсни мағлуб этадилар ва у қочиб Хузистон томонга кетади. Хазина-ю давлатини талон-торож қиладилар. Бутун қўшин Яъқубдан товонгар бўлди.

У Хузистонга етиб келиб, ҳар томонга одам юбортириб, тарафдорларини чақиртира бошлайди. Хуросон-у Ироқ хазиналаридан дирҳам-у динар олиб келишга одамларини юборади. Халифа унинг Хузистондан жой олганини эшитиб, тезлик билан элчи ва хат юбортириб айтади:

«Бизга сенинг соддалигинг аён бўлди. Душман сўзларига кириб мағрур бўлибсан, ишнинг оқибатини кўрдингми? Қара, Эзид, Таоло ўзи сенга қандайлигини кўрсатди: сенинг ва лашкаринг ҳаракатини зое қилди, бизнинг хонадонимизни сақлади. Бу сенинг хатоинг эди. Энди биламанки, ҳушёр бўлиб, қилган ишингдан пушаймон ебсан. Хуросон-у Ироқ амирлигига сендан лойиқроқ киши йўқ ва биз ҳам унга даъво қилмасмиз. Сенга лутфимиз зиёда ва биз ёқимли ишларингни назарда тутиб гуноҳингни кечдик. Даҳшатли ишларни қилмагансан, деб ҳисоблаймиз.

Сен ҳам ўтганга салавот деб тезлик билан Хуросон ва Ироққа бор ва вилоят ишлари билан машғул бўл».

Халифа номасини ўқиб, Яъқубнинг кўнгли юмшамайди, у қилган амалидан пушаймон бўлмади. Олдига бир товоқда кўкат, пиёз ва балиқ олиб келишларини буюрди. Элчини ҳам ҳузурига чақиртириб келтирибди. У элчига қараб дебди:

– Бориб халифага айт, мен бир мисгар (саффор) кишиман ва отамдан шу касбни ўрганганман. Менинг овқатим буғдой нони-ю балиқ, пиёз-у кўкатдир ва бу подшоҳлик-у хазиналарни айёрлик билан олганман ва мардлик билан қўлга киритганман. Булар отамдан мерос қолмаган ва буни сен ҳам менга бермагансан. То сенинг бошингни ҳадя учун олмагунимча, авлодингни сўйиб ташламагунимча тинч туролмайман. Ё шу айтганларимни амалга ошираман, ёки қайта буғдой нони-ю балиқ, пиёз-у кўкат атрофига ўтираман.

У халифа элчисини кузатиб қўяди. Халифа яна қанча элчи ва хат юбормасин, у яна шу айтган сўзларидан қайтмайди. Қўшинини ташлаб, Бағдод тарафга йўл олади. Уч манзил йўл босиб ўтганларида у қулунж касалига мубтало бўлиб, аҳволи ночорлашади. Бу дарддан қутула олмаслигини сезади, унинг акаси Амру Лайс орқага, Хуросонга қайтиб келиб, подшоҳлик қилади. Халифага итоатда бўлади. Лашкар ва раият Яъқубдан кўра Амруни яхши кўрарди. Амру ато ва саховатда жуда ҳам машҳур, сиёсатда ҳушёр ва мурувватли эди. Ҳиммати шу даражада эдики, унинг ошхонасида кунига тўрт юз туя сўярдилар.

Бошқа нарсаларини ҳам шундан қиёс қилса бўларди.

Аммо халифа гарчи Амру бундай эътиқодда бўлмаса ҳам, акаси йўлига кирар, деб ўйларди. У кетма-кет Бухорога амир Исмоил ибн Аҳмад олдига одам юбориб айтдирадими: «Амруга қарши юриш қил, мулкани қўлидан тортиб ол, сенинг Хуросон-у Ироқ амирлигида ҳаққинг бор, чунки кўп йиллар

давомида бу мулк оталаринг қўлида эди. Булар ҳокимиятни зўравонлик қилиб олганлар. Ҳақиқий ҳоким ўзингсан, иккинчидан, сенинг фазилатларинг яхши, учинчидан, менинг розилигим сен томонда. Мен шу нарсага ишонаманки, худойи таоло сенга галаба, зафар ато қилади, қўшиннинг камлигига қарама».

Халифа сўзлари амир Исмоил ибн Аҳмадга таъсир этади ва у Амру Лайсга қарши боришга қарор қилади. Жайхундан ўтаркан, ҳамма лашкарини йиғиб, санаб кўрса, ўн минг кишидан иборат экан. Кўп аскарларининг ёғочдан жабдуқлари бор эди, ҳар ўн кишидан бири қалқонга, ҳар йигирма кишидан бири совутга, ҳар элик кишидан бири найзага эга эди. Бир киши улов-отсизликдан совутига фитрок (чилбур, арқон) бойлаган эди. Шундай лашкар билан Жайхундан ўтиб, Марвга келади.

Амру Лайсга хабар беришадики, Исмоил ибн Аҳмад Жайхундан ўтиб, Марв шаҳрига келди. Марв шаҳри ҳокими эса қочиб кетиб, мулкани талаб қиляпти. Ўша пайтда Амру Лайс етмиш минг қуролланган лашкар билан Нишопурда эди, у лашкари билан Балхга қараб юради. Бир-бирларига қарши келаверадилар. Шундай тўқнашув бўладики, мағлуб бўлган Амру Лайснинг бутун бошли етмиш минг суворийси қочиб кетади. Бирор киши ярадор ҳам бўлмайди, тўққиз киши асир тушади. Шулар орасида Амру Лайс ҳам бор эди. Уларни Исмоилнинг олдига олиб бориб, қоровуларга топширишади.

Дунё ажойиботларидан шу ҳодиса ажиброкдир. Намози аср ўқилганидан сўнг Амру Лайс фаррошларидан бўлмиш бир кишининг кўзи унга тушиб, раҳми келиб, олдига боради. Амру унга дейди:

– Шу кечаси мен билан қол, жуда ҳам ёлғизман, – кейин яна қўшиб қўяди: – Бу одамлар олдида бирор-бир овқатдан дарак ҳам бўлмади, ейишга бирон нарсанинг иложини қилсанг-чи, мен очман.

Фаррош бир ман гўшт топиб, аскарлардан вақтинчалик қозон сўраб олади. У ёққа, бу ёққа югуриб, тезак теради, кесаклардан ўчоқ қуради. Гўштни қозонга ташлаб, бир оз туз топиб келишга кетади. Шу маҳал бир ит келиб, қозонга тумшуғини тиқиб, бир суякни тортиб олмоқчи бўлади. Оғзи куйиб, бошини кўтарганида қозоннинг ҳалқаси бўйнига илиниб қолади, унинг иссиқлигига чидай олмаган ит қозонни ҳам кўтара қочади. Амру Лайс буни кўриб, қоровулларга дейди:

– Ибрат олинглар, мен шундай одамманки, эрталаб ошхонамда тўрт юз туя сўйилган эди, кечқурун эса бир ит овқатимни кўтариб қочаяпти.

Дейди: «Кунту асбаҳа амиран ва амсайа асиран», яъни «Эрталаб амир эдим-у, кечқурун асир бўлдим».

Бу ҳол жаҳон ажойиботларидан биридир. Амру Лайс асир тушганида амир Исмоил ўз лашкари бошлиқларига ва буюкларига қараб дейди:

– Бу ғалабани менга Аллоҳ таоло берди ва шу неъматга Аллоҳ азза ва жалладан бошқа ҳеч ким қўл уролмайди.

Сўнгра дейди:

– Билиб қўйинглар, бу Амру Лайс бир буюк ҳиммат эгаси, ҳотамтойдек сахий, қудратли, ишлари тадбирли, иродаси кучли, дастурхони очиқ кишидир. Менинг фикрим шундай: унга зарар етказмасликка ҳаракат қиламан, токи у шу асирликдан халос бўлсин.

Катталар: «Амирнинг фикри тўғри, нимаики маслаҳат бўлса, буюринг», – деб жавоб бердилар.

Амру Лайсга одам юбориб: «Хотиржам бўл, мен йўлини топиб, жонингни халифадан сўраб оламан, – дейди. – Ҳатто, ҳамма хазинамга аллашиб бўлса ҳам сенинг жонингга бирор зарар етказдирмайман, қолган умрингни саломат (ва тинч) ўтказасан».

Амру Лайс буни эшитиб: «Мен биламан, бу асирликдан озод бўла олмайман, аммо сен Исмоилсан, бирор-бир ишонарли кишингни олдимга юбор,

айтадиган гапим бор, мендан эшитиб, сенга етказади», – дейди. Ўша киши қайтиб келиб, ундан эшитганларини амир Исмоилга гапириб беради. Тезда бир ишончли кишини юборади. Амру Лайс вакилга ушбунни баён қилади:

– Сен Исмоилга бориб шундай дегин: «Мени сен мағлуб қилган эмассан, балки амир ал-муминин ўз яхши диёнати ва хислати билан ҳамда соф эътиқоди ва ғазаби билан мағлуб қилди. Ва бу мамлакатни худойи таоло мендан олди ва сенга берди. Сен шу яхшиликка лойиқ ва сазоворсан, мен худойи таолога итоат қиламан ва сенга фақат яхшилик тилайман. Сен бу мулкни энди олдинг, аммо хазина ва истизхор (озик-овқат)инг йўқ. Менда ва акамда ганж-у хазиналар кўп, шуларнинг рўйхати менда эди ва ҳаммасини сенга тақдим қилдим, токи сен мустазхар-у қудратли бўлиб лашкарларни таъмин қиларсан».

У хазиналар калитини ҳам Амир Исмоилга юборади. Ишончли вакил келиб эшитганларини айтиб бераркан, хазиналар рўйхатини амир Исмоил олди-га қўяди. Амир Исмоил ўз яқинларига қараб дейди:

– Бу Амру Лайс зийраклигидан бошқа доноларни ҳам домига тортмоқчи бўлади.

Хазиналар рўйхатини олиб, уни ишончли вакил олди-га ташлайди:

– Бунни ўзига қайтар ва айт, шартаки ва ўтқир бўлганинг учун ҳамманинг бошидан сакраб ўтмоқчисан. Оталаринг бир рўйгар (мисгар) бўлса, сенга ва акангга хазина қаердан келарди? Сизларга у рўйгарчиликни ўргатди. Осмоний тасодиф туфайли мулкни зўравонлик билан олдингиз. Бу хазина-ю дирҳам ва динорларнинг ҳаммасини одамларга зулм қилиб, ноҳақ йўллар билан қўлга киритгансиз. Буларнинг бари қари кишилар-у ғарибларнинг моли, етим-у заифлар ҳақидир. Шуларнинг жавобини худойи таоло олдида ўзларингиз беришингиз керак. Сен маккорсан ва шу зулмларни менинг бўйнимга

қўймоқчисан. Эрта қиёматда сизлардан мол товонини сўрасалар, нимаики бўлса Исмоилга бердик ва ундан талаб қилинглр, деб жавоб берасизлар. Менинг душман учун жавоб беришга тоқатим йўқ.

Диёнат ва худодан қўрқиб, у хазинани қабул қилмабди ва қайтариб Амру Лайсга берибди ва бундан мағрур бўлмабди.

Ҳозирги замон амирлари шундайки, ҳаром динорларга парво қилмайдилар, ҳақиқатни беҳуда нарсага чиқарадилар, иш оқибатини ўйламайдилар.

Исмоилда шундай одат бор экан: қаттиқ совуқли кунларда, қор ёки ёмғир ёғса ҳам ёлғиз ўзи майдонга чиқиб, пешин намози вақтигача отга миниб турар экан ва айтарканки, бирор мазлум киши ҳожати бўлиб саройга келса-ю, турар жойи бўлмаса, қор ва совуқда бизни ичкарида кўрса, биз билан кўришиши қийин бўлади. Биз кутиб турганимизни кўрса, келиб ишини ҳал қилиб, саломат қайтади.

Шунга ўхшаган ҳикоятларни айтиб бериб, авлодлар учун сақлаб келганлар.

ТўРТИНЧИ ФАСЛ

АМАЛДОР, ВАЗИР ВА МУНШИЙЛАР АҲВОЛИНИ БИАИШ ҲАҚИДА

Уммол (закотчилар)га бирор амал берарканлар, унга халқ билан яхши яшаб, яхши муомалада бўлиб, хирождан бошқа солиқ талаб қилмаслик йўл-йўригини кўрсатадилар. Хирожни ҳам у шундай йўл билан талаб қилсинки, одамларга зиён етмасин. Солиқ ўз вақтидан олдин олинса, раиятга ранж-у азоб етади, улар мажбурликдан мол-давлатларини ярим баҳода сотиб, уй-жойларини ташлаб кетиб, овора ва сарсонликда ғарибликка мубтало бўладилар.

Ҳикоят

Шундай эшитдимки, Қайқубод даврида етти йил қаҳатчилик бўлиб, ёмғир ҳам ёғмабди. У амалдорларига буюриб, бор ғалларини соттиради-да, бир қисмини садақа тариқасида халққа ҳадя этади. Байтулмол, хазинадан бева-бечоралар ҳамда заифларга мадад бериб туради. Шу етти йил давомида унинг мамлакатади бирор киши очликдан ўлмайди.

Омил (амалдор) ишларини ҳамиша текшириб бориш керак. Юқорида айтганимиздек, у ўз вазифасига тўғри амал қилаётган бўлса, вазифасида қолади. Акс ҳолда бу амални шойиста ва лойиқ кишига берадилар. Раиятдан зўрлик билан мол тортиб олган бўлса, эгаларига қайтарилади. Сўнгра у орттирган мол-у бойликларни мусодара қилиб, хазинага топширадилар ва ўзини ҳам жазолайдилар, бошқалар ибрат олиб, халққа ситам қилмаслиги учун унга бошқа амал ҳам бермайдилар.

Вазирлар ва эътимодли кишилар, уларнинг аҳволини, қандай иш олиб бораётганликларини махфий йўллар билан ҳам текшириб қўядилар, чунки шоҳдик ва мамлакатнинг тинч ва тотувлиги ҳамда уларнинг фасод-у зиёнлари ҳам ўша вазирларга боғлиқ. Агарда вазир яхши, ниятлари нек бўлмаса, мамлакатга зиён-у зарар етади, уни тузатишнинг иложини топиб бўлмайди ва подшоҳ ҳамиша овора, хафа бўлиб, изтиробга тушади.

Ҳикоят

Айтишларича, Баҳром Гўрнинг бир вазири бўлиб, унинг исми Ростравшан эди. Баҳром Гўр ҳамма давлат ишларини унинг қўлига топширганди ва унга ишонарди, вазир устидан бировнинг шикоят қилганини эшитмасди. Ўзи кеча-ю кундуз ов ва сайр-у томошалар билан машғул эди. Ростравшан бундай ишончдан ботирлашиб, Баҳромга дейди:

– Халқ жуда адабсиз бўлиб, адолат сероблигидан ўтқирлашиб кетди, жазо бермасак, ёмон бўлади, деб қўрқаяпман.

Подшоҳ ов қилиш-у шароб ичиш билан машғул бўлиб, раият аҳволидан беҳабар эди.

– Энди эса икки хил йўл билан жазо берсак: ёмонларни камайтириб, яхшилар бойлигини тортиб олайлик. Кимни «ол» десам, шуни зиндонбанд қиласан, – дейди яна вазир.

Шундан сўнг халифа вазири айтганини қилиб, у кўрсатган кишини тутиб зиндонга ташлайверади. Ростравшаннинг ўзи пора олиб, Баҳромнинг қўл остидан баъзиларини озод этади. Мамлакатда кимнинг яхши оти ёки гўзал қуллари, мол ва ерлари бўлса, ҳаммасини тортиб олади, халқ қашшоқлашиб, маъруф кишилар дарбадар бўлиб, оворагарчиликка маҳкум этилади. Хазинага бирор танга ҳам тушмай қолади.

Бир замон Баҳром Гўрга душмани ҳужум қилади. У қўшинга ҳадялар инъом этиб, қуроолантириб, душманга қарши юбормоқчи бўлади. Кириб қараса, хазина бўм-бўш. Машхур кишилар ва бошлиқларни сўраттирса:

– Бир неча йил бўлдики, улар уй-жойларини ташлаб, фалон вилоятга кўчиб кетганлар, – деб жавоб беришади.

– Нима учун? – сўрайди Баҳром.

– Билмаймиз, – деб жавоб қилишади.

Вазирдан қўрқиб, ҳеч ким овоз чиқармабди.

Бир неча кун Баҳром ўй-хаёлларга фарқ бўлади. Кўнгли сиқилганидан бир куни эрталаб биёбон сари йўл олади. Етти фарсанг йўл босиб, қуёш иссиғидан чанқаб кетганини ҳам билмай қолади. Сув ичишни хоҳлаб турганида узоқда, даштнинг бир чеккасида тутун кўтарилаётганини кўради. Ўзича «Ҳар ҳолда у ерда одамлар яшаса керак», деб ўша тутунга қараб юради. Яқин келгач, бир қапага ва унинг эшиги олдида осиб қўйилган итга кўзи тушади. Қапага

яқинлашганида ундан бир киши чиқиб, салом бериб, ичкарига таклиф этади. У меҳмони Баҳром Гур эканлигини билмайди. Бор овқатини шоҳ олдига қўяди. Баҳром сўрайди:

– Авваламбор менга бу ҳолни тушунтир, кейин нон еймиз, бу нимани англатади?

Ул киши жавоб беради:

– Бу ит менинг қўйларимга посбон эди. Уни шу молларимга қарасин, деб сақлардим. У чўпонга ўхшарди, бирорта ҳам бўри бу қўтонга яқин келолмасди. Кўпинча шаҳарга кетсам, ўзи сурувни ўтлатгани даштга олиб чиқиб, қайтариб олиб келарди. Бир куни қўйларимни санаб кўриб, бир нечтасини топмадим.

Кейинчалик қарасам, яна бир нечта қўй кам чиқди. Бу жойларга ўғри келганини ҳеч ким эслолмайди. Қўйларимга нима бўлаётганлигини ҳеч тушунолмадим. Тез орада шундай аҳволга тушдимки, садақа омили келиб закотини сўраганда, қолган қўйларим шу закот адоси учун кетди. Энди мен шу омил учун чўпонлик қиламан. Яхши хабарим йўқ эди-ю, лекин «бу ит урғочи бўри билан топишган бўлса керак», деб ўйлаб қолдим. Бир куни ўтин териш учун даштга чиқдим. Қайтаётиб ажойиб ҳолатнинг гувоҳи бўлдим. Қарасам, бир бўри ўтлаб юрган қўйлар ичига кириб олиб, қўйларга бемалол яқинлашаяпти. Бир бута орқасига яшириниб олиб кузатдим. Ит бўрини кўриб, олдига келиб думини ликиллашиб турарди. Бўри жим эди. Кейин ит у билан жуфт бўлиб, сўнг бир чеккага бориб ётди. Бўри ўзини қўйларга уриб, биттасини тутиб олиб ёриб ташлади. Ит индамади. Мен бўри ва итимнинг муомаласини кўриб, нима учун бундай аҳволга тушганим сабабини англадим. Буларнинг ҳаммаси итнинг хиёнатидан экан. Мен итни тутиб олиб, қилган хиёнати учун дорга осиб қўйдим.

Баҳром Гур ҳайратга тушиб ажабланади. Йўлда қайтаётиб, ўй-хаёлларга ботди ва охири шундай

хулосага келди: «Раият, халқ бу бир галадир, вазиримиз эса – чўпон! Мен мамлакат ва халқ аҳволини ёмон ҳолатда кўраяпман. Кимдан аҳвол сўрасам, ҳақиқатни яширади. Энди халқ аҳволи ва Ростравшаннинг қилмишларини текширишим лозим».

У саройга қайтиб келиши билан энг аввало кундалик ҳужжатларни талаб қилиб, улардан Ростравшаннинг халққа ёмонлик қилиб, ситам кўрсатганини англайди. Бу Ростравшан рост ва ёруғлик эмас, балки ёлғон-у қоронғиликнинг ўзи экан. Баҳромнинг эсига доноларнинг: «Ким бировга хиёнат қилса, нон топа олмайди, нонга хиёнат қилса, яланғоч қолади», деган сўзи келиб, уларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилади.

Мен бу вазирга мансаб, манзалат ва мартаба бердим, у куч-қувватга эга бўлди. Одамлар давлати ва ҳашаматини кўриб, ундан кўрқиб, менга рост гапни айтмайдилар. Бунга шундай чора кўрамиз: эртага вазир саройга келиши билан уни зиндонбанд этишга фармон бераман-да, кейин: «Биз Ростравшанни мансабидан олиб, ҳибс қилдик ва унга бошқа амал бермаймиз. Ким ундан ранж-у азоб кўрган бўлса, даъво ва шикоятни бўлса келсин, инсоф қиламиз», – деб эълон қиламан. Агарда одамлар буни эшитиб ишонсалар, ҳақиқат ҳам аён бўлажак. Агарда у одамларга яхшилик кўрсатган ва халқнинг мол-умулқини тортиб олмаган бўлса, унга шукур ва сипослар баён этсалар, уни сийлаб, қайта амал берамиз. Аксинча бўлса, уни жазолаймиз».

Эртаси куни Баҳром қабул маросимини ташкил этади, улуғ кишилар ва меҳтар (катта) амалдорлар кириб келиб, ўз жойларини эгаллайдилар. Баҳром Ростравшанга қараб дейди:

– Сен бизнинг мулкимизга қандай зиён ва зарар етказдингки, кўшинимиз заифлашиб, муҳтож бўлди? Раиятимизни эса хор қилдинг! Биз сенга одамлар

ризқ-рўзини ўз вақтида бериб, вилоят ишларидан рофил қолмаслик, раиятдан хирождан бошқа солиқ олмаслик ва хазинани обод тутишингни буюрган эдик. Энди эса мен хазинани бўм-бўш, қўшинни муҳтож ва раиятни қашшоқ кўраяпман. Сен мени шароб-у базм ва ов қилишга берилиб кетиб, халқ аҳволидан хабарсиз қолган, деб ўйлаганмидинг?

Фармон беради, уни тутиб, зиндонбанд қиладилар.

Сарой олдида жарчилар чиқиб, жар солишади: «Малик Баҳромнинг Ростравшандан кўнгли қолиб, амалидан бўшатди ва унга энди қайта вазифа бермайди. Ким ундан ранж-у ситам ва зулм кўрган бўлса, ҳеч кўрқмай саройга келиб, аҳволини бизга маълум қилсин, шоҳ адл ва инсоф билан ишларини кўриб чиқади!»

Подшоҳ зудлик билан зиндонларни очиб, бандиларни ҳузурига олиб келишни буюради. Уларнинг ҳар биридан нима учун зиндонбанд этилганликларини сўрайди. Бири дейди:

– Мол-у давлати кўп биродарим бор эди. Ростравшан уни тутиб олиб, азоб ва шиканжаларда ўлдирди ва ҳамма бойликларини эгаллаб олди. Мен ундан:

– Акамни нега ўлдирдинг? – деб сўрасам:

– У бизнинг душманларимиз билан алоқада, – деб жавоб берди. Мени подшоҳ олдига келиб шикоят қилмаслигим учун зиндонбанд қилди.

Бошқа бир маҳбус дейди:

– Отамдан мерос қолган катта бир боғ соҳиби эдим. Унинг ёнида Ростравшаннинг ҳам мулки бор эди. Бир куни у менинг боғимга кирди-ю, ёқтириб қолди. Сотиб олмоқчи бўлди. Мен уни сотмадим. Шунда у менга:

– Сен фалон кишининг қизини севасан ва бу жинойтинг бизга аён бўлди. Шу боғни сотиб, бу боғ асли Ростравшаннинг мулкидир, деган ҳужжат олиб келгин, деди. Мен бунга рози бўлмадим. Мана, беш йилдирки, зиндонда ўтирибман.

Яна бири ҳикоя қилди:

– Мен бир савдогар кишиман. Ишим шундан иборатки, ҳар хил жойларга қатнайман ва озгина пулим бор. Бир шаҳардан бирор яхши нарса сотиб олиб, бошқа шаҳарга олиб бораман ва уни сотиб, озгина фойдасига ҳам қаноат қиламан. Менда бир боғлам марварид бор эди. Шу шаҳарга келганим вазирга аён бўлибди. У киши юбориб, мени олдига чақирди-да, ўша марваридни талаб қилиб, пулини бермай хази-насига олди. Бир неча маротаба унинг ёнига бордим, лекин у мени кўрса ҳам, на пулимни ва на маржонимни қайтариб бермади. Охири унинг йўлини тўсиб:

– Агарда маржон ёққан бўлса, буюринг, пулини беришсин. Ёқмаган бўлса, марварид маржонимни қайтарсинлар, мен йўл киписиман, кетишим керак! – дедим.

У ҳеч нима демади.

Уйимга қайтдим. Бир вақт тўрт нафар аскар билан бир сарҳанг келиб: «Сени вазир сўраяпти», дейишди. Маржоннинг пулини берса керак, деб хурсанд бўлдим. Аскарлар билан бирга келдим. Улар мени зиндонга олиб бориб, зиндонбонга: «Буни ҳибс қилиб, оёғига занжир бойлаб қўйишингни буюришди», дейишди. Мана, бир йилдан бери зиндондаман.

Яна бир маҳбус дейди:

– Мен фалон ноҳиянинг раисиман ва менинг уйим меҳмонлар, аҳли илм ва ғарибларга ҳамиша очиқдир, мен ғариб-у бечораларга мадад бериб, камбағалларга ҳар доим садақа улашаман. Менга отамдан мерос қолди ва шу меросий мол-мулкимни хайр-у эҳсонга, мусофирларга сарфладим. Подшоҳнинг вазир: «Сен хазина топгансан», деб зиндонга ташлади. Мол-у бойликларимни талаб қилиб, азоблади. Ҳаммасини ярим баҳосига сотиб, унга бердим. Энди эса тўрт йилдан бери зиндонда ётибман ва бир дирҳамга ҳам зорман.

Бошқаси гапирди:

– Мен фалон мулкдорнинг ўғлиман. Подшоҳнинг вазири отамнинг мол-мулкни мусодара этиб, ўзини уриб ўлдирди, мени эса зиндонбанд этди. Етти йилдан буён шу ерда азоб тортаяпман.

Яна бир банди дейди:

– Мен қўшиннинг сарбозиман. Бир неча йилдан буён маликим ва унинг отасига хизмат қилиб келдим ва хизматим учун девондан ҳақ олардим. Ўтган йили менга хазинадан ҳеч нима тегмади. Шу йил вазирга дедим:

– Менинг оилам бор ва ўтган йили девондан ҳеч ҳақимни олмадим. Буюргин, бу йили менга ҳақимни берсинлар, бир қисмини қарзларимга, қолганини нафақам учун харж этсам.

– Подшоҳнинг бирор-бир муҳим иши йўқ, лашкарга ва махсус сенга ўхшаганларга ҳожати қолмаган. Нон емоқчи бўлсанг, бориб мардикор бўлгин, – жавоб қилди у.

– Бу саройда менинг хизматларим ҳақи бор. Менинг мардикор бўлишим ва сенинг кадхудолик қилишинг тўғри эмас. Подшоҳ менинг қилич кўтаришга ва сенинг қалам тебратишга уста эканлигимизни билиши керак. Мен қуроқ кўтариб, жонимни шоҳ учун фидо айлашим, сен девон ишларида ўзингни шоҳим деб қурбон қилишинг лозим. Бизга нон бермай, подшоҳ фармонини бажармаяпсан, ваҳоланки, сен ҳам, мен ҳам подшоҳ хизматчисимиз. Сенга вазирликни, менга сарбозликни буюрган. Ўртамиздаги фарқ шундан иборатки, мен фармонбардорман, сен эса ундай эмас, ёғийсан. Агар подшоҳ мени девон рўйхатидан ўчирган бўлса ва бунга буйруғи бўлса, кўрсатгин, акс ҳолда бизга нимаики тегишли экан, бергин! – деган гапимга у:

– Даф бўл, сени ва подшоҳ жонини мен асрайман. Агарда мен бўлмасам, сенларнинг ўликларингни калхатлар еб кетарди, – деб жавоб қилди. Сўнгра шу куни мени ҳибсга ташлади. Тўрт ойдан буён зиндондаман.

Етти юздан ортиқ киши маҳбус бўлиб, улардан фақат йигирма нафари ўғри ва ўлимга ҳукм қилинган экан, холос. Қолганларини вазир тама ва зулм билан ҳибс этган.

Шаҳар ва ноҳиялар аҳолиси шоҳ фармонини эшитиб, адолат тилаб, саройга келардилар. Уларнинг сон-санови йўқ эди.

Баҳром халқнинг аҳволини, вазир зулм-ситама-ларини кўриб, бу ишларни чуқурроқ ва жиддийроқ текширишга қарор қилади. Одамларига Ростравшан қасрига бориб, унинг харита-қоғозларини олиб, уйини муҳрлаб келишларини буюради. Эътимодли хизматкорлар бориб, шоҳ фармонини бажарадилар. Вазирнинг қоғозларини текширишганда, улар орасида Баҳромда қасди бор бир душманининг илтифотга тўла мактубини топадилар. Ўша мактубга Ростравшан ҳам жавоб ёзган экан: «Донолар айтганларидек, ғофиллик давлатни қўлдан кеткизар. Подшоҳ ҳам шунга ўхшаб сусткашлик қилаяпти. Мен сени деб бандалигимда нимаики қўлимдан келса, бажо келтирдим. Қўшинни муҳтожликда қолдириб, баъзиларини гуноҳкор қилиб, ҳайдаб юбордим. Шунча йил нима бойлик орттирган бўлсам, ҳаммасини сен учун хазина қилиб йиғиб қўйганман. Ҳозир шунча бойлик ҳеч бир подшоҳда йўқ. Мен тож-у камарлар, кийим-кечакларни безаб қўйдим, бундай нарсалар эса оламда йўқ. Мен бу шоҳдан тўйиб кетганман. Майдон бўш ва душман ғофилдир энди. Бу шоҳ ғафлат уйқусидан уйғонмасдан туриб келсангиз, яхши бўларди».

Баҳром бу ёзувни кўриб:

– Офарин, яшавор! У бизнинг бошимизга душманни чақиртириб, шундан мағрур бўлибди-да. Энди унинг ёмонлиги ва хиёнатига шак-шубҳа йўқ, – дебди.

Подшоҳ буйруғига биноан вазирнинг бутун йиққан бойлиги тортиб олиниб, хазинага топширилади, қуллари ва моллари ҳам мусодара этилиб, у кимдан

пора олган, зулм билан мол-мулкани тортиб олган бўлса, қайтариб берадилар. Кейин фармон чиқариб, сарой дарвозаси олдида баланд дор қурдирадилар ва унга Ростравшанни чўпоннинг итига ўхшатиб осиб қўядилар. Сўнгра у билан шерик ва ёр бўлганларни осадилар. Подшоҳ: «Кимда-ким, подшоҳга хиёнат қилса ва қарши чиқса, халққа ситам қилиб, омонатига хиёнат этса, худога ва унинг сояси бўлмиш шоҳга қарши бош кўтарса, аҳволи шундай бўлади», – деб етти кун жар соддиради. Бундай сиёсатни кўриб, ҳамма ситамкорлар Баҳромдан қўрқиб қоладилар. Ростравшан кимгаки амал берган бўлса, подшоҳ уларни ишдан олади.

Бу хабар Баҳромга қасд қилган подшоҳ қулоғига етиб боради ва у ўз фикридан қайтиб, пушаймон еб, шоҳ Баҳромга кўп ҳадялар юбортириб, узр сўрайди, ўзининг тобелигини бўйнига олиб, дейди:

– Мен ҳеч қачон шоҳга қарши фикрга келмасдим. Шоҳнинг вазири менга хат йўллаб, кишилар юбориб, шу ишга бош қўштирди. У айбдор эмас ва мендан паноҳ излаяпти, деган фикр хаёлимдан ўтди.

Шоҳ Баҳром унинг узрини қабул қилиб, гуноҳини кечади. Бир эътимодли, ишончли ва мўмин кишини вазирликка тайинлайди. Халқ ва қўшин ишларини тартибга солади. Ишлар изга тушади. Мулк обод бўлиб, халқ ранж-у азобдан қутулади.

Шоҳ Баҳром ўша ўз итини осган чўпонни капасидан чақиртириб, унга бир ўқни ўқдонидан олиб бериб:

– Мен нон-у тузингни едим, бошингга тушган ранж энди менга аён бўлди. Мен сендан қарздорман. Мен малик Баҳромнинг ҳожибларидан бўлман. Маликнинг ҳамма уруғлари ва ҳожиблари менга дўст ва яқин, мени улар ҳурмат қиладилар. Ушбу ўқни олиб саройга келсанг, уни кўрган киши сени менинг ҳузуримга бошлаб киради. Ўшанда сенинг

ҳақингни қайтараман, баъзи зиён-зарарларинг йўқ бўлади, – деб чиқиб кетади.

Бир неча кундан сўнг ўша кишининг хотини:

– Туриб шаҳарга боргин. Бу ўқни ҳам ўзинг билан ола кет. Ўша отлиқ мартабали, куч-қудратга эга муҳташам бир кишига ўхшайди. Унинг озгина яхшилиги ҳам сенга етиб ортади. Тур, ўйлаб ўтирма, бундай кишиларнинг сўзлари чиндир, – дейди.

Чўпон кечаси шаҳарга келиб тунаб, эрталаб шоҳ саройига боради.

Баҳром ҳам сарой аҳли ва ҳожибларига: «Бирор киши қўлида менинг ўқимни олиб келса, дарров олдимга бошлаб киринглар», – деб тайинлаб қўйган эди.

Ҳожиблар ўша кишини шоҳ ўқи билан кўрганларида олдиларига чорлаб:

– Эй жўмард, қайда юрибсан? Бир неча кундан буён сени кутиб турибмиз. Ўтириб тургин, биз сени ўқ соҳиби ҳузурига олиб борамиз, – дейишди.

Бир вақт Баҳром чиқиб, тахтига ўтириб, қабул маросимини бошлаб юборади. Ҳожиблар ўша кишини тахт яқинига олиб келадилар. Кишининг кўзи Баҳромга тушиб, уни таниб қолади:

«Э воҳ, ўлдим, ул суворий шоҳ Баҳром экан-ку, мен керакли даражада унга ҳурмат кўрсатмабман ва шоҳга нисбатан бирор камчилик ўтган бўлса керак», деб ўйлайди. Шоҳ тахтига яқинлашиб, таъзим бажо келтиради. Баҳром улуғларига қараб:

– Мамлакат аҳволини билиб олиб, гафлатдан уйғонишимга шу киши сабабчи бўлди, – дея шоҳ ит ва бўри қиссасини айтиб бергач: – Мен шу кишидан сабоқ олдим, – дейди. Сўнгра фармон бериб, бу кишига сарпо кийгизадилар. Етти юз қўй ва бошқа моллардан ҳадя қилишади. Ундан олинган солиқларни қайтариб бериб, токи Баҳром тирик экан, ундан хирож олмасликка амр қилади.

Искандарнинг Дорони мағлуб этиши Доро вазирининг Искандар билан тил бириктириши оқиба-тида рўй берди. Доро ўлимидан кейин Искандар:

– Амирнинг ғофиллиги ва вазирнинг хиёнати подшоҳликни йўқ қилади, – деб айтган эди.

Подшоҳ ҳамиша қўл остидагилар ҳол-аҳволдан хабардор бўлиб, ғофил қолмаслиги, доимо уларнинг ишлари ва қилмишларини билиб юриши лозим, токи улардан бирор-бир хиёнат ва гуноҳ зоҳир бўлмасин. Уларнинг гуноҳларига яраша жазо бериш шартким, токи бу бошқаларга ибрат бўлсин. Шунда подшоҳ сиёсатидан қўрқиб, бирор киши ёмонлик қилмайди. Бировга катта мансаб берсалар, унинг устидан яна бир кишига вазифа бериб, унинг ишлари ва амалларини махфий равишда текшириб юришни буюрадилар.

Арасту шоҳ Искандарга:

– Шу мамлакатда ҳурмати, обрўси бор кишиларни хафа қилсанг ёки мансабларидан олсанг, уларга дарров бошқа амал бергин, бўлмаса, улар душманлар билан бирлашиб, сени йўқ қилиш йўлига киришлари мумкин, – деган эди.

Шоҳ Парвиз шундай айтади:

– Подшоҳ тўрт тоифа кишиларнинг гуноҳларини кечирмаслиги керак. Биринчиси, унинг мамлакатига қасд қилганлар, иккинчиси, унинг ҳарамига кўз олайтирганлар, учинчиси, унинг сирларини фош этганлар ва тўртинчиси, шоҳ билан тилда бир-у дилда бегона бўлганлар ва душманлари билан яширинча шоҳга қасд қилганлар гуноҳини. «Марднинг қилмишлари унинг сирларидан дарак беради». Подшоҳ уйғоқ бўлса, ундан ҳеч бир нарса яширин қолмайди.

ИҚТАЪЛАР ЭГАЛАРИ ВА РАИЯТ АҲВОИ ҚАНДАЙЛИГИНИ БИЛИШ ҲАҚИДА

Иқтаъ (мулки)га соҳиб бўлган муқаттеълар шуни билишлари лозимки, улар раиятдан ҳақ молини фақатгина яхшилик билан олишга ҳақлидирлар ва одамлар ўз тан-у моллари, бола-чақалари, асбоб-ускуналари билан хавфсиз бўлишлари шарт. Агарда одамлар саройга келиб, ўз ҳолларини маълум қилмоқчи бўлсалар, шунда улар қаршилиқ қилмасинлар ва қайси бир муқаттеъ шундай қилса, қўлини қисқартириб, иқтаъсини тортиб олиш, ўзига жазо бериб, бошқаларга ибрат этиб кўрсатиш керак. Уларга шуни билдириб қўйиш лозимки, мулк ҳам, раият ҳам султонникидир. Муқаттеълар ва волийлар уларнинг бошларида шаҳнадек туриб, подшоҳни раият билан бирга хавфсизликда сақлайдилар.

Ҳикоят

Нақд қилишларича, Кубод фармондорлик қилиб, дунёдан ўтгач, ўғли Нўширавони одил унинг тахтига ўтиради. У ўн саккизга кириб подшоҳлик қила бошлайди ва ёшлигидан таъбида адолат манзил топганлигидан ёмонга ёмонлик, яхшиларга яхшилик қиларди. У ҳаминча айтардики: «Отам заиф табиатли ва салим эди. Ёлғонга тез алданарди. Вилоятлар хароб бўлиб, хазина бўшаб, бойликлар йўқоларди ва ёмонлиг-у зулм унинг бўйнига тушарди. Бир марта Маздакнинг ҳийла-ю найрангига тез ишонди. Ундан фалон воли-ю омил фалон вилоятни талаб қилганида, у ўша жойни берди ва у ерда одамлар ноҳақ ҳалок бўлдилар, раият эса дарвешликка юз тутди. Сийм-у зарни яхши кўрганидан бераётган динорларига алданиб, улардан хушнуд бўлди ва шу

пораларни рад этмай: «Сен шу вилоятнинг амири ва ҳокимисан ва мен сенинг лашкарингга зарур бўлган нарсаларни бердим. Биламанки, сен буларни одамлардан тортиб олиб, олдимга олиб келгансан, отангдан мерос қолгани йўқ-ку! Амалдорда вилоят моли қанча бўларди?! Сен бир қисмини барот билан харж қилгансан ва бир қисмини хазинага топширгансан ва мен кўриб турган бу қолган бойликни қаердан олдинг? Ҳаммасини ноҳақ халқдан тортиб олиб, расм-русумини жойига қўймагансизлар. Энди тўғри йўлни касб қилинглар», – деб уқтирмади.

Орадан уч-тўрт йил ўтди. Муқаттеълар ва амалдорлар шу ишларини давом эттиравердилар. Сўнг Нўширавон тахтга ўтиради ва ҳамма унинг олдида ҳозир бўлди. У худога шукур қилиб, шундай дейди:

– Билиб қўйинглар, менга бу подшоҳликни Аллоҳ таоло берди ва яна отамдан мерос ҳам қолди ва яна бир бор амакиларим хуруж қилганда жанг қилиб шоҳлигимини сақладим, бир марта мулкни қилич ила қайта қўлга киритдим. Худойи таоло бу дунёни менга берди ва мен уни сизларга ҳадя этиб, ҳар бир кишига вилоят инъом этдим ва шу давлатдан кимнинг ҳақи бўлса, уни бенасиб қолдирмадим. Отам шоҳлиги даврида вилоятларга эга бўлган улуғларнинг ҳам мартабаларини шу даражада сақлаб, уларнинг мавқелари-ю бир бурда нонларини кам қилганим йўқ. Мен ҳурматингизни жойига қўйсам-у, сизлар менинг сўзларимга қулоқ солмайсизлар. Аллоҳ таолодан қўрқмайсизлар, сиз халқдан уялмасангиз ҳам мен Яздон (Тангри) ғазабидан қўрқаман. Сизларнинг бедодликларингиз-у шумлигингиз менинг обрўйимни туширишини истамайман. Олам душманлардан бўшади ва сизларга Аллоҳ насиб қилган неъматлардан маош-у осойишталик бердик. Савоб ила иш тутинглар, бедодлиг-у хиёнат, кўрнамаклик

мулкка завола келтириб, неъматларни йўқ қилади. Тангри халқига яхшилик қилинг, раиятга қаттиқ тегманг, заифаларга азоб берманг, уламоларни ҳурмат қилиб, яхши кишилар билан суҳбатлашиб, ёмонлардан четлашинг. Аллоҳни ўзимга гувоҳ қилиб онт ичаманки, агарда бирор киши шу тариқатга хилоф иш тутса, ҳеч раҳм қилмайман.

Ҳамма унинг гапини қабул қилиб:

– Шу фармонга амал қиламиз, – дейишибди.

Бир неча кун ўтиб, ҳамма ўз вазифасига қайтгач, яна зулм-у ситамга қўл чўзишади. Нўширавонни гўдак билиб писанд ҳам қилишмайди. Амалдорларнинг ҳар бири, хоҳласам, унга итоат қиламан, хоҳламасам, йўқ, деб ўйларди. Нўширавон эса улар билан муроса-ю мадора қилиб кун кўрарди. Шу аҳволда яна беш йил ўтади.

Нўширавондан кучлироқ ва бойроқ бир лашкарбоши бор эди. Шоҳ уни Озарбойжондаги вилоятга ҳоким қилиб тайинлаганди. Мамлакатда ундан ҳам саноқсиз, жиҳозланган қўшинга эга амир йўқ эди. Унинг кўнглида шу шаҳарда бир боғ ва дам оладиган жойга эга бўлиш орзуси пайдо бўлади...

Шу шаҳарда бир кампир яшар эди, унинг бир парча ери бўлиб, ҳар йили волий хирожини тўларди, ердан бир деҳқон ҳам насибасини олиб турарди. Кампирнинг ризқи шундай эканки, ҳар кун тўртта нон истеъмол қиларкан: битта нонни гўшт ёки пишлоқ учун, биттасини чироқ мойи эвазига бераркан, қолганини эса эрталаб ва кечқурун ўзи истеъмол қиларкан. Одамлар раҳм қилиб, унга кийим-кечак беришаркан ва у ҳаргиз уйдан чиқмай, машаққат билан кун кўраркан. Ўша лашкарбошига кампирнинг ери зарур бўлиб, уни боғ ва сарой қуришга олишни ният қилади. Кампир олдига одам юбортириб: «Шу бир парча ерни менга сотгин, менга керак бўлиб қолди», деб айттиради. Кампир:

– Сотмайман, бу ёруғ оламдаги бор-йуғим шу ерим, менинг ризқим шу ердан, киши ўз озуқасини сотмайди-ку! – деб жавоб қилади.

– Еринг эвазига ундан каттароғини бераман.

– Менинг ерим ҳалол, ота-онамдан мерос қолган ва суви ҳам яқин. Қўшниларим ҳам ўзимга мос ва мени ҳурмат қиладилар. Эвазига берадиган еринг шундай хосиятларга эга эмас. Бу ердан қўлингни тортсанг, ўзингга яхши бўларди.

Лашкарбоши кампирнинг сўзини эшитиб ҳам ўтирмай, ерни зулм ила тортиб олиб, атрофини девор билан ўратади. Кампирнинг аҳволи ёмонлашиб, бориға барака қилмоқчи бўлади. Ва ҳақини олишга ёки эвазига бошқа ерга эга бўлишга розилик бериб, ўзини лашкарбоши оёғига ташлаб, шундай дейди:

– Ернинг баҳосини ёки унинг эвазига ер бер.

Лашкарбоши унга қиё ҳам боқмайди, бирор нарса ҳам бермайди. Кампир умидсизланиб ортига қайтади, уни саройга ҳам қўймайдилар. Ҳар вақт шу лашкарбоши томошага ёки овга чиқса, ёки бирор жойга бориб қолса, кампир унинг йўлини тўсиб, ҳақини талаб қиларкан. Шундай қилиб, ҳеч қандай жавоб бўлмайди ва у лашкарбошининг хизматкорларига, маҳрамларига бориб гапирса, улар: «Лашкарбошига айтамиз», деб айтмас эдилар. Орадан икки йил ўтади. Ҳолдан тойиб, инсоф қилинишидан умидини узгач, кампир ўзига ўзи дейди: «Темирни қизифида босиш керак эди, мен эса совуқ темирни босаяпман. Лекин Аллоҳ таоло ҳар қандай ишнинг иложини ҳам берган. Ахир, шунча буюклиги билан бу Нўширавоннинг хизматкори, холос-ку! Тадбирим шуки, Нўширавоннинг олдига ўзим бориб, ҳолимни унга маълум қиламан. У менга инсоф қилар».

Шундан кейин кўп азоб чекиб, Озарбайжондан Мадойинга келади. Нўширавоннинг қасрини кўриб: «Мени бу саройга қўймасликлари аниқ. Бунинг

хизматкори бўла туриб, Озарбайжон ҳоками мени саройига қўймади-ку, бу даргоҳга, шоҳ саройига киришимга йўл бўлсин. Яхшиси, уни саҳрода кўриб, арзимни айтай», деб ўйлайди.

Ундан ерини тортиб олган лашкарбоши тасодифан саройга келиб қолади. Шу куни Нўширавон ов қилишга қарор қилади. Кампир Нўширавоннинг фалон жойда ов қилишидан хабар топади. Қўрқиб-писиб азоб-у уқубатлар билан ўша ов қилинадиган жойга бориб, бир қовжираган бута орқасида кечани ўтказди. Эртасига Нўширавон етиб келади ва ҳамроҳлари ов қилиш учун тарқалишади. Бир қўриқчиси билан қолган Нўширавонни ёлғиз кўрган кампир ўрнидан туриб:

– Эй подшоҳ, бу заифа дардини эшит! – дейди. Нўширавон унинг олдига отини ҳайдаб бориб, арзига қулоқ солади. Кўзи ёшга тўлиб:

– Хотиржам бўл, аҳволингни тушундим, муронингни ҳосил қиламан ва сени шахринга қайтариб юбораман, – дейди ва фаррошига тайинлайди:

– Буни туяга миндириб, қишлоққа олиб бор ва қишлоқ арбобига топшир, овдан қайтганимизда шаҳарга олиб бориб, ўз уйингда сақла. Ҳар куни икки ман нон, бир ман гўшт, хазинадан эса ойига беш тилло динор бериб тур. Вақти келса, сен орқали уни чақиртириб оламан.

– Фаррош фармонни айтилганидек бажаради.

Нўширавон овдан қайтиб келгач, бу гапларни бошқаларга билдирмай, нима қилиш ҳақида ўйга толади. Сўнг куннинг ярмида, ҳамма ётиб дам олаётган чоғи, сарой бўш пайтда бир ходимига:

– Фалон хужрага бориб, фалон қулни чақириб кел, – дейди.

Қул келганида унга дейди:

– Эй қул, биласан, менда яхши ва лойиқ қулар кўпдир. Ҳаммадан сени афзал кўрдим ва сенга ишондим. Сен хазинадан маблағ олиб, Озарбайжон-

га жунашинг керак. Фалон шаҳар ва фалон маҳаллага бориб, йигирма кун яшаб, ўзингни одамларга: «Мен қочиб кетган қулни қидираяпман», – дегин. Кейин ҳар хил одамлар билан ўтириб кўр ва улар билан яқинлаш. Мастлик ва хушёрликдаги суҳбат давомида улардан гўё билмагандек: «Шу маҳаллада бир кампир бор эди, номи фалон, у қаерда экан, ҳеч кўринмайди», – деб сўра. Нима дейишса эшитиб, ёзиб ол ва бу хабарни келтир. Сени шунинг учун юбораяпман. Аммо саройда сени чақириб, ҳамма-нинг олдида баланд овоз билан:

– Бориб хазинадан нафақангни ол ва Озарбайжонга бориб, қайси шаҳар-у ноҳияга борсанг, бу йил галла ва мева ҳосили қандай бўлганини сўра, қандай табиий офат текканини аниқлаб ол ҳамда яйлов ва ов қилиш жойларининг ҳолидан хабар олиб кел, дейман.

Ҳаммасини билиб олиб, тез қайтиб келгин, аммо нима учун юборганимни ҳеч ким билмасин.

– Буйруғингни бажараман, – дейди қул.

Эртаси куни у йўлга чиқади. Ўша шаҳарга бориб, йигирма кун яшаб, учраган одамдан ўша кампир аҳволини суриштиради. Одамлар: «Шу мастура кампирнинг эри-ю болалари худо раҳматли бўлганлар. Унга бир парча ер мерос қолган эди. Ерини бир деҳқонга берарди. Унинг ҳосилидан деҳқоннинг ҳиссасини ва подшоҳнинг хирожини тўлаб турарди. Кейинги йил ҳосилигача ҳар куни тўртта нон унинг ризқи бўлиб, биттасини гўшт ва пишлоқ эвазига, битта нонни чироқ мойи ўрнига бериб, яна иккитасини эрта-ю кеч ўзи истеъмол қиларди. Вилоят ҳокими бир боғ-у сарой қуришни қасд қилиб, кампир ерини зўравонлик билан тортиб олди. Боғ қилиб, пулини ҳам тўламади, ўрнига бошқа ер ҳам бермади. Кампир йиллаб унинг саройига қатнади, лекин ҳоким унга парво қилмади. Анчадан буён уни ҳеч ким кўрмапти», – дейишади.

Қул вазиятни билиб, Нўширавон олдига қайтиб, аҳволни маълум қилади. Нўширавонга кампирнинг гапи тўғрилиги маълум бўлади. Эртасига Нўширавон қабул маросимини уюштиради, ҳамма улуғ кишилар йиғилади. Бир вақт Нўширавон улардан сўрайди:

– Озарбайжон ҳокимида қанча бойлик бор?

– Икки марта минг-минг ва унинг пулга эҳтиёжи ҳам йўқ.

– Мато ва зеб-зийнатлардан қанча?

– Минг уч минглик зар-у кумуши бор.

– Жавоҳирдан қанча?

– Беш юз минг-минг динор.

– Мулк-у ғаллакор ери қанча?

– Хуросон-у Ироқ, Озарбайжонда бирор шаҳр-у ноҳия йўқдирки, унинг мулк-у қишлоғи, тегирмон-у карвонсаройи, ҳаммом-у ғаллазор ери бўлмаса.

– Моллари қанча?

– Ўттиз минг.

– Зархарид қуллари қанча?

– Бир минг-у етти юз рум ва ҳабаший қуллари ҳамда тўрт юз канизаги бор.

– Бир кишида шунча неъмат-у бойлик бўлса, ҳар куни йигирма хил таом, қўйу ҳолва, ширинлиг-у ёқимли нарсалар еса ва яна худога қўнғил қўйган бир заифанинг иккита нони бўлса-ю, биттасини эрталаб, биттасини кечқурун истеъмол қилса. У бадавлат киши шу иккита қуруқ нонни заифадан зўрлик билан тортиб олиб, уни бир луқма нонидан ҳам маҳрум қилса. Унга нима керак экан ўзи?

– Бундай киши ҳар қандай жазога лойиқ, – дея жавоб қилади ҳамма. Шунда Нўширавон амр қилади:

– Мен унинг терисини шилиб олиб, гўштини итларга беришларини ва терисини сомонга тўлдириб, сарой эшигига осиб қўйишларини истайман. Жарчилар етти кун: «Кимда-ким, бундан буён жабр-ситама қилса, ҳатто бир халта сомон ё бирорта товуқ, ёки бир боғ қўкатни зулм билан кимдандир

тортиб олса, жазоси мана шунақа бўлади», деб хабар берсинлар.

Сўнг фаррошга кампирни олиб келишни буюради. Нўширавон сарой аъёнларига қарата: «Бу ситам тортган ва у эса ситам қилувчи эдики, жазосини олди», – дейди. Ва қўлдан:

– Мен нима учун сени Озарбайжонга юборган эдим? – деб сўрайди.

– Кампир ҳолини билиб, ҳақиқатан ҳам у зулм кўрган-кўрмаганлигини билиб, подшоҳни хабардор қилишим учун юборган эдингиз, – жавоб беради қўл. Шундан кейин подшоҳ аъёнларига дейди: – Мен бу сиёсатни хўжақўрсинга қилганим йўқ. Бундан кейин ситам қилувчилар билан фақат қилич воситасида гаплашаман ва қўйу қўзиларни бўрилардан муҳофаза қилиб, узун қўлларни кесиб, Ер юзини ёмонлик қилувчилардан тозалайман. Жаҳонни адолат ва осойишталик билан обод қиламан, чунки худойи таоло мени шу иш учун юборган. Агарда одамлар хоҳлаган ишларини қилаверадиган бўлсалар, Аллоҳ таоло подшоҳларни уларнинг бошларига қўймасди. Энди сизлар ҳам ана шундай золим изидан бормаслик учун ҳаракат қилинглар.

Нўширавоннинг ҳайбати ва сиёсатини кўриб, бу мажлисда ҳозир бўлган кишилар кўнглидаги заҳарлар эриб кетади. Нўширавон кампирга:

– Сенга ситам қилган кишига жазо бердим ва у ерингда қўрган саройу боғни ўзинга ҳадя этдим, улоғ-у нафақа ҳам бердим. Шаҳрингга қайтиб, мени дуо қиларсан, деган умиддаман, – деб яна ўзи сўраб ўзи жавоб қилади: – Нега энди саройимиз эшиги ситам қилувчилар учун очиг-у, ситам кўрганларга ёпиқ? Раият ва қўшин ҳар иккиси бизнинг қўл остимиздагилар ва хизматчиларимиздир. Раият беради ва лашкар тортиб олади. Раҳмсизлик қилиб, бедодлик қиладиганларга ҳам, хирож берадиган раиятимизга ҳам эшигимиз янада кенгроқ очик бўлиши шарт.

Чунки зулм кўрган бирор мутазаллим саройимизга келса, уни менинг олдимга кириб, ҳолини айтишга қўймайдилар. Агар шу кампир саройга йўл топганида, унинг ов қилиш жойига боришига ҳам ҳожат йўқ эди.

Шундан кейин Нўширавон буйруқ чиқаради: бир занжирга қўнғироқларни шундай пастликда осилтириб қўйингларики, етти ёшли боланинг ҳам қўли унга етсин. Бирор-бир мутазаллим саройга келса, эшик қоровулига иши тушмасин-у, шу қўнғироқ ипини тортсин ва Нўширавон эшитиб, унинг додини тинглаб, чора қилсин.

Шундай ҳам қиладилар. Сарой аъёнлари ва қўшин бошлиқлари уйларига қайтиб кетадилар. Дарҳол ўзларининг вакил-у амалдорлари, қўл остидагилари-ю қўшинларини чақиртириб, сўрайдилар:

– Айтингларики, кейинги ўн йил ичида заруратсиз кимлардан молларини тортиб олгансизлар? Агар бирор кишини бекорга хафа қилган бўлсангизлар, бундан кейин ҳаммамиз бир бўлиб уларни хурсанд қилишимиз керак, токи ҳеч кимса саройга бориб биздан шикоят қилмасин.

Барча хафа бўлганларни хушнуд этиш йўллари бамаслаҳат излаб, баъзиларини узр билан, баъзиларини мол-у пул билан рози қилиб, фалон киши фалон кишидан хурсанд, унга ҳеч даъвоси йўқ, деган хат ҳам оладилар. Нўширавоннинг мана шундай бир сиёсати туфайли мамлакат обод, халқ ситама қилувчилардан халос бўлади.

Орада етти йил ўтади. Бирор мутазаллим унинг саройига шикоят билан келмайди.

Ҳикоят

Нақд қиладиларки, етти йилдан кейин пешин вақтида, саройда ҳеч ким бўлмай, навбатчилар ухлаб қолган бир пайтда, қўнғироқлар баланд овоз билан чалинади-ю, Нўширавон буни эшитиб, тезда икки

ходимини юборади. Ходимлар сарой дарвозаси ёнига келиб, бир озғин қари эшакни кўрадилар. У орқасини кўнғироқ занжирига ишқаларди ва шу туфайли кўнғироқлар садо берарди. Ҳар иккала ходим ҳам:

– Ҳеч ким шикоятга келган эмас, фақат бир қари эшак яраларини кўнғироқлар занжирига ишқала-япти, – дейишади.

Нўширавон:

– Сизлар тушунмагансизлар, бу сизлар ўйлагандай эмас. Яхшироқ қаранглар, бу эшак ҳам инсоф истаб келган. Эшакни бозорга олиб бориб, ҳаммадан унинг аҳволини сўранглар ва ҳақиқатни менга маълум қилинглар.

Шоҳ олдидан чиқишгач, ходимлар эшакни бозорга олиб бориб, одамлардан:

– Шу эшакни танийдиган киши борми? – деб сўрайдилар.

– Таниймиз, – дейишади одамлар.

– Қаердан биласизлар? – деган саволга улар жавоб берадилар:

– Бу эшак фалон козур (кир ювувчи)ники ва йигирма йилдан буён унга хизмат қиларди. Ҳар қуни одамларнинг кийимларини унга юклар, кир ювиш жойига олиб бориб, кечқурун қайтариб олиб келарди. Ёш, кучи борлигида унга қарарди, ўт-ем берарди. Энди қариб, кучи қолмаганида уйдан ҳайдади. Бир ярим йилдирки, бу эшак маҳаллаларда, кўча ва бозорларда юради. Одамлар савоб учун унга ўт ва сув берадилар. Эшак кейинги икки кундан бери сув билан ем топмай, тентираб юрибди.

Ходимлар ҳаммадан шу жавобни эшитадилар-у, тез қайтиб келиб, буни подшоҳга маълум қиладилар.

– Кўрдингизларми, мен сизларга эшак додини айтишга келган, уни ушлаб турунглар, демаганмидим? – дейди Нўширавон.

У эртаси куни эшак эгасини маҳалласидаги тўрт оқсоқол билан бирга олиб келишни буюради. Ходимлар айтилганларни бажариб, эшак ва унинг эгасини тўрт мўйсафид билан саройга бошлаб келишади. Нўширавон козурдан сўрайди:

– Бу эшак ёш бўлганида, ишга яраганида, сен учун кераклигида унга ем берардинг. Энди қариб қолганида боқиш ўрнига уни уйингдан ҳайдаб юборибсан. Хўш, эшакнинг йигирма йиллик хизмат ҳақи нима бўлди?

Подшоҳ уни қирқ дарра урдиришга буйруқ беради ва дейди:

– Шу эшак қанча яшаса, мана шу тўрт оқсоқол гувоҳлигида унга ҳар куни сомон-у буғдой берасан ва агарда камчиликка йўл қўйсанг-у, бу менга маълум бўлса, билиб қўй, жонингдан умидингни узавер!

Одил подшоҳлар ҳамиша заифлар ҳақида ўйлайдилар ва улар мамлакат зарурати учун ҳар икки-уч йилда муқаттёларнинг ишларини тафтиш қилишлари шартдир, токи муқаттёлар раият ҳақида кўз олайтирмасинлар, вилоят обод ва маъмур бўлсин.

ОЛТИНЧИ ФАСЛ

ҚОЗИЛАР, ХАТИБЛАР ВА МУҲТАШАБЛАР ОРАСИДАГИ МУОМАЛА ВА УЛАР ИШЛАРИНИНГ РИВОЖИ ҲАҚИДА

Мамлакат қозиларининг аҳволини тўла-тўқис билиш зарур ва улардан қайсилари олим-у зоҳид, камбағал, аммо камтама бўлса, тарбия қилиб, шулар билан иш юритиш керак. Агарда шундай бўлмаса, уларни ишдан олиб, ўринларига бошқа лойиқ кишиларни қўядилар. Уларнинг ҳар бирига зарур даражада маош берадилар, токи хиёнат қилишларига ҳожат қолмасин. Чунки бу иш жуда ҳам нозикдир,

улар мусулмонларнинг яхши-ю ёмонликлари устидан ҳукм чиқарадилар. Бу амални жоҳил ва нопок кишиларга ишониб бўлмайди, фақат пок, порсо олимларга бериш керак. Агар бирор-бир ҳоким жаҳл ва зулм билан ҳукм чиқарса, подшоҳга маълум қилган ҳолда уни вазифасидан олиб, жазолаш керак.

Вилоят ҳокимлари қози ва шарият ҳукмларини бажаришлари лозим ва саройда шундай олим кишиларни йиғиб, уларнинг амр-у қарорларига зиён етказмасликлари зарур. Агарда бирор киши шарият ҳокими мажлисига боришни истамаса, уни мажбур қилиб олиб келадилар, токи ҳақиқат аён бўлсин ва ҳеч ким ҳукмдан бош тортмасин. Одам алайҳиссалом замонидан бери то ҳозиргача дунёда ҳар миллат ва мулкларда адолат қилиб келинган, инсоф бериб тўғри иш тутилган ҳоллар кўп. Шундан уларнинг мулк-у давлатлари узоқ йиллар обод бўлиб турган.

Ҳикоят

Айтишларича, Ажам шоҳларида шундай бир русум бўлган экан, Меҳржон ва Наврӯз кунларида подшоҳ раиятни қабул қилар ва ҳеч ким уларга монелик билдирмас экан. Подшоҳ жар солдириб: «Ўз ишларингиз бўлса, фалон кун ҳузуримга келинглар!» деб айтар экан. Одамлар ўз аризаларини далиллар ё гувоҳлари билан олиб келиб, ишларини битириб кетаркан. Кунларнинг бирида жарчи орқали подшоҳ шундай қўшимча фармон беради:

«Кимда-ким ҳожатмандлар, арз қилувчиларнинг йўлини тўсса, подшоҳ унинг қонини тўкади!»

Шу йўсинда подшоҳ одамлар арзини эшитар, улар аризаларини кўтариб, бирма-бир саройга кириб чиқар эканлар. Агарда бирор аризада подшоҳ устидан шикоят бўлса, у қозиларни ўнг томонига қўйиб, чапда мубадлар мубади, яъни қози ул-қуззот

деганларини ўтказар экан. Сўнгра подшоҳ тахтидан тушиб, қозилар олдида тиз чўкиб, айтар экан:

– Аввало, шу кишининг мен билан боғлиқ арзини ҳеч нарсага эътибор бермай, оғишмай ҳал эт.

Шундан кейингина кимнинг подшоҳга бирор хусумати бўлса, ҳаммалари саройга келсин, подшоҳ аввал уларнинг ишларини кўриб чиқади, деб эълон қилинаркан. Сўнгра подшоҳ қозига деркан:

– Аллоҳ таоло олдида подшоҳларнинг гуноҳларидан кўра каттароқ гуноҳ йўқ. Уларнинг ҳақ ишлари Аллоҳ таоло неъматларини қадрлаб, раиятни ҳимоя этиб, адолат билан ситам қилувчилар қўлларини қисқартиришдан иборатдир. Агарда подшоҳнинг ўзи ситамкор бўлса, лашкари ҳам зулмпеша, худони ҳам эсдан чиқаргувчи, худо берган неъматларга куфр етказгувчи бўлади. Яна улар Тангри ғазабига гирифтор бўлиб, тақдир қўлида ёлғиз қоладилар. Шундай кунлар келмасин, бўлмаса олам хароб бўлиб, улар ниятлари шумлигидан ўлиб кетадилар-у, подшоҳ қиёматда жавобини беради. Эй худо қозиси, менинг сўзларимга аҳамият бер, чунки худойи таоло мендан нимани сўраса, мен ҳам сендан шуни сўрайман ва бўйнингга қўяман.

Шундан кейин қози жабрланувчи билан подшоҳ ўртасига ҳақдўст бўлиб кираркан ва рақиб ҳақ бўлса, унинг жавобини бераркан, бирор киши подшоҳга ёлғон айб қўйган бўлса-ю, далили бўлмаса, унга қаттиқ жазо бериб:

– Подшоҳ ва унинг мамлакатидан айб қидирадиган кишининг жазоси ана шундай бўлади, – дер экан.

Шундан сўнг подшоҳ тахтига ўтириб, тожини бошига кийиб, вакиллар-у аъёнларига мурожаат қилиб:

– Мен бу ишларни шунинг учун ҳам ўзимдан бошладимки, сизлардан бирор киши бундан буён ситам қилишга журъат этмасин. Энди сизлардан

ҳам бирор кишига жабр етган бўлса, бориб хурсанд қилинглар, – деркан.

Унинг яқин кишилари ҳам шу куни ундан узоқроқда юрардилар. Ардашер давридан Яздигурд замониғача шундай давом этиб келди.

Яздигурд эса оталари одатидан қайтиб, бу оламда ёмонлик одатини тиклади ва одамлар ранж-у азобга тушиб, уни кўп дуоибад қилиб, лаънатладилар. Бир куни тўсатдан чиройли бир от унинг саройига кириб келади. Ҳамма ҳайрон қолиб, уни ушламоқчи бўлади, лекин ушлолмайди. От айвонга кириб, Яздигурд олдида жим туради.

– Жим бўлинглар, бу Аллоҳ таолонинг менга юборган ҳадяси, – дейди Яздигурд. Жойидан туриб, секин от олдига келиб, ёлидан ушлаб силайди. Белига қўлини қўяди, от эса жим тураверади. Яздигурд эгар-жабдук ва бўйинтуруқ талаб қилади. Бўйинтуруқни отнинг бўйнига солиб, жабдукни қўйиб, тортиб боғлайди ва энди пордумини ўтказмоқчи бўлганида кўкқисдан от Яздигурдни жойида уриб, ўлдириб қочиб кетади ва ҳеч кимса отнинг дарагини топмабди. Қаердан келиб, қаёққа кетганини ҳеч ким билмай қолади. Одамлар айтадиларки, «бу Аллоҳ таоло юборган бир фаришта бўлиб, бизни Яздигурд ситамидан озод қилди».

Ҳикоят

Бир куни Аммора ибн Ҳамза халифа Восиқ мажлисида ўтирган экан. Зулм чекканларни қабул қилиш куни бир ситам кўрган киши келиб, мулкини Аммора зўравонлик билан тортиб олганлиги тўғрисида шикоят қилади. Халифа Восиқ биллоҳи Амморара:

– Туриб, даъвогар ёнига ўтир ва далилингни кўрсат, – дейди.

Аммора айтади:

– Мен унинг рақиби эмасман ва агар шу мулк меники бўлса, унга ҳадя қилдим, халифа мени ҳурмат

билан ўтқазган жойидан турмайман. Обрў-мартабамни бир парча ер учун барбод қилишни истамайман.

Шунда унинг юксак ҳимматлилиги ҳаммага хуш келган экан.

Подшоҳ қозиси даъвогарларнинг сўзларини ўзи эшитмоғи керак. Агарда подшоҳ турк ё тожик, ёки бошқа киши бўлса-ю, араб тили ва шариат қоидаларини билмаса, унда ноиблардан бири ноилож унинг ўрнига ишларни олиб бориши керак бўлади. Ва ҳамма қозилар подшоҳнинг ноибидирлар. Подшоҳ қозиларини қудратли ҳолда сақлаб, уларнинг ҳурмати-ю мартабаларини кўтариши зарур ҳамда жоме масжидларида намоз ўқийдиган хатибларни Қуръонни биладиган порсо кишилардан тайинлаши шарт. Чунки намоз ишлари нозик бўлиб, агар имом намозида камчилик бўлса, эл намозида ҳам нуқсон пайдо бўлади. Ҳар бир шаҳарда тарози ва нархларни тартибга соладиган, олди-сотди ишларини биладиган энг олим ва доно кишилардан муҳтасиб қўйиш керак. Ва атрофдан олиб келиб сотиладиган ҳар бир молни бозорда сотиш учун ва харидорларни алдамаслик учун улар устидан назорат бўлиши шарт. Тарози тошларини тўғри тутиб, амри маъруф ва наҳйи мункар қилишлари лозим. Подшоҳ ва унинг хизматкорлари муҳтасибни қўллаб-қувватлашлари керак. Мамлакатни бошқариш ва диндорлик қоидаларидан бири шудир. Агарда улар бунга қарши ҳукм қилсалар, дарвеш ранжийди, бозорларда одамлар хоҳлаган йўсинларида савдо киладилар, фисқ-у фасод пайдо бўлиб, шариат иши равнақ топмай, бетартиблик бошланади. Ҳамиша бу ишни хос кишига топширадилар, токи турк-у тожик демай иш тутсин-у, мартабалилар ҳам, омма ҳам ундан қўрқсин ва ҳамма ишлар инсофдан бўлиб, ислом қоидалари маҳкам турсин. Ҳикоятда ана шундай дейилган.

Ҳикоят

Нақл қиладиларки, Султон Маҳмуд ҳар кеча ўз хос-у надимлари билан шароб ичарди. Али Нўштагин ва Муҳаммад Ғазнавий унинг улуғ амир-у умаролари жумласидан эдиларки, улар Маҳмуд мажлисида ҳозир бўлиб, ҳар кеча эрта тонггача ухламай шароб ичардилар. Кун чиққач, Али Нўштагинга уйқусизлик азоби ва кўп шароб ичганлиги таъсир кўрсатиб, боши оғрир эди. У бир кун туяга ўтириб, уйига бормоқчи бўлади.

Унга Маҳмуд дейди:

– Куппа-кундуз кун маст бўлиб уйга боришинг яхши эмас. Намози асргача бирор соат шу ерда чўзилиб ёт, кейин кетгин, агарда муҳтасиб сени шу аҳволда кўрса, обрўйингни тўкади ва мени ҳам хафа қилади. Кейин мен унга ҳеч нима дея олмай қоламан.

Али Нўштагин эллик минг аскарга лашкарбоши бўлиб, жуда шижоатли ва яхши жангчи эди. Ўз замонасида унга тенг келадигани топилмасди, у бир ўзи минг кишига қарши тура оларди. Муҳтасибнинг шундай қила олиши ақлига ҳам сирмасди. Бзовталаниб, албатта боришим керак, деб аҳд қилади.

– Ўзинг биласан, – дейди Маҳмуд унга.

Али туяга миниб, кўп жамоа билан, қўшини, қуллари-ю хизматкорлари билан уйига қараб йўл олади. Иттифоқо, муҳтасиб юз нафар суворий билан бозор ўртасида турган экан. Али Нўштагинни бундай маст аҳволда кўриб, туядан туширтириб олади ва ўзи ҳам отдан тушади. Аскарларидан ҳам икки киши пиёда бўлиб, бири Алини ушлаб туради, иккинчиси ундан муҳобо ва муболаға қилмай, шундай урадики, у ерга йиқилади. Аашкари ва одамлари буни кўриб, гапиришга журъат қилолмайдилар. Бу муҳтасиб баобрў бир турк бўлиб, давлатга кўп хизмат қилган эди. Муҳтасиб кетиб, Али Нўштагинни уйига олиб борадилар. У йўл-йўлакай ўзига ўзи гапириб:

«Кимки султон фармонини бажармаса, унинг аҳволи меникидай бўлади», – дейди.

Эртаси куни Али Нўштагин хизматга келади. Султон сўрайди:

– Нима бўлди? Қандай қилиб муҳтасибдан халос бўлдинг? – Али эгилиб чизиқ-чизиқ бўлиб кетган орқасини Султонга кўрсатади. Султон кулиб:

– Маст бўлиб уйдан чиқмайман, деб тавба қилгин, – дейди. Қачонки подшоҳлик тартиби ва сиёсат қондаси бир изга солинса, адолат ишлари ҳам худди шундай бўлади.

ҲИКОЯТ

Эшитишимча, Ғазнида новвойлар дўконларини ёпади. Нон қиммат ва камчил бўлиб қолади. Бундан ранжиган камбағал ва дарвешлар султон даргоҳига келиб, новвойлардан шикоят қилади. Султон буюриб, хос новвойини келтириб, фил оёғи остига ташлатади. Ўлганидан сўнг уни филнинг тишига боғлаб, шаҳар айлантирадилар ва жар соладиларки, «кимда-ким, дўконини ёпиб, нон сотмаса, жазоси шундай бўлади».

Омборларни очишади, шом намози вақтида ҳар бир дўконда эликтадан нон ортиб қолибди.

ЕТТИНЧИ ФАСАЛ

ОМИЛ-У ҚОЗИ ВА РАИС ҲОЛЛАРИ ВА СИЁСАТ ШАРТЛАРИ ҲАҚИДА

Подшоҳ ҳар бир шаҳарда ким ҳоким эканини, дин ишларига улар қандай муносабатда бўлаётганларини, Аллоҳ таолодан қўрқишларини, гаразгўй эмасликларини билиши керак. Ҳокимга бу шаҳар ва ноҳиянинг тинчлиги унга топширилганлигини айтиш лозим. Худойи таоло биздан нимани сўраса, у дунёда биз ҳам сендан шуни сўраймиз. Сен омил-у қози, шаҳ-

на-ю муҳтасиб, раиятнинг катта-ю кичиги аҳволини билиб олиб, ҳақиқатни очиқ ё яширин бизга маълум қиласан. Биз эса уларга нимани раво кўрсак, шуни буюрамиз. Ким шундай сифатларга эга бўлиб, шу сўзларни қабул қилмаса, уни бўшатиб, бошқа амал бериш ман этилади, деб таъкидлаши зарур.

Ҳикоят

Айтадиларки, Абдуллоҳ ибн Тоҳир деган бир одил амир ўтган экан. Унинг қабри Нишопурда бўлиб, биз уни кўриб, зиёрат қилганмиз. Одамлар ҳам келиб зиёрат қиладилар. Ва ҳожатмандларга худойи азза ва жалла ёрдам қилар ва амир, порсолар-у зоҳидларга, дунё молига ҳожатлари бўлмаган ғаразсиз кишиларга амаллар берар экан. Шунда улар ҳақ йўли билан бойлик топиб, раият ҳам ранж-у азобларга гирифтор бўлмас экан.

Ҳикоят

Шу маънода Буали Даққоқ бир куни Хуросон ҳокими ва лашкарбошиси бўлган Абу Али Илёс ҳузурига келади. Абу Али латиф ва фозил киши эди. Буали Даққоқ унинг олдида тиз чўкади. Абу Али дейди:

- Менга маслаҳат бер.
- Ё амир, бир нарсани сўрайман. Жавобини тўғри берасанми?
- Бераман.
- Менга айт-чи, зарни яхши кўрасанми ёки рақибни?
- Зарни.
- Унда буниси қандоқ бўлди, яхши кўрган нарсангни шу ерда қолдириб, нариги дунёга яхши кўрмаганларингни олиб кетасанми?

Абу Али Илёс кўзларини ёшга тўлдириб дейди:

- Менга жуда яхши панд-насиҳат бердинг. Бунинг фойдаси – мени ғафлат уйқусидан уйғотганинг бўлди.

Ҳикоят

Ҳикоя қиладиларки, Султон Маҳмуд Ғозийнинг қиёфаси хунук, юзи тортилган, бўйни озгин-у узун, бурни чўзиқ ва ўзи кўса экан. Доим май истеъмол қилишидан юзи сариқ экан. Отаси Сабуктегин оламдан ўтгандан кейин, подшоҳлик тахтига ўтиргач, Ҳиндистон унинг қўл остида қолади. Бир куни у эрталаб ўз маҳсус ҳужрасида намоз ўқиш учун ўтирарди. Олдига ойна ва тароқ қўйилган, бир қул ҳам хизматига ҳозир эди. Вазири Шамс ул-Кифот Аҳмад Ҳасан ҳужра эшигидан кириб, салом беради. Шоҳ боши билан ўтиришга ишорат қилади. У Маҳмуднинг ёнига ўтиради. Маҳмуд намоз ўқиб бўлгач, жомаси, кулоҳи ва этигини кияди. Ойнага қараб, ўз юзини кўриб, табассум қилиб дейди:

– Биласанми, дилимдан нима ўтди?

Вазири жавоб беради:

– Шоҳим яхшироқ билади.

– Одамлар мени ёмон кўради, деб кўрқаман, чунки чиройли эмасман. Одамлар одатда гўзал юзли шоҳларни яхши кўради. Энди мен нима қилишим керак?

– Олтинни душман деб бил, шунда одамлар сени ўзларига дўст тутади.

Маҳмудга бу жавоб ёқиб тушади ва бу сўз тагида минг маъно бор, деб кўяди. Маҳмуд хайр-у саховат билан таом ейишга қўл уради ва одамлар уни яхши кўриб мақтайдилар. Унга буюк ишлар ва хазиналар насиб қилади. Суманотга бориб, уни забт қилиб қайтади. Самарқанд, Ироқни ҳам қўл остига киритади. Бир куни Маҳмуд (Аҳмад) Ҳасанга айтади:

– Мен олтин-у кумушдан қўл тортдим-у, икки олам ҳам қўл остимга ўтди. Дунё бойлигини ҳеч нарса деб билдим-у, икки жаҳонда азиз бўлдим.

Султон деган ном ҳали у пайтда йўқ эди. Ислом оламида энг биринчи бўлиб Султон номини Маҳмуд ўзига олган экан. Шундан бу суннат бўлиб қолди. У

худони севувчи ва илмнинг дўсти, одил, жавонмард ва уйғоқ, покдин ва ғозий шоҳ эди.

Энг яхши ҳаёт одил подшоҳи бўлган замонда кечади. Ҳадисда шундай келтирилганки, Пайғамбар саллаллоҳи алайҳи васаллам айтган экан:

«Ал-адлу иззу-д-дини ва қуввату-с-султони ва фийҳи силоҳул-хосати ва-л-омати», яъни адолат дин иззати, султон қуввати, раият тотувлиги, ҳамма яхшиликларга гарозидир. Чунончи, Аллоҳ таоло айтганки: «Ас-самои рафаъҳо ва вазаъал-мизона», яъни: ҳақиқатан ҳам Аллоҳ Қуръонни нозил қилди ва унда мезон бор. Бошқа жойда буюрганки: «Аллоҳул-лази наззала ал-китоба би-л-ҳаққи ва-л-мизона», яъни қалбидан адолат жой олган, уйи диндорлар-у художўйлар оромгоҳи бўлган подшоҳ энг ҳурматли подшоҳдир. Шундай ривоят бор. Фозил ибн Аёз айтади:

«Агарда менинг дуойим мустажоб бўлса эди, фақат одил султон бўлишини тилаб дуо қилардим, чунки унинг адли бандаларнинг силоҳи ва жаҳоннинг ободончилигидир. Ҳадисда шундай дейилади: «Адолат билан кишилар арзини эшитадиган подшоҳларни Аллоҳ таоло азза ва жалла қиёмат куни марваридли минбарга кўтариб қўяди». Подшоҳлар ҳамиша халқ адли ва маслаҳати учун сақланувчи, художўй ва ғарази бўлмаган кишиларга амал берганлар, токи улар зарур вақтда тўғри иш олиб борсинлар. Бағдодда амиралмуъминин Муътасим шундай иш олиб борарди. Бани Аббос халифаларидан Муътасимдан бошқа сиёсати зўр ва адолатли халифа ўтмаган. Унинг турклардан шунчалик кўп қуллари бор эдики, ҳеч кимда бунчалик бўлмаган. Айтишларича, турк йигитларидан етмиш минглик қўшини бўлган ва кўп қулларни озод қилиб, амирлик мартабасига кўтарган экан. У ҳамиша, бирор-бир тоифа турклардан яхшироқ хизмат қилмайди, дегувчи эди.

дидан бирор нарсани олиб, дўкондор олдига қўйиб илтифот кўрсатади. Дастурхон йиғиштирилиб, қўллар ювилгач, бошқалар чиқиб кетиб, фақат хос хизматкорлар қолишади.

Амир у кишига қараб сўрайди:

– Сени нега чақирганимни биласанми?

– Йўқ!

– Бу шаҳарда менинг ёр-у биродарларим кўп ва нима сўрасам, йўқ демай берадилар. Беш-ўн минг динор талаб қилсам ҳам йўқ дейишмайди, чунки менинг қарз олишимдан уларга фойда кўп. Ҳали бирор кишига мендан зарар етмаган. Мен ўрта-мизда дўстлик, улфатчилик бўлишини орзу қилган эдим. Яқин кишиларим қанчалик кўп бўлса ҳам, сен менга тўрт-беш ой муддатга минг диноргача қарз беришингни истардим. Озгина ишлатиб, бирор нарсани қўлга киритмоқчиман. Билишимча, сенда шунча пул бор ва мендан уни дариф тутмайсан.

У киши ўзига қилинаётган илтифотлардан уялиб, дейди:

– Буюринг, амир, лекин мен минг-икки минг динор пули бор дўкондорлардан эмасман. Улуғ зотларга тўғрисиани айтиш керак, менинг сармоям олти юз динорлик. Мен бозорда кам нарсалар билан савдо қиламан ва қийинчилик билан кун кўраман.

Амир унга дейди:

– Ҳазинамда ҳисобга олинган олтин кўп, аммо ундан мен ололмайман, менинг бу муомаламда дўстликдан бошқа ниятим йўқ. Бу майда савдодан сенга нима фойда? Ушбу олти юз динорни менга бер-у, етти юз динорга тилхат олиб, муддати келганда уни мендан талаб қил.

Вакил ҳам уни қўллаб турарди:

– Сен ҳали амирни билмайсан, давлат катталари ичида амирдан кўра пок муомалали киши йўқ.

– Амир фармонини бажараман. Қанча маблағим бўлса, дариф тутмайман.

У олтинларни амирга топширади ва амир унга тилхат ёзиб беради. Анча муддат ўтгач, у киши амир олдига келади-да, сўрашга тили бормай, амир мени кўрса, тиллалар учун келганимни тушунар, деб ўйлайди. Икки ой шу тахлитда бориб-келиш билан ўтади. Амир у кишини ўн мартадан кўпроқ кўрган бўлса ҳам, ўз тиллаларини олиш илинжида қатнаб юрганини хаёлига келтирмайди. У амир ўзини билмаётганга олаётганини сезиб, арзини ёзиб амирга беради: «Менга ўша пул керак бўлаяпти, ваъда қилинган вақтдан эса икки ой ўтди. Зарур топсанг, вакилга ишора қилгинки, ходим менга тиллаларни берсин».

Амир дейди:

– Сен ишимни эсдан чиқарган, деб ўйлаяпсанми? Хотиржам бўл. Озгина сабр қил, мен сенинг қарзингни ўйлаяпман. Муҳлат бер. Ишончли киши орқали уйингга юбораман.

У киши яна икки ой сабр қилади. Тиллаларидан дарак бўлмайди. Икки мартаба яна амир саройига бориб гап очади. Амир ҳам ўйин қилиб, эрта-инди деб юраверади, хуллас, фойдаси бўлмайди. Қарзни олиш муддатидан саккиз ой ўтади. Киши ҳайрон бўлиб қолади. Обрули одамларни ўртага қўяди, қози ул-қуззотга айтиб, шариат ҳукмини чиқартиради, бўлмайди. Амир ҳақида айтмаган бирорта ҳам улур ва катта инсон қолмайди. Қози олдига эллик мартаба одам юбориб, ишни шариат йўсинида олиб боришга ҳаракат қилади, бўлмайди. Нима демасинлар, қабул қилмайди. Шундай қилиб, бир ярим-икки йил ўтади. У киши ожиз қолиб, юз динорини бўлса ҳам олишга рози бўлиб, фойдасидан ҳам воз кечади, бари бир натижа чиқмайди. Ҳамма меҳтарлардан умидини узиб, азза ва жалла Тангрига қўнгил беради. Ва фозил масжидига бориб, бир неча ракаат намоз ўқиб, худойи таолога нола қилади:

– Ё Раб, сен фарёдими эшит ва менга ҳақимни қайтар, бу ситам қилувчининг жазосини бер.

Масжидда ўтирган бир дарвеш унинг ноласини эшитиб қолиб, раҳми келади. Намоздан кейин унга дейди:

– Эй азиз, менга айт, сенга нима бўлдики, нола қилаяпсан?

– Шундай аҳвол юз бердики, уни худонинг бандаларига айтишим бефойда ва сенга айтишимдан ҳам наф йўқ.

– Мендан фойда бўлмаса, зиён ҳам етмайди. Эшитганмисан, айтганларки, «Ҳар кимнинг бирор мушкули бўлса, ҳаммага айтиши керак. Одамлар унинг иложини билишлари мумкин». Агар аҳволингни менга аён қилсанг, сенга бирор фойдам тегиши мумкин. Мабодо нафим тегмайдиган бўлса ҳам аҳволинг ўзгармайди.

У киши ўйланиб қолади: «Тўғри гапираяпти, айтсам савоб бўлади».

У ўз можаросини тўлиқ ҳикоя қилиб беради. Дарвеш эшитиб:

– Эй, олижаноб одам, ана энди ранж-у азобинг охирига етди. Айтганимни қилсанг, ўз тиллаларингни қайтариб оласан, – дейди.

– Нима қилай?

– Ҳозир туриб, фалон маҳаллага бор, минорали масжид ёнида бир оддий кийинган тикувчини кўрасан. У тикувчилик қилади ва икки боласи ҳам бор. Дўконига бориб кўришиб ўтир ва аҳволингни унга айтиб бер. Мақсадга етсанг, мени дуо қиларсан, айтганимга истиҳола қилма.

У киши масжиддан чиқиб, ўзича ўйлайди: «Ажабо, ҳамма катталарни ўртага қўйдим, фойдаси бўлмади, энди бу қари ва ожиз дарвеш йўл кўрсатаяпти ва мақсадингга етасан, деяпти, ҳеч ишонмаяпман, аммо нима қилай? Бораман. Агар фойда бермаса, зиён ҳам қилмас».

У масжид олдида бориб, дўконни топади ва ўша мўйсафидга салом бериб, ҳузурига бориб ўтиради.

Қария бир нима тикарди. Бир соат машғул бўлиб, шу ишини битиргач, ўтирган кишидан сўрайди:

– Нимадан ранжидинг? Бирор ишинг ёки арзинг борми?

У киши аҳволи ва қиссасини аввалидан охиригача айтиб беради. Тикувчи бу аҳволни эшитиб, унга дейди:

– Бандаларнинг ишларини худойи таоло азза ва жалла ўзи тўғри ҳал қилади. Бизнинг қўлимиздан фақат айтиш келади. Биз ҳам сенинг рақибингга бир гапириб қўямиз, умид қиламанки, худойи таоло мадади билан мақсадингга етасан. Бир оз дам олиб ўтир. Сўнг у шогирдларидан бирига мурожаат қилади:

– Туриб, фалон амирнинг саройига бор. Амирнинг шахсий хужрасини топиб, у ердан кимки чиқса ё кирса, фалон тикувчининг шогирди эшик олдида турибди ва тикувчидан шундай хабар келтирибди, деб ушбуни баён қилгин:

«Бир киши сендан зулм кўриб, менинг ҳузуримга келди ва унинг етти юз динорга хужжати бор, муддатидан бир ярим йил ўтиб кетибди, шу кишининг тилларини қайтариб, уни хушнуд эт, кеч қолмасдан жавобини беришингни истайман».

Бола тез туриб, амир саройига боради. Ҳалиги киши ажабланади: ахир, подшоҳ ҳам ўз фуқароларига шундай фармон бермайди, ваҳоланки, у амир олдига бир ёш болани юборди... Бир замон бола қайтиб келиб, устозига дейди:

– Айтганингизни бажо келтирдим. Хабарни етказдим. Амир жойидан туриб:

– Саломимни устозга етказиб дегинки, жон деб миннатдор бўлиб, ҳозир ўзим олтинларни олиб бораман, ўша тақсирдан ҳам узр сўрайман ва дарҳол тилларини бераман, дейди. Бир соат ўтар-ўтмас амир жиловдор ва икки хизматкори билан етиб келади. Отдан тушиб салом бериб, қариянинг қўлини ўпиб ўтиради ва ҳамёнини хизматкоридан оларкан, дейди:

– Сен мени бу кишининг олтинларини тортиб олмоқчи, деб ўйлама. Бу тақсирга эътиборсизликка вакилларим сабабчи бўлган, – дея узр сўрар экан, хизматкорга: «Бор, бозордан ноқид-пулшуносни олиб кел», – деб буюради.

Бориб бир ноқидни олиб келадилар. Тиллани тортиб кўришади. Беш юз динор чиқади. Амир дейди:

– Бу беш юз динорни унга бер. Эртага саройдан қайтишимда уни чақириб, яна икки юз динор бераман ва кечирим сўраб, кўнглини оламан. Эртага пешин намози вақтигача сенинг олдингга келаман.

– Бу беш юз динорни унга топшир ва айтганингни қилиб, сўзингдан қайтма, – дейди қария.

– Шундай қиламан, – деган жавоб бўлади.

У олтинни бериб, қариянинг қўлини яна ўпиб, қайтиб кетади.

Арзчи хурсандлигидан нима қилишини билмай, тарози ва тош талаб қилиб, юз динор олтинни тортиб, қария олдига қўяди.

– Мен юз динор камроқ қайтариб олишга ҳам рози эдим, сенинг сўзларинг баракасидан менга етти юз динор тегди, бу юз динор сенинг харажатларинг ҳақи ва уни сенга тўхфа қиламан.

Қария бу гапни хуш кўрмай дейди:

– Менинг сўзим билан бир мусулмоннинг қалби дард-у азобдан халос бўлганлигидан хурсандман. Агарда мен юз динордан бир донасини ўзимга ҳалол билсам, сендан етти юзини тортиб олган ва ўша туркдан ҳам золироқ бўламан. Тур, борақол. Агар эртага икки юз динор тилла сенга қайтарилмаса, менга маълум қилишинг керак. Бундан кейин ким билан қандай муомала қилишингни билиб ол!

Қанча зўрласа ҳам қария тиллаларни қабул қилмайди. Арзчи қария олдидан чиқиб кетиб, шу кеча хурсандлигидан яхши ухлайди. Эртасига уйида ўтирса, бир киши амир олдидан келиб:

– Амир бир лаҳза саройимга келсин, деб юборди,
– дейди.

Борса, амир жойидан туриб кутиб олади ва юқо-
рига ўтқзади. Ўз вакилларини кўп уришиб сўқади.

– Шулар айбдор, мен ҳамиша хизмат ишлари
билан бўлиб, ҳақингни беришларини уларга минг
марталаб айтганман.

Кейин биттасига дейди:

– Ҳазиначига айт, олтин солинган қоп ва тарози
олиб келиб, икки юз халифа динорига тенг тилла
тортиб, менга берсин.

Олтинни дўкондорга ўлчаб берадилар. Хизматни
бажариб, туриб кетмоқчи бўлганида амир озгина
ўтиришини айтади.

Қайтиб ўтиради. Дастурхон олиб келадилар. Таом
ейилиб, қўллар ювилгач, амир хизматкор ходим
қулоғига бир нима дейди. Ходим чиқиб, дарҳол бир
сарпо олиб келади. «Кийгизинг», – дейди амир.

Бир қимматбаҳо тўн ҳадя қилиб, қасабдан бир
салла ҳам берадилар.

Сўнг амир сўрайди:

– Мендан рози бўлиб, хурсанд бўлдингми?

– Ҳа.

– Тилхатни бер ва шу бугун қария олдига бориб,
ўз ҳақингни олиб, мендан хурсанд бўлганингни айт.

– Буни ўзи ҳам айтган эди, шундай қиламан, – деб
жавоб беради.

Туриб, амир саройидан чиқиб, ўша тикувчи қа-
рия олдига бориб, бўлган гапларни сўзлаб беради.
«Мен бунинг ҳаммасини сенинг сўзларинг таъсири-
дан деб биламан, энди мана шу икки юз динорни
мендан қабул қилгин», – деб ялиниб-ёлворса ҳам
кўнмайди. Туриб хурсанд бўлиб, дўконга келиб,
эртасига бир қўй ва бир нечта товуқ гўштини қову-
риб, бир товоқда ҳолва ва кулча олиб тикувчининг
олдига олиб боради:

– Эй, шайх, олтинни қабул қилмасанг ҳам, менинг ҳалол меҳнатим меваси бўлган бу егулик нарсаларни қабул эт, мени хурсанд қил.

Қария жавоб беради:

– Қабул қилдим, – қўл чўзиб, таомлардан еб, шо-гирдларига ҳам беради.

Кейин дўкондор сўрайди:

– Менда ҳам бир ҳожат бор, ижозат берсанг, ай-таман.

– Гапир.

– Ҳамма вазирлар ва амалдорлар менинг ишим юзасидан амирга гапиргандилар, лекин ҳеч фойда-си бўлмади. Бирор кишининг сўзига қулоқ солмади, қози ул-қуззот ҳам бу масалани ечишга ожизлик қилди. Нима сабаб бўлдики, у сенинг сўзингни қа-бул қилди ва нима десанг, вақтида бажо келтириб, пулимни қайтариб берди? Унинг олдида шунчалик ҳурмат ва ҳашаматга эгалинг боиси нимада экан-лигини билмоқчим эдим.

– Амир билан менинг аҳволимдан хабаринг йўқми?

– Йўқ, – жавоб беради дўкондор.

– Бўлмасам, қулоқ сол, – дея қария ҳикоясини бошлайди.

Ҳикоят

Ўттиз йилдирки, мен шу масжид минорасидан азон айтаман. Касбим тикувчиликдир. Ҳаргиз май ичмаганман, зино ҳам қилган эмасман, нолойиқ ишларга қўл урганим йўқ. Шу кўчада бир амирнинг саройи бор. Кунлардан бир куни шом намозини ўқидим-у, масжиддан ташқарига чиқиб, дўконга бормоқчи бўлиб турганимда амирни кўриб қолдим, у маст-аласт келарди ва бир ёш жувоннинг паран-жисига қўл уриб, зўрлик билан ўзига тортарди. Аёл: «Эй, мусулмонлар, ёрдам беринг, мен пок бир аёлман, фалон кишининг қизиман. Уйим фалон

маҳаллада, ҳамма менинг қанақалигимни билади. Бу турк эса такаббурлиги билан мени олиб бориб расво қилмоқчи, эрим ҳам уч талоқ қилишга онт ичганки, агарда бирор кеча уйда ётмасам, талоқ қилади, энди ҳам жаннатдан, ҳам эрдан қуруқ қолдим», – дея йиғлаб фарёд чекарди. Аммо ҳеч киши унинг додига қулоқ солмасди, чунки бу амир дабдабали ва қайсар эди. Беш минглик суворий қўшини борлиги боис ҳеч ким унга тенг келолмасди. Мен ўртага тушдим, фойда қилмади. У аёлни саройига олиб кетди. Мен афсусландим, ҳамиятим қўймади, сабр қилолмадим. Бир қария, бир оқсоқол ва бир неча кишини олиб, амир саройига бордик ва тўполон қўтариб, дедик:

– Бағдод шаҳрида, халифа пойтахтида бир аёлни кибр-у зўравонлик билан йўлдан уриб, уйга олиб бориб расво иш қилиш мусулмончиликдан эмас. Бу аёлни соғ-саломат қўйиб юборинглар, акс ҳолда амир Муътасим саройига бориб шикоят қиламиз!

Амир бизнинг овозимизни эшитиб, қўлига бир таёқ олиб, бир кишининг бошини, иккинчи кишининг оёғини уриб синдирди. Буни кўриб, ҳаммамиз қочиб кетдик. Шом намози вақти бўлди, намоз ўқидик. Бир вақт кўрпага кириб ухламоқчи бўлдик. Бу ишлардан ҳосил бўлган нафрат ва азобдан уйқум келмади. Тун ярмидан ўтди. Мен шундай фикр ва ҳаёлда эдим: агарда бу аёл шу кеча уйига бормаса, талоқ бўлади. Эшитишимча, май ичганлар маст бўлганда ухлайдилар, ҳушёр бўлганларидан кейин вақтни билмайдилар. Менинг тадбирим шу бўлиши мумкинки, минорага чиқиб азон айтишим керак. Агарда у турк эшитса, тонг отибди деб аёлдан қўл тортади ва уни саройидан чиқариб юборади. Унинг йўли, шубҳасиз, масжид олдидан ўтади. Тез минорадан тушиб, масжид олдида аёлни кутиб оламан. Уни уйига олиб бораман, токи бу бечора эрдан ҳам қолмасин.

Сўнг шундай қилдим. Азон овозини амир Муътасим ҳам эшитибди. У уйғоқ экан ва намоз вақти бўлди, деб ўйлабди. Ташқарига чиқиб қараса, ҳали вақт бор. Бир ходимга буюрибди:

– Бор, эшикоғага айт, миршаб бориб, ярим тунда азон айтган муаззинни олиб келсин, унга қаттиқ жазо берайки, фақат вақтида азон айтадиган бўлсин.

Мен масжид олдида ўша аёлни кутиб турардим. Миршабни кўрдим, у машъал кўтариб келарди. Мендан сўради:

– Сен намозга азон айтдингми?

– Ҳа.

– Нега бунақанги бевақт ўқидинг, бу халифага ёқмади. Шу сабабдан сендан ғазабланиб, адабингни бермоқчи. Сени олиб бориш учун мени юборди.

– Фармон халифаники, лекин бир беадаб мени шунчалик бевақт намозга чақиритдим учун сабабчи бўлди.

– Ким у беадаб?

– Худо азза ва жалла ҳамда халифадан кўрқмайдиган бир киши.

– Ким экан у, худо ва халифадан кўрқмайдиган?

– Бу шундай гапки, уни ёлғиз амиргагина айтишим мумкин ва агар мен буни қасддан қилган бўлсам, нима жазо буюрсангизлар ҳам арзийди.

– Юр, қани саройга борайлик, – деди миршаб.

Халифа саройига етиб бордик, у кутиб турган миршабга вазиятни тушунтирди ва у саройга кириб, Муътасимга етказди. Мени чақиртириб, Муътасим олдида олиб бордилар.

У мендан сўради:

– Нега бевақт намозга чорладинг?

Мен маст турк ва ўша аёл қиссасини бошидан охиригача сўзлаб бердим.

Муътасим эшитиб, миршабга буюрди:

– Эшикоғага айт, юз аскар билан фалон амир саройига бориб, сени халифа чақираяпти, десин. Агар уни қўлга киритишса, у зўрлик билан олиб кетган

аёлни ҳам бирга олиб келишсин. Бир мўйсафидни икки ходим билан шу аёлнинг уйига, эрининг ҳузу- рига юбор. Улар эрини чақириб: «Муътасим сенга ди, бу аёлга кафир бўлади. Аёлнинг ҳеч қандай гу- қил», – десинлар. Ҳали амирни бўлса, зудлик билан олдимга олиб келинлар, – деб буюраркан, менга:

– Бир оз шу ерда бўлиб тур, – деди.

Амирни бир соат ичида Муътасим олдига олиб келдилар. Муътасимнинг кўзлари унга тушгач, га- забланиб гапира кетди:

– Эй, фалон-писмадон, мусулмонлик динига ме- нинг аҳамиятсиз бўганимни биласанми? Ё мендан бирор зулм кўрдингми? Ёки менинг давримда ислом динига бирор халақ бўлдими?! Йўқ, Румда мусулмон- мағлуб қилиб, Бағдоддан бориб Рум лашкарини йил Рум шаҳрида юриб, шу амирларни халос қилиб олиб келган мен эмасмидим? Бугун адл-у инсофим- дан қўй билан бўри бир жойдан сув ичадилар. Сен қандай журъат қилиб Бағдод шаҳрида ўзинга бино қўйиб, бир аёлни зўравонлик билан саройинга олиб расво қиласан? Одамлар амри маъруф қилганда уларни ҳайдаб юборасан? Ҳозироқ бир қоп олиб келиб, буни унга солиб, оғзини маҳкам боғланлар.

Шундай ҳам қилдилар. Сўнгра оғир ёғоч болға олиб келишларини буюрди.

– Энди бир киши бу ёғичдан, бошқа киши нариги томонидан туриб, шундай уринларки, майдаланиб кетсин.

Ҳар тарафдан ёғоч болғалар билан шундай зар- балар туширдиларки, суяклари кул ушоқ бўлди.

– Тағин қандай буйруқ бўлади? – сўрашди Муъ- тасимдан.

– Яна уринлар.

Кейин менга қараб, деди:

– Эй шайх, билиб қўй, кимки худодан қўрқмаса, мендан ҳам қўрқмайди ва кимки худодан қўрқса, нариги дунёда унга инъом бор. Бу қилмишига яраша жазо олади. Бундан кейин сенга буюраман:

– Бирор одам бошқа кишига ситам қилса ё бирор инсонни ноҳақ хафа қилса, шариатга қарши иш тутса-ю, сенга маълум бўлса, мана шундай бевақт азон айтгин. Мен овозингни эшитиб, сен эканлигингни билиб, тез сени чақираман-у, аҳволни сўрайман. Ҳамма гуноҳкорларга шу итга берган жазони бераман. Ҳатто, менинг акам ё фарзандим бўлса ҳам!

Шундан кейин менга бир инъом берди. Бундан халифанинг хос-у омлари хабардор бўлдилар. Бу амир сенинг олтинларинг ҳурмати учун бундай қилмади, балки қоп ва ёғоч болға хавфидан қўрқди.

Шунга ўхшаган ҳикоялар кўп. Буни шунинг учун ҳам ёзаяпманки, худованди олам-султонимиз билиб қўйсинки, олдинги халифалар ва шоҳлар қўйни бўридан қандай сақлаганлар ва қўл остидагиларга қандай жазо бериб, бузғунчилардан қандай эҳтиёт бўлганлар ва мусулмон динини қандай кучли тарзда тутганлар.

САККИЗИНЧИ ФАСЛ

ДИН, ШАРИАТ ВА УНГА ЎХШАГАН ИШЛАРНИ ТАҲҚИҚ ҚИЛИШ ВА БАЖО КЕЛТИРИШ ҲАҚИДА

Дин ишини таҳқиқ қилиш, Аллоҳ таолонинг фарзи, расулнинг суннатларини ижро этиш, уларнинг улушини хазинадан бериш, зоҳид-у дарвешларни эъзозлаш ва иззатда тутиш подшоҳ учун вожиб-шартдир. Подшоҳнинг ҳафтада бир-икки маротаба дин уламоларини ҳузурига чақириши ҳам шарт. Токи улардан Ҳақ таоло амрининг табшир-у табзири ҳақида, Қуръон тафсири ва расул алайҳи салавот-у васаллам ҳадисларини эшитсин. Одил

подшоҳлар ҳақида ёзилган ҳикояларга, анбиёлар қиссаларига қулоқ солсин ва кўнглини дунё ишларидан фориф этиб бўшатсин-у, шуларга диққатини жалб қилсин. Уларга ўзаро мунозара ва баҳс қилишни буюрсин. Агарда унга бирор-бир масала номаълум бўлса, қайта сўраб олиб ёдлаб қўяди, шунда дин ва дунё ишлари савоб билан ҳал бўлади. Бирорта динсиз ва бидъат тарқатувчи уни шу йўлдан уролмайдди. У кучли ифодага эга, одил ва инсофли бўлади, гурур ва бидъат бундай подшоҳ мамлакатидан йўқолади, унинг қўлидан буюк ишлар келади, давлат рўзгоридан шарр-у фасод ишлари йироқлашади, лашкари кучли бўлиб, душмани даф бўлади. Бу дунёда яхши номи қолади, охиратда эса олий мартабалар унга насиб қилади. Одамлар ҳам унинг даврида илм олишга рағбат қиладилар.

Ҳикоят

Ибн Умар айтадики, Расулulloҳ менга шундай деганларки, адолат қиладиганлар ўз адолатлари учун жаннат қасрларида, қўли остида бўлган кишилар билан яшайдилар.

Подшоҳларнинг энг зўр фазилатлари диндорликдир. Зероки, дин ва давлат подшоҳнинг яқинларидандир. Қачонки мамлакатда изтироб пайдо бўлса, дунёга ҳалал тегади, ёмон ниятли кишилар қувват олиб, подшоҳни савлатсиз ва дардманд қиладиган бидъат ва душманлик кучайиб кетади.

Ривоят

Сафён Сурий айтадики, энг яхши султон дин аҳли билан ўтириб турувчидир, уламоларнинг энг ёмони султон билан ўтириб турувчисидир.

Ривоят

Ардашер (Бобакон) айтадики, ҳар бир султон агарда ўз хос мулозимларини сулҳ ва муросага

келтиролмаса, билсинки, у ўзига фақат ситам келтиради ва ҳалол мол ҳам ололмайди.

Масал

Луқмони Ҳаким айтадики, одам учун дунёда билимдан яхшироқ ёр йўқ ва билим хазинадан ҳам яхшироқдир. Чунки сен хазинани эҳтиёт қилишинг керак. Билим эса сени қутқаради ва муҳофаза қилади.

Ривоят

Ҳасан Басрий айтади, тозий-араб тилини яхши биладиган ва шу тил лугатига қодир бўлган киши доно эмас, доно – ҳамма билимларни эгаллаган кишидир. Бирор киши шариат қонунларини, Қуръон тафсирларини, туркий, форсий, румий тилларини билиб, араб тилини билмаса, у олимдир. Агарда араб тилини ҳам билса, яхшироқ бўлади. Чунки Аллоҳ таоло Қуръонни араб тилида нозил қилган ва ҳазрати Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва олиҳи араб бўлганлар. Подшоҳга Аллоҳ буюкликни насиб қилса, унга давлат ва илм ёр бўлади, икки дунёда бахт топади. Чунки у бирор ишни билимсиз бажо келтиролмайди ва шундай бўлишига ҳам розилик беролмайди. Қара, фақат подшоҳларнинг номлари жаҳонда машҳур ва уларнинг номларини одамлар қиёматгача яхшилиқ билан тилга оладилар. Фаридун, Искандар, Ардашер, Нўширавон, амиралмуъминин Умар ибн Абдулазиз, Ҳорун ар-Рашид, Муътасим, Исмоил ибн Аҳмад Сомоний, Султон Маҳмуд Фазнавий раҳматуллоҳи алайҳум шундай подшоҳлар эдиларки, уларнинг ҳаммага маълум ишлари ҳақида тарих китобларида ёзиб қолдирилган, ул зотларнинг арвоҳларига дуо қиладилар.

Ҳикоят

Ўқидимки, Умар ибн Абдулазиз даврида қаҳатчилик бўлиб, одамлар ранж-у азоб чеккан эканлар.

Араблардан бир қавм унинг олдига келади ва нола қилиб дейди:

– Ё амиралмўъминин! Биз қаҳатчиликдан озиб кетдик, суяг-у теримиз қолди, таом йўқлигидан юзларимиз сарғайди. Ҳамма умидимиз сенинг хазинангдаги моллардан. Бу мол сеникими, худоникими? Ё биз – худонинг бандалариникими? Агарда бу мол-у давлат худоники бўлса, унда худонинг молга эҳтиёжи йўқ, биз худо бандаларида эса эҳтиёж бор. Агарда сеники бўлса, Аллоҳ айтганидек, «бизга садақа қилгин, чунки Аллоҳ таоло ҳар бир садақа қилувчига мукофот берувчидир». Агарда бу мол бизники бўлса, ўзимизга ҳадя эт, токи бу аҳволдан қутулайлик. Танамиздаги теримиз қуриб кетди!

Умар ибн Абдулазизнинг уларга раҳми келиб, кўзидан ёш оқиб:

– Сиз айтгандек қиламан, – дейди.

У тезда буйруқ бериб, одамлар хоҳишини бажо келтиради ва уларнинг мақсадлари ҳосил бўлади. Улар қайтмоқчи бўлганларида:

– Эй, одамлар, қаёққа кетаяпсизлар? Худо бандалари сўзини менга қандай айтган бўлсаларинг, менинг айтганларимни ҳам Аллоҳга етказинглар, яъни мени дуойи хайр билан эсланглар, – дейди.

Араблар шундан кейин осмонга қараб:

– Ё Раб, иззатинг ҳаққи Умар Абдулазиз сенинг бандаларингга нимани раво кўрган бўлса, шуни унга қайтар! – деб илтижо қилишади.

Дуо қилишлари ҳамоно бир зумда булут пайдо бўлиб, ёмғир ёғади, томчилар билан бир қоғоз тушади. Олиб қарасалар, унда «Бароту мин Аллоҳи азизи ила Умар ибн Абдулазиз мин ан-нори», деб ёзилган эди. Маъноси шуки, «Бу барот Аллоҳ азза ва жалладан Умар ибн Абдулазизга дўзах оловидан қутқариш учундир».

Шу маънодаги ҳикоятлар бисёр, бу фаслга шунчаси ҳам кифоя қилади.

ТЎҚҚИЗИНЧИ ФАСА

ДАВЛАТ МУШРИФЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МАОШЛАРИ ҲАҚИДА

Ишончли кишинигина ашрофликка тайинлайдилар, чунки улар сарой сирларидан доимо хабардор бўлиб, лозим бўлган пайтдагина айтиб берадилар. Улар ишончли ва тўғрисиўз кишиларни давлат мол-мулкани муҳофаза қилиш учун шаҳар ҳамда ноҳияларга ноиб сифатида юборадилар.

Ашрофлар ўз мартаба ва билимларига кўра маош олишлари зарур. Уларнинг ойлик харажат ва маошларини раият ҳисобидан эмас, балки хазинадан берадилар. Шунда халқ бошига ранж-у азоб тушмайди, ашрофлар ва ноибларнинг ҳожатлари хиёнатга ва пора олишга тушмайди, зеро, ростлиг-у ҳалолликдан топилган мол-у давлат уларга кифоя қилади.

ЎНИНЧИ ФАСА

СОҲИБХАБАР ВА ЖАРЧИЛАР ВА УЛАРНИНГ ИШ ТАДБИРЛАРИ ҲАҚИДА

Подшоҳга раият ва лашкар аҳволидан тўла хабардор бўлиш ва уларга қанча харажат кетишини билиш вожибдир. Агарда шундай бўлмаса, катта хато бўлади. Амалдорлар ситамкорликка қўл урадилар ва мамлакатда содир бўлаётган фасод ва золимликдан подшоҳнинг ё хабари бор, ёки йўқ, дейдилар. Агарда била туриб ман қилмаса, унда у ҳам шуларга ўхшаган золимлик қилган ва ўзи зулм-у ситамга розилик берган бўлади ва агарда билмаса, демак, у гофилдир. Ҳар икки ҳолат ҳам яхши эмас. Шундай экан, соҳибхабарга ҳожат сезилади.

Подшоҳлар жоҳилият давридан ислом замонага қадар ҳамиша соҳибхабарларга эга бўлиб, уларнинг ҳамма ишларидан хабарлари бор экан. Агарда бирор киши бир қоп сомон ё битта товуқни зўравонлик билан қўлга киритган бўлса, ҳатто беш юз фарсанг узоқликда бўлса ҳам, подшоҳ шундан хабардор бўлиб ва шу ситам қилувчига жазо бериб, бошқаларга ибрат қилиб кўрсатса, ҳамма жойларга ҳушёр кишиларни қўйиб, золимлар қўлини қисқартирса, бундай подшоҳ уйғоқдир. Шунда одамлар унинг адолати соясида ўз касб-ҳунари билан машғул бўладилар, лекин бу ишлар шундай кишилар қўлида бўлсинки, улар холис бўлиб, фараз билан иш тутмасинлар, чунки мамлакатнинг тинчлиги ҳам, фасоди ҳам уларга боғлиқ. Соҳибхабарлар бошқалар томонидан эмас, фақат подшоҳ томонидан ишга тайинланадилар. Уларнинг маошлари хазинадан берилади. Подшоҳдан бошқа бирор киши уларнинг нима иш билан машғул эканликларини билиши мумкин эмас, токи бирор нима содир бўлса, подшоҳ билсин ва нимани вожиб тутса, шуни буюрсин. Агарда (подшоҳ) шундай йўл тутса, одамлар итоатда бўлиб, подшоҳ сиёсатидан кўрқадилар. Шунда ҳеч ким подшоҳга қарши исён кўтаришни орзу ҳам қилмайди.

Соҳибхабар ва мунҳий (хабарчи)ларнинг бўлиши подшоҳнинг адолатидан ва кучли тафаккуридан дарак бериб, вилоят ободонлигига қаратилган бўлади.

Ҳикоят

Султон Маҳмуд Ироқ вилоятини олганида бир аёл карвон билан Кажин дайри работига келган эди. Ўғрилар унинг нарсаларини ўғирлаб кетдилар. Улар Кўчи балуж авлодидан эдилар. Кўчи балуж Кирмон вилоятига яқиндир. Шу аёл Султон Маҳмуд олдига борди ва зулмдан шикоят қилди:

– Ўғрилар менинг нарсаларимни олиб, Кажин ра-
ботига олиб кетдилар. Молларимни улардан қайтиб
олиб бер ё товонини тўлагин.

– Маҳмуд деди:

– Кажин дайри қаерда?

– Шунча вилоятларни босиб олиб, улар қаерда
эканликларини билмайсанми?

– Тўғри айтасан, – дейди Маҳмуд, – лекин улар
қайси тоифадан эдилар?

– Кучи балуждан, Кирмон яқинидан келган эканлар.

– У ер жуда узоқ ва вилоятимиздан ташқарида.
Менинг фармоним уларга ўтмайди.

– Сен қандай жаҳон подшоҳисанки, ўз марта-
бангга ярамайсан, сен қандай чўпонсанки, қўйни
бўридан сақлолмайсан?!

Маҳмуднинг кўзларига ёш келди ва у деди:

– Тўғри айтасан, нарсаларингнинг товонини
сенга бераман ва қўлимдан нима келса, қиламан.

У аёлнинг нарсалари товонини хазина ҳисобидан
тўлашни буюради.

Кирмон амири Абу Али Илёс номига хат ёзиб, элчи
юбориб дедик, Ироққа келишимдан мақсад Ироқни
олиш эмас эди, мен Ҳиндистонда анчадан буён ғазо-
вот билан машғул эдим. Лекин Ироқ мусулмонлари
номидан кетма-кет хатлар келяптики, дайлабийлар
Ироқда зулм-у ситам билан шуғулланиб, ошкора
бидъат қилаётган ва йўловчилар изидан бориб,
ғўзал аёл ё чиройли болаларни тутиб, саройларига
олиб бориб, шарманда этаётган эканлар. Уларни
банди қилиб, хоҳлаган вақтларида ушлаб, хоҳлаган
вақтларида қўйиб юбораётгирлар, Пайғамбар ёрлари
алайҳиму-р-ризвон ва расул салавоту васаллам ном-
ларига лаънатлар айтиб, Оишаи сиддиқани «зония»
(фоҳиша) деб ҳақоратлайдилар. Муқаттеълари йилда
икки-уч марта раиятдан хирож олмоқдалар. Мажд
уд-давла деган подшоҳни «шаҳаншоҳ» деб эълон
қилишибди. Унинг тўққизта манкуҳа хотини бўлиб,

раият ўртасида ҳар бир шаҳар ва ноҳияда занодиқа ҳамда ботиния мазҳабларини тарғиб қилиб, худо ва унинг расулини ҳақоратлаб, намоз-у рўза ва ҳажни инкор этиб юришибди. На муқаттеълар уларни бу йўлдан қайтароладилар ва на булар муқаттеъларга «сизлар нега саҳобалар ризвонуллоҳи алайҳи ажмаъинларга жафо қиласизлар?» – деб айта оладилар. Иккала гуруҳ ҳам бир-бирлари билан тил топишган экан. Бу ҳол менга маълум бўлди-ю, бу ишни Ҳиндистон ғазотидан ҳам муҳимроқ деб Ироққа қараб келдим. Ҳамма покиза, мусулмон, ҳанафий мазҳаб турклардан иборат лашкарни дайлабийлар, занодиқа ва ботинийларга қарши қўйдик, токи уларнинг уруғини ҳам қолдирмай йўқ қилишсин. Баъзилари қиличдан ўтказилди, айримлари банди бўлиб зиндонга тушдилар, яна бирлари оламда сарсон-у овора. Ва хожалар ва Хуросон мутасаррифларига амал ва касб бериб, уларни ҳанафий ва шофиъий мазҳаб қилишни буюрдим. Бу иккала тоифа рофизий ва ботинийларга душмандир. Ироқ дабирини қалам тебратишга қўймадик. Билганимиз шу бўлдики, Ироқ дабирлари кўпроқ шулардан бўлиб, туркларга қарши иш тутар эканлар. Тез муддатда худойи азза ва жалла мадади билан Ироқ мулкини шундай бадмазҳаблардан покладик, чунки Тангри бизни шу учун яратиб, халқбоши қилиб қўйган экан, токи Ер юзини фасодчилардан бўшатиб, сипоҳ аҳлини ҳимоя этайлик, оламни адолат ва инсоф билан обод қилайлик. Шундай вақтда менга маълум бўлдики, Кўчи балуж деган қавм Дайри Кажин работига бостириб кириб, нарсаларни олиб кетмишлар. Сен уларни ушлаб, нарсаларни қайтариб олишингни ёки ўзларини арқонга боғлаб, ўғирланган моллари билан шаҳримизга юборишингни истайман, токи Кирмондан менинг вилоятимга бостириб киришни бошқа ўйламасинлар, илло Кирмон Суманотдан узоқ

эмас. Бўлмаса, Кирмонга кўшин юбориб, у ернинг халқига жазо бераман.

Элчи бу хабарни етказганида Абу Али Илёс қаттиқ кўрқиб кетди, элчига марҳаматлар кўрсатиб, жавоҳирлар ва турли бойликлар бериб, Маҳмуд хизматига юбориб деди: «Мен бир фармонбардор бандаман. Маликка банданинг ва Кирмон вилоятининг аҳволи маълум эмасми? Мен бирор-бир фасодга розилик берганим йўқ. Халқ ҳам аҳил ва иноқдир. Тоғлар Кирмонни Кўчи балуждан тўсиб туради. Тоғ-у даралари мустаҳкам, йўлларидан ўтиш қийин. Ўзим ҳам улардан безор бўлганман, чунки улар ўғри ва фасодчилардир, икки юз фарсанг келадиган йўлларни тўсиб, қароқчилик қилиб юрадилар. Жуда ҳам кўпчилик, мен уларга бас келолмайман. Олам султони кучлидир ва бунинг тадбирини ҳал қила олади, мен фармонни бажараман, деб хизматга бел боғладим».

Маҳмуд бу жавобни эшитиб ва Абу Али Илёснинг хизматга тайёр эканлигини кўриб билдики, унинг айтганларининг ҳаммаси рост. У Абу Алига сарпо бериб, элчини қайта юбориб, деди:

– Бориб Абу Алига айтгин, Кирмон лашкарини йиғиб, вилоятни айлансин ва фалон ойда Кўчи балуж яқинидаги Кирмон чегарасига келсин ва шу ерда манзил тутсин, кейин бизнинг элчимиз етиб бориши билан фалон жойга кўчиб борасан ва Кўчи балуж вилоятига бостириб кириб, уларнинг ёш йигитларини омон қўймайсан, ёш-у қарининг мол-мулкени тортиб олиб, ҳайдаб юборасан. Мен бу ерда улар талон қилган даъвогарлар ишини ҳал этай. Сен улар билан аҳд-у қарорни мустаҳкамлаб кел.

Султон Маҳмуд Абу Али элчисини жўнаттиргач, Кирмон тарафга йўлга чиқаётган савдогарлар тайёргарлик кўриб, молларини жойлаштирсинлар. Мен кафил бўлиб, ваъда бераманки, агар Кўчи балуж ўғрилари уларнинг молларини тортиб олишса, мен хазинадан товон тўлайман, деб жар солдирди.

Бу хабар оламга тарқалгач, ҳар тарафдан кўплаб савдогарлар йўлга чиқдилар, уларнинг сони беҳисоб эди. Шундан кейин Маҳмуд савдогарларни кузатиб, бир амирни бир юз элик суворийга бошлиқ этиб, уларнинг кўнгилларини кўтариб деди: «Хотиржам бўлинглар, мен кетингиздан лашкар юбораман». Шу жамоага йўлбошчи бўлган ўша амирни олдига чақириб, бир шишада унга ўткир заҳар бериб, деди:

– Исфаҳонга етганингдан сўнг ўн кун ўша ерда манзил тут, тски бу шаҳарга келадиган савдогарлар ишларини битириб, сенинг суҳбатингга келсинлар. Шу ўн кун давомида ўн хирвор Исфаҳон олмасидан сотиб ол. Олмаларни туяларга юклаб, жўнаш вақтида савдогарлар карвонига қўшилиб борасан. Ўша манзилга етиб келганигда ҳамма олмаларни чайлага олиб бориб тўк. Ҳар бир олмани бигиз билан тешиб заҳарлаб қўйгин-да, кейин олмаларни саватларга сол. Эртасига саватларни туяларга юклаб, карвон билан йўлга чиқ. Ўғрилар карвонга ҳужум қилсалар, сен улар билан уришма, чунки улар кўпроқ, сиз эса камчиликсиз. Сен қуролланган ҳамма суворий ва пиёдаларни олиб, тезлик билан ярим-бир фарсангча ёки кўпроқ орқага қайтасан. Бирор соат кутиб туриб, қайта ўғриларга ҳужум этасан. Ишонаманки, кўплари олмани еб ҳалок бўладилар. Сен бориб, қўлингдан келганича қиличдан ўтказ. Сўнг ўн нафар отлиқни Абу Али ҳузурига юбориб, уни Кўчи балуж ўғрилари аҳволидан хабардор эт. Шундан кейин айёр ўғри ва йўлтўсарлардан холи бўлган вилоятда ўз лашкаринг билан талон-торож қил, ёш ва барно қулларни қўлга кирит. Ниманики буюрган бўлсам, ижро этиб, карвонни соғ-саломат Кирмон чегарасига олиб бор. Агарда Абу Али билан боғлансанг, унинг фармонимга итоат қилишига амин бўласан, чунки юрагим шундан гувоҳлик берапти. Аллоҳ мадади-ила ўша йўлмар қиёматгача мусулмонлар учун очиқ ва хавфсиз бўлади.

Амир Маҳмуд ҳузуридан чиқиб, карвонни олиб, Исфаҳонга келди ва ўнта туяга олма юклаб, Кирмон томонга йўл олди. Ўғрилар ҳам Исфаҳонга жосус юбориб, бир карвон келаётганлигини ва бундай карвонни ҳали ҳеч ким учратмаганлигини билдирдилар. Уларнинг фақат бир юз-у элик суворий турклардан иборат қўриқчилари бор эди, холос. Улар жуда ҳам хурсанд бўлдилар. Кўчи балужда бўлган эркак ва йигитларни чақириб олиб, тўрт минг қуроли киши билан йўлга чиқиб, карвонни кутиб турдилар. Карвон манзилга етиб келганида одамлар:

– Бир неча минг ўғри йўлларингизда сизни кутиб туришибди, – дейишди.

Амир сўради:

– Шу ердан уларнинг жойигача қанча фарсанг келади?

– Беш фарсанг.

Карвондагилар бу жавобни эшитиб, жуда ғамгин бўлиб, шу ерда қўндилар. Намозидигардан кейин амир ҳаммани чақириб, деди:

– Эй одамлар, жон ширинми ёки мол?

– Жон, – жавоб беришди улар.

– Сизларда мол бор, биз жонимизни сиз учун қурбон қиламиз ва ҳеч ғам чекмаймиз. Нега сиз бадал бўладиган ҳар бир нарса учун қайғураяпсиз. Ахир, Маҳмуд мени ҳам бир иш учун юборган. У на сизларга ва на менга қасд қилиб ўлимга юбормаган. Бунинг тадбири шундай: Дайри Кажинга олиб юборилган мол аёлникидир ва аёл ўз молини бу ўғрилардан тортиб олади. Сиз молларингизни Маҳмуд уларга беради деб ўйлайсизлар. Хотиржам бўлинглар, Маҳмуд сизлардан ғофил эмасдир. Эртага бизга унинг ёрдами тегиб, ишимиз, иншооллоҳ, яхши бўлади. Аммо сизлар менинг айтганимни қилишларинг керак, шунда нажот топасизлар.

Одамлар бу сўзларни эшитиб, хурсанд бўлиб, жасоратлари ошиб:

– Нима буюрсанг, ўшани бажарамиз, – дейишди.

– Кимнинг қуроли бўлса, уруш қилишни уддаласа, менинг олдимга келсин.

Уларни санади, ўз лашкари билан бир юз-у етмиш суворий ва пиёда тўпланган экан.

– Бу кеча кўчсак, ҳамма отлиқлар мен билан карвоннинг бошида бўлади. Пиёдалар карвоннинг орқасида юрсинларки, ўғриларда шундай одат бор, улар молни олгач, одамни ўлдирмайдилар. Ким улар билан уришиб тўқнашса, ҳалок бўлади. Эртага қуёш икки найза тепага кўтарилгандан кейин уларга етиб олишимиз керак. Улар карвонга ҳужум қиладилар, мен орқага чекинаман. Сизлар ҳам менинг қочганимни кўрганингиздан кейин орқага қочинг. Биз улар билан номига жанг қиламиз ва сизлар ярим фарсанг кетганингиздан кейин биз ҳам келиб сизларга қўшиламиз. Бирор соатдан кейин биргалликда қайтиб келиб, уларга ҳужум қиламиз. Шунда ажойиботни кўрасизлар. Менинг фармоним шу. Бу ишда мен биладиган нарсани сиз билмайсиз. Эртага сизлар менинг билганимни кўриб, сўзларим чин эканлигига ишонч ҳосил қиласиз ҳамда Маҳмуднинг ҳиммати маълум бўлади.

Ҳамма, худди шундай қиламиз, деди.

Тун кирганда амир олмаларнинг ҳаммасини заҳарлаб, саватларга солиб, қайта юклади. Бешта одамини шу олма ортилган туяларга жавобгар этиб тайинлаб, деди:

– Биз кетганда ўғрилар карвонга ҳужум этсалар, ҳамма олмали юкларни тушириб қўйиб, саватларни очиб қўйинглар ва ўзларинг қочинглар.

Тун яримда у кўчишга фармон берди. Шу йўсинда кетдилар. Тонг отиб, қуёш икки найза баландликка кўтарилди. Ўғрилар уч томондан карвонга тиф тортиб ҳамла эта бошладилар. Амир уларга бир-икки қаршилиқ кўрсатгач, бир нечтасини ўққа тутганича

қоча бошлади. Пиёдалар ҳам ўғриларни кўрган заҳоти орқаларига қочдилар. Амир ярим фарсанг масофада пиёдаларга етиб олди, ҳамма йиғилди. Ўғрилар кам кишидан иборат гуруҳнинг қочишини кўриб, хурсанд бўлишди. Хотиржамликда моллар билан машғул бўдилар. Олма солинган хирворларни кўришлари билан ўзларини унга уриб, катта иштаҳа билан ея бошлашди. Олма топмаганларга ҳам етказиб бердилар. Олма емаган киши жуда оз қолди. Бир соат ўтгандан кейин кетма-кет йиқилиб, ўла бошладилар. Пешиндан икки соат ўтгандан сўнг ўша амир ёлғиз ўзи бир тепага чиқиб, ўғрилар тарафига назар солиб, дашт ўликларга тўлганини кўрди. Хурсанд бўлиб пастга тушиб: «Эй одамлар, хушxabар бор. Султон Маҳмуднинг мадади билан ўғрилар битга ҳам қолмай нариги дунёга жўнашибди. Энди, эй ботирлар, шошилинг, токи бошқалари тирик қолиб кетмасинлар», – деди. Амир ўз одамлари билан карвон тарафга от сурди. Пиёдалар ҳам унинг орқасидан тушдилар. Карвонга етиб бориб, саҳрода ёйилиб ётган ўликларни ва қилич-у қалқон, найза-ю зубинлар, камонларни кўрдилар. Пиёдалар ҳам амирга қўшилиб, икки фарсанггача ўғриларни қувиб бориб, қолганларини ҳам ўлдирдилар.

Ўғриларнинг аҳволдан вилоятларига хабар бериши мумкин бўлган бирор киши қолмади.

Амир буйруқ бериб, ҳамма қуроолларни териб олди. Бир неча харвор бўлди. Карвонни ҳам манзилига олиб борди. Ҳеч кимга заррача зиён етмади. Ҳамма хурсандликдан терисига сифмас эди.

Шу манзилдан Абу Али Илёс жойигача бўлган йўл ўн икки фарсанг эди. Амир ўнга қулини Маҳмуд муҳри билан унинг олдига юбортириб, ўғрилар воқеасидан хабардор этди. Маҳмуд узугини қўлига олиб, Абу Али лашкари билан қўрқмасдан Кўчи балуж вилоятига бостириб кирди. Амир ҳам унга қўшилди. Ўн мингдан кўпроқ эркакни ўлдириб,

бир неча минг динорни улардан тортиб олдилар. Сон-саноксиз бойлик, қурол-аслаҳа ва моллар қўлга киритилди. Абу Али ўша амир орқали бойликларни Маҳмудга юборди. Маҳмуд ҳамма ерга жар солди:

«Мен Ироққа келдим. Кўчи балужда кимнинг нарсаси тортиб олинган бўлса, келиб мендан товодини олсин!»

Даъвогарлар келиб, хурсанд бўлиб қайтиб кетдилар. Шундан кейин элик йил давомида кўчманчиларнинг бирор кишиси бошида қароқчилик фикри пайдо бўлмади.

Сўнгра Маҳмуд ҳамма жойга соҳибхабар ва мунҳийларни (хабаркаш ва жосусларни) қўйди. Шу билан у бирор киши ноҳақлик билан бировнинг бир товуғини тортиб олса ёки бирор кишини бекорга хафа қилса, Ғазнинда туриб хабардор бўларди ва унинг жазосини берарди.

Қадимдан подшоҳлар бу тартибни сақлаб келардилар, фақат салжуқлар бу ишга кўнгил қўймай, аҳамият бермадилар.

Абулфазл Сағзий султони шаҳид Алпарслондан сўраган экан:

– Нега соҳибхабарларинг йўқ?

– Менинг мулкимни хароб қилиб, яқинларимни мендан ажратиб олмоқчимисан? – деди султон.

– Нега?

– Агарда мен бирор соҳибхабар қўйсам, унда мен учун дўст ва душман бир хил бўлади. Дўстларим ва эътимодли кишилар соҳибхабарга ҳеч тазйиқ қилмай, пора ҳам бермайдилар. Аммо мухолиф ва душман бўлганлари у билан яқинлашиб, мол-у пул, пора берадилар. Шундай экан, соҳибхабарлардан дўстлар ҳақида ёмон хабарлар келиб, душманлар ҳақида эса яхши сўзлар айтилади. Яхши ва ёмон сўз мисоли ўқ ва охирида нишонга тегади. Шу сабабли, ҳар куни дўстларимиздан кўнглимиз қолиб, душманларга нисбатан меҳримиз ошади. Сўнг тез

орада дўстлар биздан узоқлашадилар-у, ёмонлар бизга яқинлашади. Натижада, тарқоқлик, халал ва тартибсизлик пайдо бўлади. Унинг иложи жуда ҳам қийинчилик билан ечилади.

Аммо соҳибхабар ва баридларнинг бўлишлари подшоҳликнинг бир қоидасидир. Агарда улар керакли даражада ишонарли кишилардан иборат соҳибхабар бўлсалар, кўнгил ором топади.

ЎН БИРИНЧИ ФАСЛ

САРОЙДАН ЮБОРИЛАДИГАН ОАИЙ ФАРМОН, БУЙРУҚЛАР ҲАМДА УЛАРНИНГ ИЖРО ЭТИЛИШИ ХУСУСИДА

Агар шоҳ саройидан тез-тез фармон ёзилиб, юбортириб турилса, унга ҳурмат ҳам шунча кам бўлади. Хулоса бундоғким, зарурат бўлмаса, олий мажлисдан ҳеч нима ёзилмайди. Фармоннинг хурмати ва куч-қуввати шундай бўлиши керакки, ижро этилмагунча уни ҳеч ким қўлидан қўйиши керак эмас. Агарда бирор кишининг фармонга салбий муносабати маълум бўлса ё унинг ижроси чўзилиб кетганлиги тўғрисида хабар етса, ундай кишига, агар у яқинлардан бўлса ҳам, жазо берилади. Подшоҳ амри албатта ижро этилиши ва унга жиддий муносабатда бўлиниши билан бошқалардан фарқ қилади.

Ҳикоят

Шу маънода айтадиларки, бир аёл Нишопурдан Ғазнингга Султон Маҳмуд ҳузурига келиб, шикоят қилади, бир омил (закотчи) Нишопурда менинг еримни тортиб олди ва ўз тасарруфига киритди, дейди. Султон Маҳмуд хат йўллаб, аёлга ерини қайтариб беришни буюради. Ўша омил эса: «Менда ернинг ҳужжати бор, ер меники ва бу ҳақда саройга ўзим маълум қиламан», дейди.

Аёл иккинчи марта Ғазнинга келиб, шикоят қилади. Маҳмуд саройидан бир йигитни юбориб, омилни Нишопурдан Ғазнинга келтиртиради. Саройда унга дарра уриб, жазо беришдан олдин йигирма минг Нишопур динори билан жарима солишга қарор қилмоқчи бўладилар. Маҳмуд рози бўлмай, дейди:

– Агарда бу ер уники бўлса, нега аввал фармонни ижро этиб, кейин аҳволини менга маълум қилмади? Мен бир иложини қилардим. Бу жазо бошқаларга ибрат бўлсин, токи яна подшоҳ фармони ижро этилмай, унга тажовуз қилинишига эҳтиёж қолмасин. Подшоҳ зарур бўлганидагина шундай фармон беради. Чунки подшоҳнинг йўриғисиз бирор киши бошқа кишининг қўлини кесса, қатл этса ё шунга ўхшаган ўзбошимчалик қилса, унга бу бошқаларга ибрат бўлсин ва бундай амалларга ҳеч қачон қўл урилмасин, деб жазо берадилар.

Ҳикоят

Нақл этадиларки, Парвиз бошида Баҳром Чубинни ҳурмат қиларди, ҳатто усиз бир соатини ҳам ўтказмасди. Шароб ичиш ва ов қилиш чоғларида, хилватда ҳам ўзидан узоқлаштирмасди. Баҳром уста чавандоз ва мисли кўрилмаган жангчи эди. Бир куни Ҳиротдан закотчилар уч юз қизил туяни олиб келадилар. Уларнинг ҳар бирига бир харвор юк ва матолар юкланган эди. Ўша моллардан Баҳром Чубинга ҳам юборилсин, деб буюради. Парвизнинг ўзи дам олиб ётган эди.

Эртаси куни Парвизга кеча Баҳром бир қулига жазо бериб, йигирма дарра урибди, деб хабар қилдилар. Парвизнинг жаҳди чиқиб, дейди:

– Баҳромни олиб келинглар!

Баҳром етиб келганида подшоҳ қўрхонадан беш юз қилични олиб келишни буюради:

– Эй Баҳром, шу тифлардан қанчаси сенга ёқса, ажратгин!

Баҳром ажратиб, бир юз элликтасини танлайди.
– Шулар орасидан энг ўткири ва чиройлисини ажратиб олгин! Баҳром улар ўртасидан иккитасини маъқуллаб ажратади.

– Энди шу иккала қилични бир филофга жойлаштир!

Баҳром дейди:

– Эй малик, икки тиф бир қинга жойлашмайди-ку!

Парвиз дейди:

– Икки ҳоким ҳам бир шаҳарга сиғмайди.

Баҳром хато қилганини англайди.

Парвиз: «Агарда сенинг хизматларинг ҳақи менда бўлмаганида ва сени ҳурматламаганимда эди, илло, сендан юз ўтирган бўлардим, – дейди. – Бундай ишларга қўл урма, Аллоҳ таоло нафақат сени, балки бизни ҳам заминда ҳакам қилган, ҳар кимнинг ўз ҳаками бор. Ўша қул аҳволини бизга маълум қил, токи унга нима вожиб бўлса, тўғрилиқ билан буюрай. Бундан буён қўлимиз остидаги қулимиз гуноҳ қилса, аввал бизни хабардор эт, шундан кейингина зарур бўлган жазога фармон берамиз, зеро, бирор киши ноҳақ ранжимасин. Бу дафъа сени кечираман».

Шоҳ лашкарбоши Баҳромга шундай танбеҳ берганида, ўзгаларни қандай муносабат кутарди?!

ЎН ИККИНЧИ ФАСЛ

ЗАРУР БЎЛГАНДА САРОЙДАН ХИЗМАТКОР ЮБОРИШ ҲАҚИДА

Саройдан кўп хизматкор ва амалдорлар келади. Баъзилари фармон билан, баъзилари эса буйруқсиз. Буйруқсиз бўлса, одамларга кўп азоб етади, кўп моллар талон-торож этилади. Масалан, бирор солиқнинг ҳажми ва миқдори икки юз динор дейлик. Бир хизматкор бориб зудлик билан уч юз

динор солиқ тўлашни талаб қилади. Халқ бундан камбағаллашади.

Бирор зарурат бўлмаса, саройдан одам юбориш керак эмас ва хизматкор юборилса ҳам фақат шоҳ фармони билангина иш юритилсин. Хизматкорга бу фармоннинг бажарилиш муддати белгилаб берилиб, шу амрдан чиқилмаслиги талаб қилинади, токи у ўз меъёрини билсин.

ЎН УЧИНЧИ ФАСЛ

ЖОСУСЛАР ВА УЛАРНИНГ МУАК ВА РАИЯТ ТИНЧАИГИ ЙЎАИДАГИ ИШ ТАДБИРЛАРИ ҲАҚИДА

Жосусларни теварак-атрофга савдогар, сайёҳ, сўфий ва дори сотувчиси қилиб юбориш керак, токи улар барча эшитганларидан хабар бериб турсинлар. Шоҳга бирор воқеанинг хабари эшитилмай қолиши мумкин эмас. Ҳар бир ҳодиса ҳақида унга ўз вақтида хабар берилиб, тадбири тезда кўрилиши шарт. Муайян ҳолатларда волийлар ва муқаттеълар, хизматчи-ю умаролар исён ва мухолифатга азм-у қарор қиладилар ва подшоҳ эса бундан хабарсиз қолади. Агар жосуслар тезлик билан бу ҳақда хабар берсалар, подшоҳ уларга қаршилиқ кўрсатиб, ниятларини йўққа чиқаради. Бирор бегона подшоҳ ё лашкар мамлакатни олишга аҳд қилган бўлса-ю, раиятдан бирор киши подшоҳнинг яхшилиги ва ёки ёмонлигини душманга маълум қилса, унга жазо берадилар. Азадуддавланинг мунҳий (жосуси) шундай қилган экан.

Ҳикоят

Дайламийларнинг бирор-бир подшоҳи Азадуддавлачалик ҳушёрроқ, зийракроқ ва узоқни

кўрадиган бўлмаган. У давлат бошқарувини яхши билувчи қадр-қимматли ва буюк сиёсатчи эди. Бир куни унинг бир жосуси шундай деб ёзиб юборибди: «Муҳим иш билан кетаётганимда шаҳар дарвозасидан чиқиб, ҳали икки юз қадам қўймасимдан бир йигитни учратдим. Унинг танаси яраланган ва йўл четида жуда хафа ҳолда турар эди. Мени кўриб, салом берди. Саломига алик олиб: «Нима қилиб турибсан?» – деб сўрадим.

– Шундай бир шаҳарга бормоқчиманки, у ернинг подшоҳи одил ва қозиси инсофли бўлсин.

– Подшоҳ Азадуддавлдан ҳам одилроқ ва шаҳар қозисидан ҳам олимроқ қозини қидираяпсанми? Нима деяпсан ўзи?

– Подшоҳ одил бўлса, ишларида ҳам уйғоғ-у ҳуш-ёр бўларди. Шаҳримиз ҳокими тўғри киши эмас, шубҳасиз, подшоҳ бундан ғофилдир.

– Қозининг ғафлати ва ёмонлиги ҳақида нима биласан?

– Менинг ҳикоятим узун. Шаҳардан кетаётиб қисқача айтиб бераман.

– Албатта, менга айтгин.

– Ундай бўлса юр, йўлда айтиб, вақтни қисқартираман.

Биз йўлга тушдик. У ҳикоясини бошлади:

– Мен бир савдогарнинг ўғлиман ва отамнинг саройи шу шаҳарнинг фалон маҳалласида. Ҳамма одамлар отамнинг қанақа киши эканлигини ва бойлигини яхши билардилар. Шу орада отам вафот этди. Мен бир неча йил ўз хоҳишим билан ишрат ва ичкиликка берилиб кетдим. Кейин қаттиқ касал бўлиб, ҳаётдан умидимни уздим. Касал ётганимда худойи азза ва жаллага назр-у ниёз этдимки, агарда шу хасталиқдан тузалсам, ҳажга бориб келиб, савоб ишларга қўл ураман. Тангри менга шифо юборди, мен соғайиб кучга кирдим. Аввал ҳажга боришни, кейин ғазот билан шуғулланишни одат қилдим. Та-

сарруфимдаги ҳамма канизак ва қулларимни озод қилиб, ҳаммасига сийм-у зар, мулк бериб, уларни эр-хотин қилдим. Қолган мол-мулкимни сотиб, нақд элик минг динорга эга бўлдим. Олдимда турган иккала сафар ҳам хатарли ва шунча олтинни ўзим билан олиб боришим тўғри эмаслигини ўйлаб, ўзим билан ўттиз минг динор олсам-у, йигирма мингини қолдирсам, деган қарорга келдим. Кейин иккита мис офтоба олиб, ўн минг олтиндан иккаласига жойладим. Буни энди кимнинг қўлига омонат бериб кетсам бўларкан, деб ўйлаб қолдим. Шаҳарда фақат қозига кўпроқ ишонганим учун уни бир олим ва ҳоким киши деб билардим. Подшоҳ унга мусулмонларнинг жонини ишониб топширган, ҳар ҳолда хиёнат қилмаса керак, дедим. Олдига бориб, шу маънони унга секин тушунтирдим. Қабул қилиб, хурсанд бўлди. Кечаси туриб, иккала офтобани ҳам унинг уйига олиб бордим ва ишонч билан унга топширдим. Ҳаж сафарига чиқиб, Маккадан Мадинага бордим, ҳазрат Расулуллоҳу саллаллоҳу алайҳи васалламни ва асҳоблари ризвонуллоҳу алайҳим ажмаъинни зиёрат қилдим, у ердан Рум диёрига ўтдим. Ҳозирларга қўшилиб, бир неча йил ғазот қилиб, кофирлар билан уришиб, кўп жойларимдан яраландим. Румликлар қўлига асир тушиб, тўрт йил зиндонбанд бўлдим. Рум қайсари касал бўлиб, қаттиқ азобга гирифтор бўлди. Унга даво тилаб, ҳамма асирларни озод қилдилар. Яна лашкарга қўшилдим ва унда хизмат қилдим. Шунчаки бир оз нафақа қўлга киритсам, қозиди йигирма минг динор борлигини эслаб, кўнглим тинчирди. Шуни ўйлаб, яна икки йил сафар азобини, иссиғ-у совуқ ва аччиғ-у ширинликлар уқубатини тортиб, озиб-тўзиган бир аҳволда қози олдига келдим. У билан сўрашиб, олдида турдим. Маҳкама бўшаганидан сўнг яқинига бориб, секин унга мен фалончи бини фалончи бўламан, ҳаж қилиб, ғазотларда иштирок

этиб келдим, деб айтдим. Кўп азоблар чекиб, ўзим билан олиб борган ҳамма нарсаларим қўлдан кетди. Энди ҳолимни кўраяпсанки, бир заррага ҳам муҳтожман. Сенга топшириб кетган икки офтоба олтинимни қайтариб бергин... Қози менга ҳеч нарса демасдан, ҳатто, нима деганимни ҳам эшитмасдан, ҳужрасига кириб кетди. Мен дилшикаста ва хафа бўлиб қайтдим ва ўз аҳволимдан уялиб, ўз уйимга ҳам қавм-қариндошлар ва дўстларим олдига ҳам бормадим. Кечалари масжидда ухлаб, кундузи ҳар ерда юрдим. Қисқаси шуки, икки маротаба қозига шу гапни айтдим, ҳеч жавоб бўлмади. Еттинчи куни унга жаҳл билан гапирганимда у: «Сенга молихулиё азоб бераётир, миянг йўл ва сафар азобидан қуриб қолибди, шунинг учун кўп ҳазён айтаяпсан. Мен сени танимайман ва бу сўзларингдан ҳам хабарим йўқ. Аммо сен айтаётган киши ёш, чиройли ва яхши кийинган эди», – деди. Шунда мен унга:

– Қози! Мен ўша киши бўламан. Сафар заҳматидан шундай озиб, рангларим сарғайиб кетган, жароҳатлардан эса юзим ўзгарган, – деб тушунтирдим.

– Тур-да, мени қийнамай кетгин, – деди у жаҳл билан.

– Қози! Бу ишни қўй, худодан қўрқ, ахир, бу дунёдан бошқа яна нариги дунё ҳам бор ва унинг уқубати бу дунёдан ҳам қаттиқроқдир. Бу дунё ўт-кинчи, у олам эса абадийдир, – деганимда у:

– Бундай чиройли сўзларингни бас қил ва мени ранжитма, – деди.

– Боринг, шу йигирма минг динордан беш минги сизники бўлсин, – дедим.

У ҳеч қандай жавоб бермади. Яна гапирдим.

– Икки офтобанинг биттаси ҳақи ҳалолинг бўлсин, ҳеч бўлмаса, биттасини бергин, жуда муҳтожман. Бунинг учун менинг сенга ҳеч даъвоим йўқ, деб бир барот ҳам ёздираман.

– Сенга девоналик таъсир қилибди. Ўзингни девоналикка ҳукм этишга мажбур қилаяпсан. Сени касалхонада боғлаб қўйиб, умринг давомида у ердан бошқа чиқмайдиган қилишларини буюраман, – деди.

Олтинларимни қайтиб бермаслик учун у шундай қарор қилганини билдим. У қандай ҳукм чиқарса ҳам одамлар уни ижро этаверадилар. Секин туриб, ташқарига чиқдим. Шунда бир матал ёдимга келди: «Агар гўшт айниса, уни тузлаб иложини қилиш мумкин, аммо туз айниса, унинг иложи нимада?!» Ҳамиша қози ҳакам бўлиб, мушкул ишнинг иложи ва тадбирини топади, аммо қозининг ўзи ситам қилса, унинг жазосини ким беради? Азадуддавла одил бўлганида, менинг йигирма минг олтиним қози қўлида қолмасди, мен эса бундай хор-у зор ва чорасиз бўлиб, мол-у мулкимни ва шаҳримни ташлаб кетмасдим.

Мунҳий бу аҳвол можаросини эшитгач, йигитга раҳми келиб, деди:

– Эй, йигит! Ҳамма умид умидсизликдан кейин келар. Аллоҳ таоло бандалари ишларининг иложини қилади, деб ишон.

Сўнг яна қўшиб қўйди:

– Шу қишлоқда менинг бир озодмард ва меҳмондўст офайним бор. Мен унинг олдига бораётибман. Сен менга ёқиб қолдинг. Менга ҳамроҳ бўл, шу кеча дўстим уйда меҳмон бўлайлик, қани, эртага бир гап бўлар.

Уни дўсти уйига олиб борди. Зиёфатдан кейин мунҳий хонага кириб, бу воқеани қоғозга тушириб, бир кишига бериб, айтди:

– Азадуддавла саройига бориб, фалон ходимни чақириб, шу қорозни қўлига бериб: «Фалон киши юборди», – дейсан. Буни тез етказиб беришинг керак.

Ходим тезлик билан хатни Азадуддавлага етказди. Азадуддавла уни ўқиб, жуда ҳайрон қолди ва дарҳол одам юбортириб айттирди.

– Хуфтон намози вақтида шу кишини менинг олдимга олиб келишингни буюраман.

Мунҳий ўша савдогарзодага: «Шаҳарга борамиз, Азадуддавла мен билан сени чақиряпти, бу эса у юборган киши», – деди.

– Тинчликми? – сўради йигит.

– Тинчлик, сенинг аҳволингни назарга олмасак. Сен нима айтган бўлсанг, девор эшитиб, унинг қулоғига етказибди. Мақсадингга эришиб, шу ма-шаққатдан озод бўласан.

Мунҳий савдогарзодани Азадуддавла ҳузурига олиб келди. Азадуддавла унга ўтиришни буюриб, ҳол-аҳвол сўради. Йигит бўлган ҳодисани бошидан охиригача айтиб берди. Азадуддавлянинг унга раҳми келиб, деди:

– Энди бу иш нафақат сенинг, балки менинг ҳам елкамга тушди. У менинг одамимдир, бу ишнинг тадбирини мен қилишим керак, чунки Тангримиз аза ва жалла бу мулк шоҳлигини менга берган, токи ҳар нарсанинг меъёрини билиб, ҳеч кимга ранж ва зиён етмаслиги учун ҳаракат қилай. Мен қозини мусулмонлар мол-мулки, номус ва шарафини ҳимоя этиш учун қўйганман, токи шарият билан ҳукм чиқариб, муҳоботга йўл қўймасин, пора олмасин. Агар менинг мулким пойтахтида одамларга шу бир қари кишидан шунчалик ноҳақлик етса, бошқа жойларда ёш ва озодроқ ҳокимлардан қандай хиёнатлар бўларкин? Авваллари бу қози бир дарвеш, камбағал, мулки кам киши эди. Унга ойлик маош бериб, шарият ҳукми билан мусулмонлар ишини ҳал қилиб, майл-у муҳобо ва хиёнатдан чекланади, деб умид қилган эдим. Бугун эса Бағдод ва унинг атрофларида қанчадан-қанча ер-у мулклари, ариғ-у боғлари, саройлари бор, улардаги жиҳоз ва матоларнинг саноғи йўқ. Шуниси ҳам маълумки, бу неъматларни фақатгина маош билан топиш мумкин

эмас. Ҳаммасини мусулмонлар ҳисобидан топгани тўғри бўлиб чиқди.

Сўнгра ўша кишига қараб, деди:

– То ҳақингни олмагунимизча еганим заҳар бўлсин. Биздан бирмунча нафақа олиб, Исфаҳонга фалон киши олдига бориб тургин.

Кейин унга икки юз динор билан беш қават сарпо бериб, шу кечасиёқ Исфаҳонга жўнатди. Тонггача Азадуддавла бу молни қози қўлидан қандай қилиб қайтариб олиш иложини қидирди. Ўйланиб қолди, агарда қозини зўрлик билан вазифасидан бўшатиб, хафа қилсак, у ҳеч вақт зар олганига иқрор бўлмай, хиёнатини бўйнига олмайди, бу зар эса нобуд бўлади. Одамлар ҳам мени: «Азадуддавла бир қария олим ва қози кишини бойлиги учун хафа қилаётир», дейдилар. Бу хабар атрофга тарқалиб, номим ёмонга чиқади. Шундай бир тадбир топиш керакки, қози ўз хиёнатига иқрор бўлсин ва бу киши эса ўз молини қайтариб олсин.

Шу ҳодисалардан икки ой ўтди. Қози ҳам зар соҳибидан бошқа хабар бўлмагач, йигирма минг динор меники деб ўйлади, аммо яна бир йил сабр қилишга азм қилди. «Олтинлар соҳиби ўлимнинг хабарини бирор киши етказса керак», деган фикрга борди, чунки ўша аҳволда унинг тез раҳматли бўлиши аниқ эди. Яна икки ой ўтгандан кейин бир куни пешин истироҳати пайтида Азадуддавла қозига одам юбориб, ҳузурига чақиртирди. У билан ёлғиз қолгач, сўради:

– Эй, қози, сени нега чақирганимни биласанми?!

– Шоҳим ўзи билади.

– Охиратни ўйлайдиган бўлиб қолибман. Шу фикр-у савдодан кўзларимга уйқу ҳам келмайди. Бу дунёю мамлакатга, бу ҳаётга ҳам ишончим қолмади, умидим ҳам йўқ. Иккисидан бирини кутяпман: ё бирор-бир мулкжўй киши бирор бурчакдан чиқиб,

Ўзимга ўхшаб подшоҳликни қўлимдан тортиб олади. Кўряпсан, шундай ҳолатга тушмаслик учун қанчалар ранж-у азоб чекапмиз. Ва ёки ажал тўсатдан келиб, бизни бу тахт-у тождан айиради, бизнинг эса ўлимга қарши чорамиз йўқдир. Бугунгача бўлган умримиз бизга қундалиқдир, агарда яхши бўлсак ва Аллоҳ халқига яхшилик қилсак, дунё тургунча бизни яхшилик билан эслаб, ҳақимизга санолар айтарлар ва индин, қиёматда тирилиб, жаннатга борармиз. Агарда ёмон бўлсаг-у, худо бандаларига ёмонлик қилсак ва ситамгар бўлсак, қиёматгача номимизни ёмонлик билан тилга олиб, бизга нафрат-у лаънат ўқийдилар. Қиёматда эса, жазо жойимиз дўзах бўлур. Шундай экан, иложи борича яхшилик этиб, халққа инсоф бериб, эҳсон қиламиз. Ва лекин бу сўзларни сенга айтишимдан мақсадим бошқа. Саройимда бир ҳовуч болаларим ва авратларим бор. Ўғилларим бошқа, чунки улар учар қушлар бўлиб, бир иқлимдан иккинчисига парвоз қиладилар. Бу қорасочлар ҳоли ёмондир, чунки чорасиз қоладилар. Ҳозир мен улар ҳақларига бирор чора топишим осон, эртага ажал келса ва ё давлат ўзгариб, қўлимдан тахт кетса, уларга яхшилик қилишга ожиз бўлиб қоламан. Ҳозир мамлакатимда сендан бошқа порсороқ, худодан қўрқадиган, қўли покиза ва диёнатли яна бирор киши бормикан, деб ўйлаб ҳеч кимни топмадим. Сенга икки марта минг-минглик динор, нақд-у жавоҳирлардан омонат бермоқчиман. Буни фақат мен-у сен ва Тангримиз билиши керак. Вақти келиб, мен билан бирор кор-ҳол юз берса, уларнинг аҳволи оғирлашиб, муҳтожликка гирифтор бўлсалар, ҳеч кимга бидирмай, уларнинг ҳамма омонатларини хуфиёна тақсим қилиб бергин ва ҳар бирини жойини топиб узатгин, токи улар бир бурда нонга зор бўлмасинлар. Бу ишнинг тадбири шуки, саройингдаги ички хоналардан биттасини танлаб, у ерда бир ўра қазийсан, кейин мени ха-

бардор қиласан. Кечаси ўлимга маҳкум қилинган йигирма кишига нақд-у жавоҳирларни бериб, ўрага қўясан. Бу жойлардан ҳеч ким хабардор бўлмаслиги учун сўнгра улар қатл этилади. Қози деди:

– Фармонингни бажараман ва шу хизматни ижро этиш учун қўлимдан нима келса, қиламан.

Малик бир ходимни чақириб, секин унинг қулоғига: «Хазинага кириб, икки юз мағриб диноридан олиб, бир ҳамёнга солиб, тез олиб чиқ», – деб шипшиди, ходим олтинларни олиб чиққач, Азадуддавла уларни олиб, қози олдига қўяркан: «Бу икки юз динорни олиб, шу иш учун сарфла, етмаса, яна бераман», – деди.

– Аллоҳ, Аллоҳ! Эй, малик! Бу хизматни ўз зарларимдан қиларман, – норози бўлгандек деди қози.

– Менинг муҳимотим учун сенинг харажат қилишинг тўғри эмас. Сенинг зарларинг ҳалол, бу ишга бўлмайди. Бу тадбирни бажариш учун ҳаракат қилсанг, шу хизматингнинг ўзи ҳам менга етарли бўлади.

– Фармон подшоҳники, – деди қози. У ўша икки юз динорни чўнтагига солиб, малик олдидан чиқаркан ўзини жуда бахтли ҳис этиб, ўйлаб кетди: «Қарилиқда бошимга бахт-у давлат ёғилди. Хонумоним олтин-у зарга соҳиб бўлдилар, ҳаммаси менга насиб этар, чунки мабодо малик билан бирор воқеа юз берса, ҳеч кимнинг бу гапдан хабари бўлмайди ва ҳеч кимда бирор ҳужжат ҳам йўқ, ҳамма олтинлар болаларимга қолади. Икки офтобанинг эгаси тирик бўлса, шу йигирма минг динордан бир дона ҳам менга тегмайди. Малик эса хоҳ ўлик, хоҳ тирик бўлса ҳам, мендан бирон танга ололмайди!»

Қози сардоба қурилишини тезлик билан бир ой ичида битказиб, хуфтон намози пайтида Азадуддавла саройига кириб келди. Подшоҳ уни чақириб сўради:

– Шу маҳалда келишингнинг боиси нима?

– Ўра қазиб битирилди, маликимга шуни айтмоқчи эдим.

– Мен хоҳлаганча бўлибди. Биламанки, сен ҳамма ишларда жиддийсан. Алҳамдулиллоҳ, сени танлаб хато қилмаган эканман, кўнглимни тинчлантирдиг, бу ташвишдан мени қутқардинг. Сенга айтганимдан бери зар-у жавоҳирлар, яна минг-минг ва беш юз минг динордан ҳам ортиқроқ бўлди, қанча жомларда уд-у амбар, мушк-у кофур тўплаб қўйдим. Ҳозир уларни ҳам олиб борадилар. Эртага кечаси ўша ерости иморатини кўришга бораман. Ҳеч ташвиш тортма, билдирмай, тез бориб қайтаман.

Қозини кузатиб қўйгач, олтинлар соҳиби келсин, деб зудлик билан Исфаҳонга чопар юборди. Эртасига кечаси қози саройига бориб, сардобани кўриб маъқуллаб, унга деди:

– Сешанба куни олдимга келгин, нимани ҳозирлаб қўйганимни кўрасан.

– Айтганингиздек бўлсин.

Малик қози саройидан қайтиб, хазиначига юз офтоба зар, уч қироба (ўлчов) марварид, бир заррин жомда ёқут, бир жомда лаъл ва бир жом фируза олиб, шу офтобалар устига солиб, хонага қўйилсин, деб буюрди. Хазинадор айтилганидек қилди.

Сешанба куни ҳам етиб келди. Азадуддавла қозини чақириб, бойлиги қўйилган уйга олиб борди. Офтобаларда шунча жавоҳирларни кўрган қозининг ақли лол қолди.

Азадуддавла унга юзланиб:

– Бу ҳафта мени шунча мол билан кутиб тур, – деди.

Ташқарига чиқдилар ва қози ҳам уйига қайтди.

Бир кун ўтгач, ўша икки офтоба зарнинг соҳиби ҳам етиб келди. Азадуддавла унга деди:

– Энди қози олдига боришингни истаيمان. Унга шундай дегин: «Мен маълум бир муддат сабр қилиб, ҳурматингни бажо келтирдим, бундан кейин

таҳаммул килмайман. Менинг ва оғамнинг мол-у бойлигимиз бор эканлигини шаҳарда ҳамма билади. Улар менга ҳар жойда гувоҳлик беришлари мумкин. Агарда зарларимни қайтарсанг яхши, бўлмаса, Азадуддавланинг олдига бораман-у, устингдан арз этаман, сени шундай ҳурматсизлик билан шарманда қиламанки, бутун оламга машҳур бўласан».

– Нима деб жавоб беришига қарагин: агарда олтинларингни қайтариб берса, олиб ҳузуримга келгин, бермаса, мени хабардор эт.

Йигит қози олдига бориб, унга шу гапларнинг ҳаммасини тўкиб солди. Қози: «Агарда зарларини бермасам, Азадуддавла олдига бориб, мендан шикоят қилиб, ҳамма ишларимни барбод этиб, обрў-йимни тўкади, оқибатда шунча бойликни уйимга юбормайди», деб ўйлади. Яхшиси, унинг молини қайтариб бераман, ахир, ҳар ҳолда бир юз-у эллик офтоба зар-у бир неча офтоба жавоҳир шу икки офтоба зардан яхшироқдир!

Савдогарзодага шундай жавоб қайтарди:

– Бир оз сабр эт, мен сени шунча кутдим.

Сўнг қози ўрнидан туриб, ҳужрага кирди ва уни чақириб, яна қайтадан қучоқлашиб кўришиб, деди:

– Сен менинг дўстим ва қадрдонимсан, мен учун фарзандим ўрнидасан. Омонатингни эҳтиёт қилиб сақлаб, сени кутиб тургандим. Алҳамдулиллоҳ, сени яна кўрдим-у, бу вазифадан қутулдим. Зарларинг жойида.

Қози ўрнидан туриб, ҳар иккала офтобани олиб чиқиб, йигитдан сўради:

– Бу зарлар сеникимми?

– Ҳа.

– Олиб, истаган ерингга бор.

Йигит икки ҳаммолни қози саройига олиб келиб, шу икки офтобани уларга кўтартириб, Азадуддавла саройига борди. Азадуддавла эса ҳамма давлат улугларини қабулига чақирган экан. Улар ҳузурига

ўша йигит кириб келиб, Азадуддавланинг олдига икки офтоба зарни қўйди. Шоҳ кулиб, деди:

– Алҳамдулиллоҳ, сен ўз ҳақингга эришдинг.

Улуғлар, не ҳол, деб сўрадилар. Азадуддавла йигит можаросини ва ўзининг тадбирини сўзлаб берди. Ҳамма таажжубланди. Кейин ҳожибга шаҳар қозисини ялангбош, салласини бўйнига ташлаб олдимга олиб кел, деб буюрди. Қозини шу аҳволда Азадуддавла ҳузурига бошлаб келдилар, қозининг кўзи йигитга тушди, олдида икки офтоба олтин турганини ҳам кўрди.

У ўзига ўзи: «Энди ўлдим! Малик менга нима қилган ва буюрган бўлса, шу икки офтоба зар учун қилган экан», деб хавфсираб турарди.

Азадуддавла ғазаб билан унга юзланиб, деди:

– Сен бир қари олим киши, оёғинг гўр лабига етган бўлса, шунчалик хиёнат қилиб, омонат олганингни инкор этасанми? Унда бошқалардан нима кутсак бўлади? Энди менга маълум бўлдики, сенда қанча мол бўлса, ҳаммаси мусулмонлар ҳисобидан, порадан ҳосил бўлган экан! Мен сенинг жазоингни бу оламда бераман, нариги дунёда эса ўз мукофотингни оларсан! Қари ва олим бўлганинг учун жонингни ўзингга бахшида этдим, аммо ҳамма мол-у мулкинг хазина ҳисобига ўтади!

Қозининг барча бойлигини тортиб олиб, унга бошқа амал ҳам бермади. Икки офтоба зарни йигитга бериб, қўйиб юборди.

Ҳикоят

Нақд қиладиларки, Султон Маҳмуд билан ҳам шундай бир ҳодиса юз берган экан. Унинг тафсилоти мана бундай.

Бир киши йўлда султонга ариза бериб, шундай ҳикоя қилади:

– Икки минг тилани бир яшил ҳамёнга солиб, муҳр уриб, шаҳар қозисига омонат берган эдим.

Сафарга кетганимда ўзим билан олиб кетган ҳамма нарсамни Ҳиндистон йўлида ўғрилар тортиб олдилар.

Қайтиб келиб, қозига берганимни қайтариб олдим. Уйга қайтиб, ҳамённи очиб қарасам, ҳамён фақат мис дирҳамларга тўла экан. Қози олдига қайтиб бориб: «Мен сенга зардан тўла ҳамённи бергандим, энди эса мисга тўла ҳамённи қайтардинг, бу нима гап?» – дедим.

У бўлса шундай жавоб берди:

– Менга топшираётган пайтда зарларингни кўрсатиб, санаб, ҳамённи менга тутқаздинг-у, шундай олиб жўнадинг, кетаётганингда: «Шу сенинг ҳамёнингни?» – деб сўрадим. «Ҳа», – деб жавоб қилдинг. Соғ-саломат олиб кетдинг. Энди жанжал кўтариб келибсан?!

– Эй, худовандим, додимга ет, бир бурда нонга зорман.

Султон Маҳмуд унинг сўзларини эшитиб, хафа бўлди ва дадда берди:

– Хотиржам бўл, зарларингнинг тақдири менга аён бўлди. Бориб, ўша ҳамённи олиб келгин.

У киши ҳамённи султонга келтириб беради. Маҳмуд уни синчиклаб текшириб, бирорта ҳам тешик топмайди. Султон унга: «Ҳамённи менга бериб кет ва ҳар куни уч ман нон, бир ман гўшт, ҳар ой ўн динар зарни бизнинг вакилимиздан олиб тургин, мен олтинларнинг тадбирини қилаётганда сен оч қолмагин», – дейди.

Кунлардан бир куни Маҳмуд пешин истироҳати вақтида ҳамённи олдига қўйиб, чуқур ўйга ботиб, охири «Бу ҳамённи тешиб зарларни олиб, кейин қайта тиккан бўлиши мумкин», деган хулосага келади. Унинг зар билан безатилган жуда чиройли ва зариф гилами бўлиб, у бир ниҳолга осиб қўйилган эди. Ярим тунда туриб, пичоғи билан шу гиламнинг

бир газча жойини кесиб, қайта ўз хонасига киради. Эрталаб туриб, уч кунлик овга кетади.

Бир фаррош ҳамиша унинг хос ҳужраси хизматини қиларди. У эрта билан гиламни қоқиш учун келиб, уни бир газ йиртилганини кўриб, қўрққанидан йиғлаб юборади. Фаррошлар қаторида бўлган бир кекса фаррош унинг йиғлаганини кўриб, сўрайди.

– Сенга нима бўлди?

– Айтишга қўрқаман.

– Қўрқма, айтгин!

– Бирор кишининг менда қасди бор экан. Шу уйга кириб, султон гиламини бир газ миқдориде қирқибди. Агарда султон уни кўрса, мени ўлдиради.

– Сендан бошқа ҳеч ким кўрмадимми?

– Йўқ, – дейди фаррош.

– Хотиржам бўл, мен бу ишнинг бир иложини қиламан ва сенга айтаман. Султон овга кетган. Бу шаҳарда бир ўрта ёшли ямоқчи киши бор, фалон маҳаллада дўкони бўлиб, оти Аҳмад ва ямоқ қилишда жуда моҳир уста. Шаҳарда қанча ямоқчи бўлса, ҳаммалари унинг шогирдлари. Бу гиламни унга олиб бор, қанча пул сўраса, бер. Бирор киши йиртилганини ҳам билмайдиган қилиб ямайди. Фаррош гиламни уста олдиға олиб боради-да:

– Шуни қайта тика оласанми? – деб сўрайди.

– Қила оламан.

– Қанча сўрайсан?

– Тўғриси, ярим динар.

Пулни унга бериб, тезда тикиб беришини илтимос қилади.

– Эртаға намозидигар вақтида келиб олиб кетгин, – дейди уста.

У ваъдалашилган вақтда боради. Гиламни олдиға ёзиб, йиртилган жойини қидириб топмайди. Фаррош хурсанд бўлиб, гиламни қайтиб жойига осиб қўяди. Султон Маҳмуд овдан қайтаб келиб, шу хонага ухлаш учун киради. Гиламни аввалги ҳолида

кўриб: «Фаррошни чақиринглар», – дейди. Фаррошни чақириб келишади. Ундан Султон сўрайди:

– Бу гилам кесилган эди, уни ким қайта тикди?

– Эй, худовандим, ҳеч йиртилган эмасди! – дейди фаррош қалтираб.

– Эй, нодон, кўрқма, буни мен кесиб кетган эдим. Менинг мақсадим бошқа. Тўғрисини айт, қайси ямоқчи буни қайтадан жуда яхшилаб тикди?

– Ё султоним, Аҳмад ямоқчи.

– Уни ҳузуримга чақир. Саройга келса, олдимга олиб кир!

Фаррош бориб, ямоқчини султон ҳузурига бошлаб келади.

Уста султонни ёлғиз кўрганидан кўрқиб кетади. Султоннинг кўзи унга тушиб, дейди:

– Уста, кел, бу гиламни сен қайта тикдингми?

– Ҳа, мен.

– Жуда яхши тикибсан.

– Султоним давлати ила яхши чиқди.

Маҳмуд яна сўрайди:

– Бу шаҳарда сендан ҳам яхшироқ уста борми?

– Йўқ, – дейди уста.

– Сендан бир нарсани сўрайман, тўғрисини айтгин, подшоҳларга фақат ҳақиқатни айтиш керак.

– Буюринг.

– Шу олти-етти йил ичида бирор ҳашаматли уйда безалган бир яшил ҳамённи қайта тикканмисан?

– Шаҳар қозисининг уйида тикканман. Икки динор иш ҳақи ҳам берган.

– Агарда ўша ҳамённи кўрсанг, танийсанми?

– Танийман, – дейди уста.

Маҳмуд ёстиқ тагидан ҳамённи олиб, ямоқчига кўрсатади.

– Бу ўша ҳамён! – дейди уста. Султон сўрайди:

– Қайта тиккан жойингни менга кўрсат.

Уста бармоғи билан кўрсатади. Маҳмуд ажабланади:

– Агар зарур бўлса, қози устидан гувоҳлик ҳам бера оласанми?

– Нега беролмас эканман?!

Зудлик билан одам юбориб, қозини чақиртиради. Бошқа бир кишини юбориб, ҳамён эгасини даъват этади. Қози келиб салом бериб, ўз жойига бориб ўтиради. Маҳмуд қозига қараб, мурожаат қилади:

– Сен кекса киши ва олимсан, мен халқнинг жонини ва молини ишонганимдан қозиликни сенга топшириб қўйибман. Менинг мамлакатимда сендан ҳам олимроқ ўн минг киши бор. Ҳаммаларини қўйиб, сени танладим, дин ва шариат ишини сенга топширдим. Сен эса хиёнат қилиб, омонат шартларини ва диёнат расмини унутиб, мусулмон кишининг сўнгги молини тортиб олиб, уни муҳтож қилибсан?!

– Эй, султоним, бу нима деганинг, сенга ким бундай деб айтди? Мен бундай қилганим йўқ, – дейди қози.

– Эй, мунофиқ, сен хиёнат қилгансан, буни мен айтаяпман, – дейди ғазабланиб Маҳмуд.

Кейин ҳамённи унга кўрсатади:

– Бу сенга топшириб кетилган нарса, уни тешиб, олтинларни чиқариб, мис билан алмаштиргансан. Шундан кейин зар эгасига: «Маҳкамлаб, муҳр босиб олиб келгансан ва шундай қайтариб олгансан, ҳеч нимани менга кўрсатмагансан ва санаб бермагансан», – деб айтибсан. Диёнатда сенинг феъл-у сийратинг шундайми?!

– Мен на бу ҳамённи кўрганман ва на айтаётган сўзларингдан хабарим бор, – дейди қози.

– Ҳалиги икки кишини олиб киринглар! – буюрибди Маҳмуд.

Тезда зар соҳиби ва ямоқчини султон ҳузурига бошлаб кирадилар.

– Эй, ёлғончи, мана зарнинг соҳиби ва мана шу ҳамённи қайта ямаган ямоқчи! – дейди Маҳмуд.

Қози ўсал бўлиб, ранглари оқариб, қўрққанидан бадани қалтираб, тили калимага келмай қолади.

Маҳмуд кишиларига буюради:

– Ушланг уни ва у ҳозироқ зарларни эгасига қайтариб беришига гувоҳ бўлинг, акс ҳолда бошини танасидан жудо қилишларини буюраман.

Қозини султон олдидан чалажон ҳолда чиқардилар ва навбатхонада ўтирғизиб:

– Олтинларни зудлик билан қайтаргин, – деб уқтирадилар.

– Вакилимни олиб келинглар, – илтимос қилади қози. Вакили келганда, унга икки минг Нишопур диноридан олиб келиб, ҳамённи эгасига қайтаришни топширади.

Эртаси куни Султон Маҳмуд қози хиёнатини сарой аҳлига сўзлаб беради. Қозини олиб келиб, қаср кунгурасига оёғидан осиб қўйишни буюради. Улуғлар унга раҳм қилишни истаб, кекса ва олим бўлганини пеш қиладилар. Элик минг динор бериб, жонини озод этадилар ва бошқа ҳеч қачон уни қозиликка тайинламайдилар.

Бунга ўхшаш ҳикоялар подшоҳларда кўп, буни шунинг учун ҳам эсладикки, олам ҳокими, Аллоҳ унинг давлатини узайтирсин, билсинки, подшоҳлар адл-у инсоф бобида қандай жиддий бўлганлар ва ситам кўрганларга ўз ҳақини қайтариш учун қандай чора-тадбирлар қўллаганлар ва фасодли кишиларни ер юзидан йўқ қилиш учун қандай тадбирларни кўрганлар. Чунки: «Подшоҳлик қилишда кучли ирода кучли лашкардан ҳам яхшироқдир», – деб айтганлар. Худога шукрлар бўлсинки, олам султонимизда шу иккала фазилат ҳам бордир.

Бу фасл жосуслар ҳақида эди. Ишончли кишиларгина бу ишларни бажаришлари керак ва шундай кишиларни топиб, зарур бўлган ҳолда ҳар томонга юбориш шарт, токи ишларнинг оқибат-анжоми хайрли бўлсин.

ЎН ТўРТИНЧИ ФАСА

ҚОСИДЛАР ВА ЧОПАРЛАР АҲВОЛИ ҲАҚИДА

Ҳаммага маълум йўлларга пайколла (чопарлар) қўйиб, уларнинг ойлик харажатлари ва зарур бўлган нарсаларини бериб туриш керак. Шундай қилинса, ҳар куни элик фарсанг масофадан ҳам ҳар қандай хабар етиб келади. Ўз вазифаларини бажаришлари учун, эски одатга кўра, уларнинг нақиблари ҳам бўлиши шарт.

ЎН БЕШИНЧИ ФАСА

МАСТЛИК ВА ҲУШЁРЛИҚДА БИТИКЛАРНИ ЭҲТИЁТ ҚИЛИШ ҲАҚИДА

Сарой ва хазинага, вилоятлар ва мулклардан муҳим мактублар келади. Шундай ҳам бўладики, ўша фармонларнинг баъзиларига тез жавоб қайтариш лозим. Ва бу иш жуда ҳам нозик бўлиб, уни бажаришда эҳтиётлик шарт. Шундай ҳам бўладики, хабар берадиганларнинг сўзлари ҳар хил чиқиб қолиши ё улар бошқача тушунилиши мумкин. Хабарлар бир-бирига мос бўлиб, бир кишининг тилидан айтилиши керак. Асосий шарт шундай бўлиши керакки, одамлар нима гапирмасинлар, яна девонга ёзилиб, шоҳга маълум қилиб, унинг фикри билиб олинмагунча бирор чора кўриш мумкин эмас.

ЎН ОЛТИНЧИ ФАСА

ШАХСИЙ ВАКИЛ ВА УНИНГ ИШИНИНГ РИВОЖИ ҲАҚИДА

Шу замонда подшоҳнинг шахсий вакили бўлиши одатга айланган. Ву вазифани ҳамиша машҳур ва муҳтарам киши бажарган. Ошхона,

шаробхона, шоҳнинг шахсий дастурхони, сарой ишлари ва аҳли яқинлари унга тегишлидир. Олий мажлисларга ҳар ойда, ҳатто, ҳар куни келадиган кишилар фақат унга учрашиб, ўз гап-сўзларини айтадилар. Хос вакил улар билан учрашиб, ҳолаҳвол сўраб, арзларини эшитади. Зарур бўлган ҳолда жавоб қайтариб, ҳамма гапдан шоҳни хабардор қилади. Уни ҳурматлаш ва ҳашаматини бажо келтириш керак, токи у ўз вазифаси билан машғул бўлиб, ишига ривож бағишласин.

ЎН ЕТТИНЧИ ФАСА

ПОДШОҲ ҲАЗРАТЛАРИНИНГ НАДИМЛАРИ ВА ЯҚИН КИШИЛАРИ ҲАҚИДА

Подшоҳнинг шойиста надимлари бўлиши лозим бир шартдир. Аммо уларнинг шоҳ олдига очиқ ва ошкор кириб чиқишлари яхши эмас. Улуғлар, атрофдаги муътабар кишилар, лашкарбошилар олдига кириб чиқишлари, уларга беписанд бўлишлари ҳам подшоҳ ҳашаматига зиён келтиради. Касби ва амали бор киши надимликка тайинланмайди, аммо бирор кимсага надимлик мансаби берилган бўлса, унга бошқа амал берилмайди. Чунки подшоҳ олдида бўлган ҳуқуқ ва мартабасидан фойдаланган ҳолда ситам қиладиган, одамларга азоб берадиган бўлиши мумкин. Олим амалдорлар подшоҳдан қўрқишлари ва ундан ҳайиқишлари керак, токи қўпол ва дағал муомалада қолишмасин. Подшоҳ надимдан доим хурсанд бўлиши, уни кўрганда таъби хира тортмаслиги керак. Улар ўз вақтларини билишлари лозим. Агар подшоҳ қабул маросимини чақирган бўлса, ҳамма улуғлар келиб кетганидан кейин надимларга навбат етади.

Надимдан бир қанча фойда бор. Биринчидан, у подшоҳнинг улфатидир. Иккинчидан, кеча-ю кундуз у подшоҳ билан бўлади. Худо кўрсатмасин-у, мабодо, подшоҳга бирор нарса бўлса, у жонини қалқон қилиши керак. Садоқатли надим ҳақида минг сўзласа ҳам арзийди.

Надим ҳазил ва жиддиятни вазир ва давлат арбобларига айтолмайди, чунки улар амал эгалари бўлиб, шоҳнинг густоҳлиги, яхши-ёмонлиги, мастлиг-у хушёрлиги ҳақида надимдан кўпроқ сўрайдилар. Шу сирларни айтмаслигида надимнинг кўп фойдаси ва садоқати сезилади. Лекин надим гавҳари фозил, чиройли, покмазҳаб, сир сақловчи, яхши кийинган бўлиши ва кўп ҳикоя ва қиссаларни, ҳазил-у латифаларни ифодали қилиб сўзлаб бера билиши лозим. У ҳамиша илиқ калималар айтиб, яхши муносабатда бўлиши ва шатранж ўйинини, ютиб-ютқазиб қоидаларини пухта билиши, қурол-аслаҳалардан моҳирона фойдаланиши ҳам зарур. Надим шоҳнинг ўзига мос бўлиб, буюрган ишни «лаббай» деб ижро этсин, подшоҳга муаллим тарзида, «Уни қилгин, буни қилмагин, уни қилиш кераг-у, буни йўқ», демасин, чунки бу подшоҳга офир ботиб, унинг норозилигига сабаб бўлади. Сайр қилиш, ишрат, дўстлар мажлиси, шароб-у ов, чавгон ўйнаш ва шунга ўхшаганларга қандай анжом зарур бўлса, надимлар уларни тайёрлаб қўйишлари керак.

Аммо иморатлар қуриш, пул сарфлаш, бирор жойга қўшин тортиш, сиёсат масалалари, захира ва васлат, мақом ва сафар қилиш, юриш учун лашкар тортиш, раият ишлари сингари масалаларни эса давлат арбоблари ва дунё кўрган оқил қариялар билан маслаҳатлашиб тадбир қилиш шоҳ учун яхшироқдир, чунки бу вазифалар уларгагина тегишли. Шундай қилинганда ҳамма ишлар жой-жойида бўлади.

Баъзи подшоҳлар иш ривожини ва тадбири қандайлигини, нима қилиш-қилмасликни, ўз табиати ва миждозини билиш учун табиб ва мунажжимдан надим

тайинлайдилар. Мунажжим бахтли ва ёмон ишлардан шоҳни огоҳ қилади ва бирор ишнинг вақтини аниқлаб беради. Баъзи подшоҳлар эса ҳар иккисини ҳам истамаганлар: табиб доим бизга яхши ичиб-емоқни ман этади, сабабсиз дори бериб, дардимизни оширади, мунажжим ҳам шундай, режалаштирган муҳим ишларни тақиқлайди, деб ўйлайдилар. Шу икки киши шоҳнинг бу дунё шаҳватидан, айш-у ишратидан лаззат олишига йўл бермайди. Яхшиси, уларга ҳожатимиз тушгандагина мурожаат этишимиз керак, дейдилар.

Надим жаҳон кезган, кўпни кўрган, улуғлар хизматини қилган киши бўлса, янада яхшироқдир. Кишилар подшоҳ одамларини, унинг хушфёълиги, хуштаъб, нексийрат эканлигини, қилмишлари ёқимли ёки ёқимсизлигини надимларидан қиёс қилиб билиб оладилар. Агарда подшоҳ надимлари хушфёъ, очиққўнгил, хокисор, саботли, мард ва зариф бўлсалар, подшоҳ ҳам хуштабиат, хуштаъб, нексийрат ва хушхулқдир. Агарда унинг надимлари дағал, мутакаббир ва мағрур, бахил ва жоҳил бўлсалар, подшоҳ ҳам шундай табиати хунук ва жоҳилдир.

Яна ҳар бир надимнинг ўз мартабаси бўлиши лозим. Баъзиларининг ўтирадиган жойлари, баъзиларининг туриб хизмат қиладиган махсус мақомлари бўлади. Шундай русум қадим замонда подшоҳларнинг мажлис қоюдалари бўлиб, ҳозирги вақтда халифаларнинг эски сулолаларида расм бўлиб қолган. Халифалар ҳар доим ўз оталарига хизмат қилган надимларни надимликка олганлар.

Фазнин султони Маҳмуд хизматида доимо йигирма надим бўлган. Уларга эса бу русум ва тартиб сомонийлардан ўтган.

Подшоҳ надимлари ҳар томондан таъминланган бўлиб, улуғлар ва хизматчилар орасида ҳурмат ва эътиборли бўлишлари, ўз қадрларини билиб, шоҳни дўст тутиб, унга содиқ қолишлари лозим.

**ПОДШОҲЛАРНИНГ ДОНОЛАР ВА
ОҚСОҚОЛЛАР БИЛАН КЕНГАШ ҚИЛИШИ
ҲАҚИДА**

Барча ишларни маслаҳат билан амалга ошириш кишининг мустаҳкам иродасидан, оқиллиги ва дунёқарашидан далолат беради. Ҳар бир киши маълум бир нарса ҳақида кўпроқ ё камроқ билади. Бир кишининг назарий билими бўлади-ю, аммо тажрибада уни қўлламаган, бошқа кишининг эса тажрибаси илми ва билимига ўтган бўлади. Масалан, бир киши бирор дард ёки иллат давосини китобда ўқиган-у, фақат дори-дармонлар номини билади, холос. Бошқа бир киши эса шу дориларни ҳам билади, ҳам уларни табобатда қўллай олади. Бу кишининг билимини биринчи киши билан қиёслаб бўлмас. Ё шундай бўладики, бир киши кўп сафарларда юриб, дунё кезади, мусофирликнинг аччиқ-чучугини тотиб кўриб, турли хил оғир шароитлар чорасини билади. Бундай одамни сафар қилмаган, олам кўрмаган, ишнинг йўл-йўриғини билмайдиган киши билан тенглаштириб бўлмайди. Шундан келиб чиқиб: «Ҳар бир ишнинг тадбирини донолар-у кексалар, дунё кўрган кишилар билан ҳал қилиш керак», деб айтганлар. Ва яна бир киши фаҳм-фаросати жиҳатидан ўткир, тадбиркор, бошқа бири эса калтафаҳм бўлиши мумкин.

Донолар айтганларки, «Бир кишининг тадбири бир кишичалик кучга эга, ўн кишининг қилган тадбири ўнта мард кучига тенгдир ва қанча кўп бўлса, шунча яхшидир». Бир кишининг кучи икки кишининг кучидан кам, ўн киши иложини топган иш ҳам уч киши тадбиридан кучли бўлар.

Дунё кишилари воқифдирларки, одамлардан бирор киши ҳазрати Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васалламдан донороқ бўлмаган. У чуқур билимга эга бўлиб, ортида рўй берувчи ишларни ҳам кўз олдида бўлаётгандек кўрган, осмон-у ер, арш-у фарш, лавҳ-у қалам, жаннат-у дўзах ундан яширинган эмас. Жаброил алайҳиссалом ҳам ҳар замон ваҳий олиб келиб, борлиғ-у йўқликдан хабар берган. Шундай фазилат ва муъжизаларни билганда ҳам, Аллоҳ таоло Пайғамбаримизга буюрганки, «Шовараҳум фил-амри», яъни «Ё Муҳаммад, бирон ишни қилмоқчи бўлсанг ва ё бирор зарурат чиқиб қолса, ўз ёрларинг билан машварат қилгин». Ҳазратгаки машварат ва кенгаш қилиш Аллоҳдан амр бўлган экан, сен машварат билан иш тутишга мажбурсан. Бас, шуни англаш керакки, ҳеч ким ниёзсиз қолиши мумкин эмас. Шундай экан, агар подшоҳ бирор ишни амалга оширмоқчи ёки қандайдир заруратни ҳал этмоқчи бўлса, у албатта доно кексалар ва улуғлар билан машварат ва кенгаш қилиши лозим. Ҳар бирлари ўз фикрларини айтиб, подшоҳ раъйи билан солиштириб, бир-бирларининг фикрларини эшитиб ва ҳар тарафлама ўйлаб, кейин ўртада маъқулланган фикрни танлайдилар. Кўпчилик бўлиб қабул қилинган тадбир энг савобли бўлади ва доим шундай йўл тутиш керак.

Бирор ишни маслаҳатсиз амалга ошириш фикрнинг заифлигидан далолат беради, бундайларни ўзбилармон дейдилар. Машварат ва кенгашсиз амалга оширилган ишнинг натижаси яхши бўлмайди.

Худога шукрки, бизнинг шоҳи олампаҳоимиз ақллари ҳам ўтқир ва улуғлар билан маслаҳатлашиб иш тутадилар, лекин биз юқоридагиларни китобат шартини бажо келтириш учунгина баён этдик.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ ФАСА

ШАХСИЙ СОҚЧИЛАР ВА УЛАРНИНГ МАОШЛАРИ, АҲВОЛ ВА ИШЛАРИНИНГ ТАРТИБИ ҲАҚИДА

Саройда муфрад (шахсий, хос соқчи)лар деган ҳушёр, қадди-қомати келишган, мард ва жасур икки юз йигитдан иборат махсус соқчилар ва побонлар бўлиши зарур. Улардан юзтаси хуросонлик ва юз нафари дайлабий бўлгани маъқул. Сафар-у юришларда ҳамиша сарой хизматида бўлишлари керак. Улар яхши кийинган, қурооланган бўлишлари лозим. Махсус соқчилардан йигирматаси олтиндан безак берилган қурол ва қалқон билан, қолган бир юз-у саксонтаси эса кумушдан безатилган қурол ва узун найзалар билан қурооланишлари керак. Улар кийим-кечак билан тўла таъминланган бўлиб, аҳволдан хабар олиш учун элик йигитга бир нақиб тайинланади. Ҳаммалари ўз отига эга бўлиши лозим, токи муҳим ҳолатларда керакли нарсалардан бенасиб қолмасинлар. Саройда доим тўрт минг пиёда аскар амирлари билан ҳозир-у нозир бўлиши шарт. Улардан минг киши подшоҳнинг хос аскарлари, уч минг нафари эса амирлар ва лашкарбошиларга тобе бўлиб, зарурат сезилгандагина улардан фойдаланилади.

ЙИГИРМАНЧИ ФАСА

МУРАССАЪ ҚУРОЛЛАРИНИ ЯСАШ ВА УЛАРНИ ЗИЙНАТЛАШ ҲАҚИДА

Ҳамиша йигирма дона мурассаъ (қимматбаҳо зар-зевар ва тош-у жавоҳирлар билан безатилган) ва оддий шахсий қурооллар ясаиб, хазинада сақла ниши лозим. Бирор мамлакатдан элчилар ташриф

буюрганда хизматкорлардан йигирма киши ҳарбий кийимларда шу қуроллар билан тахт атрофида саф тортиб турадилар. Алҳамдулиллоҳ, бу мулкнинг кучи осмонга етиб, бундай қийинчиликлардан озод бўлса ҳам, мулк тартиби ва подшоҳликнинг зийнати ҳамма андасасига ва қудрат даражасига муносиб бўлиши зарур. Ҳозирги вақтда бирор-бир подшоҳ бизнинг шоҳимиздан улуғроқ эмас. Шуниси аниқки, подшоҳларда бўлган ҳар бир сифат шоҳимизда ўн карра ортиқроқдир, чунки унда ҳикмат, қурол-у аслаҳа ва ақл-у мурувват улардагидан юз марта кўп ва кучлироқдир.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ ФАСА

ЭЛЧИЛАР ВА УЛАРНИНГ ИШ ТАРТИБИ

Ташқаридан келган элчиларнинг саройга келиб-кетишлари номаълум қолиши, уларнинг аҳволдан хабардор бўлмаслик ғафлат ва ишнинг тартибсизлигидан дарак беради. Чегарада турган амалдорлар мамлакат ҳудудига кириб келаётган ҳар бир киши ҳақида суворий чопар орқали маълумот бериб туришлари шарт. Агарда келаётган киши элчи бўлса, бирор обрўли кишини унга йўлдош қилиб, тегишли шаҳарга юборишсин. Бу ерда уни бошқа кишиларга топшириб, янги обод шаҳар ва ноҳияларни томоша қилдириб, охири саройга олиб келсинлар. Амалдор ва мансабли кишиларга фармон шудирки, элчилар қайси манзилга қўнсалар, меҳмондўстлик билан кузатиш керак. Элчини юборган подшоҳ шаънига яхши-ёмон сўзлар бўлади. Подшоҳлар ҳам бир-бирларининг ҳурматини бажо келтириб, элчиларни эъзозлаганлар, шунда уларнинг қадрлари ва мартабалари ошган. Агарда подшоҳлар ўртасида зиддият ё душманлик вужудга келса ва шу шароитда элчилар келиб, фармон бўйича иш юритсалар, ҳеч

қачон улар хафа бўлмайдилар ва яхшиликни улардан дариф тутмайдилар.

Шу маънода Аллоҳ азза ва жалла нозил қилган китоби – Қуръонда шундай дейилган: «Ва мо алар-расули илло-л-балоғу-л-мубину», яъни «Элчининг фақат бир вазифаси бор – сўзларни тўғри етказиб бериш».

Подшоҳнинг элчи юборишдан мақсади хат ё мактуб юбориш эмас, балки унинг сафардан кўзда тутган қатор мақсади ва сир-асрорлари мавжуд. Подшоҳ тоғ йўлларининг аҳволи, дарёлар қандайлиги, лашкар йиға олиш даражаси, у ерда қанча ем-хашак бор, қайда ким ҳоким ва малик, лашкарининг сони қанча – шуларни билиш учун элчи юборадн. Булар: қурол-аслаҳа миқдори, зиёфат ва мажлис аҳволи, саройнинг қабул тартиби, қонун-қоидалари, чавгон ўйини ва ов тартиби, подшоҳнинг сийрат-у хулқ-атвори, унинг сахийлиги, кўриниши ва ишлари қай даражадалиги, золим ё одиллиги, кексами, ёки ёшми, вилояти ободми, ё камбағалми, лашкари ундан хурсандми, ўзи бахилми, ёки сахий, ишларда ҳушёрми, ёки ғофил, вазири ўзига мосми, ёки йўқ, ўзи диёнатли ва яхши кишими, ё нопог-у манфурми, лашкарбошилари ишбилармон ва расм-русумларни биладиган кишиларми, надимлари зариф инсонларми, қандай душман ва дўсти бор, шаробга майли қанақа, дин ишларига эътибори қандай, ҳимматли ва шафқатлими, ёки золим ва бераҳм кишими, ҳазилга мойиллиги кўпроқми, ёки жиддий гапга, кўпроқ қуллар орасида бўлишни истайдими, ё аёллар даврасидами каби масалалар қизиқтиради ва шу саволларга жавоб топиш учун элчи юборадилар. Агарда уни қўлга олмоқчи бўлсалар ва унга мухолифат қилиб, бирор ёмонликни кўзласалар, унинг аҳволидан воқиф бўлатуриб, ёмонлик ё яхшилик тадбирини қиладилар. Алпарслон, унинг руҳи шод бўлсин, даврида бу банданинг бошига бир воқеа тушди.

Жаҳонда иккита пок, яхши ва тўғри мазҳаб бор, бири бу Абу Ҳанифа мазҳаби, иккинчиси шофиъий мазҳаби. Қолганлари ҳаммаси бидъат ва ёлғон мазҳаблардир.

Раҳматли шаҳид Султон ўз мазҳабида жуда ҳам мустаҳкам эди ва такрор-такрор шундай дерди: «Ҳай дариф, агар менинг вазирим шофиъий мазҳабида бўлганда эди, кучли сиёсатчи ва ҳайбатли бўларди. Шу сабабдан унинг ўз мазҳабида қатъий ва мўътақид бўлганлигидан ва шофиъий мазҳабини хато санашидан камина ҳамиша ундан андиша қилиб ҳайиқардим». Шундай бўлдики, раҳматли шаҳид Султон Мовароуннаҳр ва Самарқанд азмини қилди, чунки Самарқанд хоқони Шамсулмулк унга бўйсунмасди. Лашкар йиғиб, Шамсулмулк Наср ибн Иброҳимга элчи юборди. Ўз томонидан мен ҳам бўладиган воқеадан хабардор қилиши учун Аштарни султон элчиларига қўшиб юбордим. Султон элчиси хат ва хабарни етказди ва у ердан ҳам ўз элчисини султон элчисига ҳамроҳ қилиб қайтарди. Одат борки, элчилар ҳамма мурод ва мақсадларни эшитиб олиб, аввал вазирга айтадилар, бундан мақсад шуки, вазир султонга қайтганидан сўнг буларни унга ўзи етказсин. Иттифоқо, бир куни ўз чодиримда яқин кишиларим билан ўтириб, шоҳмот ўйнардим. Бир кишини шоҳмотда ютиб, унинг узугини гаровга олиб, чап қўлимнинг бармоқлари катталик қилганидан ўнг қўлимга тақиб олгандим. Шу пайт Самарқанд хонининг элчиси келиб, эшик олдида кутаётганлиги ҳақида хабар бердилар.

– Олиб киринглар, – дедим. Буюрдим, шоҳмотни олиб кетдилар, Элчи кириб ўтирди ва бандага бор гапларини айтиб берди, мен эса узукни бармоғимда айлантириб ўтирардим. Элчининг кўзи узукка тушди, у хизматини бажариб, ташқарига чиқди. Султон фармони билан хон элчиси ва у билан бир кишини

элчи қилиб юборди. Мен ҳам донишманд Аштарни жуда жасур киши бўлгани учун улар билан жўнатдим.

Элчилар Самарқандга етиб бориб, Шамсулмулк олдига кирганда хоқон ўз элчисидан сўрабди:

– Султон Алпарслоннинг фикр-у ишлари ва кўриниши қандай экан, лашкари қанча ва қандай қуролланган?

Элчиси айтибди:

– Менинг хоқоним, Султон кўриниши-ю назари, мардлиги ва сиёсати, ҳайбати ва фармон беришида тенги йўқдир, лашкари сонини худо билади, қурол-аслаҳаларида ҳам камчилик йўқ, сарой ва девон тартиби, мажлиси ва қабул қилиш ишлари ҳам ёқимли. Мамлакатада ҳеч айб кўринмайди. Илло, бир айби бор. Агарда шу камчилик бўлмаса, жуда яхши бўларди.

Ундан сўрашди:

– Қайси айби бор экан?

– Вазири рофизий экан, – дебди элчи.

– Қандай қилиб билдинг?

– Пешин намозини адо қилиб, унинг чодирига бордим, суҳбатлашиб ўтирганимда вазирнинг ўнг қўлида узук кўрдим. У узукни бармоғида айлантириб, мен билан суҳбат қилди.

Донишманд Аштар ҳам тез менга хабар бердики, Шамсулмулк ҳузурида сен ҳақингда шундай гап бўлди, хабардор бўлганинг яхши. Мен Султондан хавфсираб, кўп қайғуриб, Султон менинг мазҳабимдан ор қилади ва ҳар вақт мени уришади, деб ўйлардим. Агарда у менинг рофизийликда айбланаётганлигимни ва Самарқанд ҳокими даргоҳида шунақа гап бўлганини эшитса эди, мени омон қўймасди.

Шунда айбсизлигимга қарамай, бу хабар Султонга етмасин деб, ўттиз минг динорни харж қилдим.

Бу воқеани шунинг учун ҳам эсладимки, элчилар кўпроқ айб қидирадилар. Улар подшоҳ ва унинг мамлакатаида бўлган айб ва камчиликларни, яхши

ишларни сўраб-суриштириб, қулай вақти келганда подшоҳни ёмонлайдилар. Шунинг учун ҳам доно ва зийрак подшоҳлар ўз ахлоқларини яхшилаб, неклик касб этиб, ҳеч ким уларни айб қилмаслиги учун шойиста ва покдин-у ростгўй кишиларни ўз атрофига йиққанлар.

Элчи ҳам подшоҳлар хизматида бўлган, сўзлашда жасур, жаҳон кўрган, донишманд, ўткир хотирали, андишали ва чиройли бўлсин. Агарда элчи ёши улуғ ва олим бўлса яхшидир, юборилган надим шу йўсинда бўлса, ишонч уйғотади. Агарда жасур ва кўрқмас кишини элчи қилиб юборсалар ва у одобли, қурол ишлатишни, чавандозликни билса, мубориз бўлса, яхшироқдир. Унда бизнинг ҳақимизда ҳам бошқаларда худди шундай таассурот қолади. Элчи улуғвор киши бўлса ҳам яхши, чунки унинг ҳурмати ошган бўлиб, унга ёмонликни раво кўрмайдилар. Шароб ичмайдиган, масхарабозлик қилмайдиган, қимор ўйнамайдигани, камгап, доно элчи яхшироқдир. Кўп вақтлар подшоҳлар элчига ҳадя ва совғалар юбориб, ўзларини кучсиз ва меҳрибон кўрсатганлар ва шу йўл билан элчи орқасидан лашкар йиғиб, ботирларини юбориб, душманни мағлуб этганлар.

Элчининг сийрати ва фикри-зикри подшоҳнинг ақли заковатидан далилдир.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ ФАСЛ

МАНЗИЛЛАРДА ЕМ-ХАШАК ТАЙЁРЛАБ ҚЎЙИШ ҲАҚИДА

Агарда подшоҳ от-улови ҳар манзилга қўнса-ю, у ерда озиқ-овқат ва ем-хашак бўлмаса, унда уларни куч ва зўрлик билан ҳосил қилишга тўғри келади. Ёки аҳолидан қисм-қисм қилиб тортиб олишга мажбур бўладилар, бу эса ҳамма йўлларда раво эмасдир. Қайси қишлоқ ва манзилдан йўл ўтмасин, шу

жойларнинг яқинида буйруқ бериб, керакли нарса-ларни тайёрлаб қўйиш керак ва фақат муҳтожлик туғилгандагина сарфлаш лозим, муҳтож бўлмаса, маҳсулотни сотиб, хазинага топшириш керак. Ра-иятга ранж-у азоб етказмасдан, шу муҳим ишни тартибга солиб бажариш зарур.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ ФАСЛА

ЛАШКАР ИШЛАРИНИНГ АНИҚЛАНИШИ ҲАҚИДА

Лашкар ҳол-аҳволини тўғри аниқлаш керак ва иқтаъли кишиларнинг қўлларида иқтаъ (ер, мулк) мутлақ ва муқаррар бўлиши шарт. Иқтаъ тегишли бўлмаган сарбозлар ҳақларини ҳам кўзда тутиш лозим. Агарда уларнинг ҳақлари аниқланган бўлса, ҳамма лашкар ҳақини ўз вақтида бериш керак. Аммо подшоҳ ижозатисиз хазинадан олиб бериш ман этилади. Яхшиси, подшоҳ ўз қўли билан лашкар аҳлига ҳақ берсин. Шунда уларнинг меҳрлари ва садоқатлари қалбларида мустаҳкам бўлади. Хизмат пайтида, уруш давомида улар саботли бўладилар. Эски замон подшоҳларида шундай қоида бўлган: лашкар аҳлига иқтаъ бермас эканлар. Ҳар бир киши ўз вазифасига яраша йилига тўрт марта хазинадан нақд пул оларкан. Улар доимо таъминланган ва камчиликсиз бўлган. Агарда бирор муҳим иш чиқиб қолса, тезлик билан икки минг отлиқ ҳозир қилиниб, шу зарур иш бажарилган. Омиллар тезликда хирож-ларни йиғиб, хазинага топширар эканлар. Лашкар аскарлари учун хазинадан ҳар уч ойда бир маротаба маош берилган. Бистагоний деб аталган бу русум ва тартиб маҳмудийлар хонадонида ҳалигача мавжуд.

Иқтаъ эгаларига айтадиларки, уларнинг қўшин-ларидан бирор киши ҳалок бўлса ё сабабсиз ғойиб бўлса, яширмай маълум қилсинлар. Лашкарбоши

ҳам ғойиб бўлган киши маоши ва молини муҳофаза этиб, аҳволини аниқлайди. Зарур ҳолда ҳозир бўлган кишилардан лашкар юборади. Агарда бирор киши маълум сабаб билан қолиб кетса, тезлик билан хабар бериш лозим, токи бу бошқаларга маълум бўлсин. Шу йўсинда иш олиб борилмаса, айбдорларга жазо берилиб, мол-мулкидан жарима олинади.

ЙИГИРМА ТЎРТИНЧИ ФАСЛ

ТУРЛИ ХИЛ ЛАШКАР САҚЛАШ ҲАҚИДА

Агар лашкар бир турдан бўлса, бу хатарли бўлиб, тартибсизлик вужудга келади. Қўшин ҳар хил қабиладан бўлиши керак. Саройда дайламий ва хуросонликлардан минг кишилик лашкар бўлиши шарт. Бор лашкарни сақлаб, қолганларини тўлдириш зарур. Агарда улардан баъзилари гуржи ва баъзилари форс йигитларидан бўлса яхшидир, чунки улар яхши кишилардир.

Ҳикоят

Султон Маҳмуднинг шундай одати бор экан: ҳар турли қабила ва халқдан қўшин тутар экан. Масалан, турклардан, хуросонликлардан, араб, ҳиндий, ғурий ва дайламийлардан. Юришлардан олдин ҳар кечаси қанча киши соқчиликка бориши аниқланади. Ҳар бир гуруҳнинг жойи белгиланган бўлади. Ҳар бир даста бошқа ҳарбий гуруҳдан хавфсираб, жойидан жилмасди ва эрталабгача тинчлик сақланади.

«Фалон киши урушда сустлик қилди», деб ҳеч ким айтолмасди. Ҳамма бир-биридан қолишмай қаҳрамонларча жанг қиларди. Жангчи кишиларнинг қоидалари шундай эди: ҳаммалари биргаликда урушда фаол қатнашардилар. Албатта, қўлга қурол олгандан сўнг душман лашкарини мағлуб этмагунча чекинишмасди. Агарда бундай лашкар бир-икки маротаба

душман қўшини устидан зафар қозонса, шундан сўнг улардан юз нафар отлик киши минг нафар душман аскарини ҳам писанд қилмасди. Бундай лашкарга қаршилиқ қилиб бўлмайди. Атрофдагилар бу подшоҳдан қўрқадилар, унга итоат қиладилар. Ҳеч ким қаршилиқ қилиш фикрига бормайди.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ ФАСАЛ

САРОЙДА ГАРОВГА ОЛИНГАНЛАР ВА ТУРЛИ ҚАВИЛА ҚЎШИНЛАРИНИ САҚЛАШ ҲАҚИДА

Араб, курд, дайлабий, румийлар ҳамда итоат сақлайдиган ёки энди тобеликка бўйин эгган, ишончсиз бўлган амирларга айтиш керакки, саройга ўғиллари ё акаларини, ҳар ҳолда беш юз кишидан ортмайдиган кишиларни гаров сифатида юборсинлар. Бир йилдан кейин бадалига бошқаларни жўнатиб, уларни ўз юртларига қўйиб юбориш керак. Улар ўрнига одам юбормасалар, булар ҳам юборилмайди. Шундай қилиб, гаровга олинганлари сабабли ҳеч ким осий бўлиб, подшоҳга қарши бош кўтармайди. Дайлабийлар, Кўҳистон ва Табаристон аҳолиси, Шабонкора ва шуларга ўхшаш кишилар иқтаъ ва бир бурда нони бор киши ҳам қаршилиқ кўрсатмайди. Ҳамиша улардан беш юз кишини саройда доимий сақлаш керак, чунки зарур бўлган вақтда сарой жангчилардан бўшаб қолмасин.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ ФАСАЛ

ТУРКМАНЛАР ВА ТУРКЛАРДАН ҒУЛОМЛАР ЎРНИДА ФОЙДАЛАНИШ ҲАҚИДА

Туркманлардан кўп малол етган бўлса ҳам, улар кўпдир ва бу давлатда уларнинг ҳаққи бор, чунки аввалдан улар бу давлат учун кўп хизматлар қилиб, азоб чекканлар. Уларнинг қон-қариндош-

ларидан минг киши ғуломлар ўрнида фойдаланилиши керак. Агарда улар ҳар доим хизмат билан машғул бўлсалар, қуrol ишлатиш ва хизмат қилиш йўллариини ўрганадилар, одамлар орасида яшаб, кўнгил қўйиб, садоқат билан хизмат қиладилар. Уларнинг таъбларидаги нафрат йўқолади. Ҳожатманд бўлган вақтда беш, ўн минг нафари ҳам хизматга шай бўлиб, садоқатли ғуломлардек қуrol-аслаҳа кўтариб турадилар ва бу давлатдан бенасиб қолмайдилар, шоҳ ҳам улар орқали шуҳрат топади.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ ФАСЛ

УЛАРГА ХИЗМАТ БАҚТИДАН ТАШҚАРИДА АЗОБ БЕРМАСЛИК ВА ТАРБИЯЛАШ ТАРТИБИ ҲАҚИДА

Хизматда бўлган бандаларга ҳожатдан ташқари иш буюрмайдилар, чунки улар дарҳол бориб қайтиб келишлари лозим. Бирор фармон берилганда қандай бажариш кераклиги қайта-қайта тушунтирилиб, ўзларини қандай тутиши айтилиши лозим. Ортиқча қийнамаслик учун олдинроқ ҳар куни қанча ғулом хизматга қуrol билан сув бериш учун чиққанлар, шаробдор, жомадор ва шунга ўхшаш қуллер ё амирликка етганлар қайси гуруҳлардан келиши аниқлаб қўйилиши лозим. Қадим вақтлардан бери қуллерни тарбия қилишда, сотиб олган кундан, то қариб қолгунларигача маълум бир тартиб бўлган. Бу кунларда унинг русуми ва қоидалари унутилган, аммо мен уни китобат шарти учун баён қилдим.

ХОС ВА АВОМНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШ ТАРТИБИ

Сомонийлар замонида шундай тартиб бор эди. Фуломларнинг даражалари хизмат ва ҳунарларига қараб қўтарилган. Агарда бирор қулни сотиб олсалар, у бир йил рикоб (узанги)да занданачи кийимида ва оддий этик кийиб, пиёда хизмат қиларди. Бу қулга бир йил давомида яширин ёки очиқ отга миниш ман этиларди. Мабодо шу фармонга итоат қилмаса, жазоланарди. Бир йиллик шундай хизматдан кейин вусоқбоши ҳожибга айтиб, унга бир яхшироқ кийим ва бир туркча от оддий эгари билан олиб бериларди. Бир йил шу от ва қамчи билан хизмат қилганидан сўнг учинчи йили белига боғлаш учун қарочури қилич олишга сазовор бўларди. Тўртинчи йили белига боғлаш учун унга кеш (ўқдон) ва қин беришарди, бешинчи йили яхшироқ эгар-жабдуқ, юлдузли жилов, қизил кийим ва ҳалқага осилган темир гурзи бериларди. Олтинчи йили отда юриши учун махсус этик бериб, соқийликка тайинлаб, белига қадаҳ осиб юришга амр этиларди, еттинчи йили бу фулом бир тўнликка эришарди, саккизинчи йили ўн олти тирговичли чодир ва энди сотиб олинган қуллардан уч нафари берилиб, унга вусоқбоши лақаби қўйиларди, кумушдан зийнатланган бош кийим ва ганжали кийим инъом қилинарди. Шу тариқа ҳар йили кийим-кечаклари кўпайиб, унинг аскарлари ва мартабаси хайлбоши бўлгунига қадар ошиб борарди. Шундан кейингина ҳожибликка эришарди. Унинг шойисталиги ва ҳунари, шижоати ҳаммага маълум бўлганидан сўнг улуғ ишлар қўлидан келарди, одамлар ва худованди бўлган шоҳига дўст бўларди, то ўттиз беш ёшга тўлгунича амирлик унвонини бермасдилар ва вилоятларга ҳам ҳоким этмасдилар.

Алптегин сомонийлар қули бўлган ва улар тарбиясини кўрган киши эди, ўттиз беш ёшида Хуросон лашкарига лашкарбоши бўлди. У садоқатли, вафоли, мард, доно ва тадбиркор, халқни севадиган, ўзига дўст тутадиган, дастурхони очиқ, худодан кўрқадиган инсон эди. У сомонийларнинг ҳамма яхши сийратларига эга бўлиб, кўп йиллар мобайнида Хуросон ва Ироқни қўл остида ушлаб турди. Бир минг етти юз турк ва қуллардан иборат қўшинга эга эди. Бир куни у ўттиз нафар турк қулини сотиб олди. Бу қуллардан биринчиси Сабуктегин эди. Сотиб олганларига уч кун бўлганида у Алптегиннинг олдида бошқа қуллар қаторида турарди. Ҳожиб чиқиб, Алптегинга арз қилди:

– Вусоқбоши унвонини олган фалон қул ўлибди. Энди унинг вусоқи, хайли ва асбоб-у нарсаларини қайси қулга топширайлик?

Алптегиннинг кўзи Сабуктегинга тушиб, шундай деди:

– Шу қулга тақдим этдим!

Ҳожиб таажжубланди:

– Эй, худовандим, бу қулни сотиб олганингизга ҳали уч кун ҳам бўлмади-ку! У етти йил хизмат қилиб, сўнг бу мартабага эришмоғи лозим.

– Мен айтдим, бу қул бўлса эшитди ва шукур бажо келтирди. Мен нарсаларни садақа учун унга ҳадя этдим. Бошқаларга бу ибрат бўлсин.

Шундай қилиб, Сабуктегинга вусоқбоши унвонини беришди ва бу етти йиллик хизмат ва мартабаларнинг самараси бўлмоғи керак эди. Алптегин ўзича: «Қандай қилиб, етти йиллик хизмат ва манзалат бу қулга тегди? Ёки у Туркистоннинг бир улуғ уруғиданмикан, ё ҳаммага ёқиб қолиб, омади келганмикин?» деб ўйлади. Шундан сўнг синаб кўриш учун унга совға-салом юбориб: «Нима деган бўлсам, айтганимни такрорла!» – деб буюрди. Сабуктегин ҳам ҳеч тутилмасдан, беҳато қайта сўзлаб берди.

Ундан бориб жавобини ҳам олиб кел, дейилганда, айтганидан ҳам зиёда қилиб жавоб олиб келарди. Синовлар яқунида унга Алптегиннинг меҳри ошиб, Сабуктегинга сув бериш вазифасини топшириб, ўз олдига хизматга олди. Унга қул берди ва ҳар куни уни синовдан ўтказарди. Ўн саккиз ёшга тўлганида у икки юз кишидан иборат лашкарга эга бўлди ва Алптегиннинг бутун хулқ-атвори унга ўтган эди.

У юриш-туриш, дастурхон ва ичимликларга қараш тартиби, мажлис ўтказиш ва овга чиқиш қоидасини, ўқ отиш ва чавгон ўйнашни, муомала одоби ва аскарлар билан аҳил яшашни ўрганди. Агар бир олма топса, ўн киши билан баҳам кўрарди.

Бир куни Алптегин икки юз қулига халаж ҳамда туркманлар юртига бориб, улардан олинадиган молларни келтиришни буюради. Сабуктегин ҳам улар орасида эди. У ерга етиб борганларида халаж ва туркманлар солиқларни тўлиқ бермаганлиги аён бўлади. Қулларнинг жаҳди чиқиб, қўлга қурол олиб, уруш бошламоқчи бўлиб куч билан солиқни тортиб олишга шайланадилар. Сабуктегин шунда дейди:

– Мен сизлар билан ҳеч қачон урушга бормайман.

– Нега? – сўрашади ҳамроҳлари.

– Худовандимиз (Алптегин) бизни урушга юбормаган. У бориб, мол ва бойлик олиб келинглар, деган. Агар ҳозир уришсак ва улар бизни мағлуб этсалар, бу кучсизлигимизни кўрсатади, хўжайинимизнинг обрўсига зиён тегаяди. Кейин худовандимиз биздан: «Ким сизларга уришинглар деб буюрди?» – деб сўраса, то ажалимиз етгунча бу таъна ва маломатдан қутулмаймиз ва унинг ғазабига тоқатимиз ҳам йўқ.

Сабуктегин айтган бу сўзларни кўп аскарлар маъқулладилар. Қуллар ўртасида қаршилиқ чиқди ва охири урушмасдан қайтиб келдилар ва Алптегинга улар мол беришдан бош тортганликларини айтишди. Алптегин сўради:

– Нега қурол-куч ишлатиб, тортиб олмадингизлар?

– Биз қурол кўтариб уришмоқчи эдик, аммо Сабуктегин қарши чиқиб, бизни қўймади. Биз икки гуруҳга бўлиниб, қайтиб келдик, – дейишди аскарлар.

– Нега жанг қилмадинг ва урушга йўл бермадинг? – сўради Алптегин Сабуктегиндан. Шунда у жавоб қилди:

– Чунки эгамиз жанг қилишни буюрмаган эди. Агарда фармонсиз жанг қилсак, биз қул эмас, ҳар биримиз хўжайин бўлардик. Бандалик нишонаси – соҳиби буюрган ишни бажаришдир. Агарда биз мағлуб бўлсак, худованд албатта: «Сизларга ким жанг қилишни буюрди?» – деб сўрарди. Бу сўзларни эшитишга кимнинг тоқати бор? Борди-ю, биз уларни мағлуб этсак, унда одамлар ҳалок бўлиб, бошимиз миннат ва маломатларга қоларди. Агар энди буйруқ берсанг, бориб уришамиз ё молларини қўлга киритамиз, ё уларни яксон этиб қайтамиз!

Бу сўзлар ёқиб тушган Алптегин: «Рост гапирди», – деди.

Шундан сўнг унинг мартабаси кўтарилиб, уч юз гуломдан иборат қўшинга бошлиқ бўлди.

Хуросон амири Нуҳ ибн Наср Бухорода вафот қилди. Шу кезде Алптегин Нишопурда эди. Умарои хос Алптегинга хат ёзиб, Хуросон амири оламдан ўтганлигини маълум қилди: «Унинг ўттизга кирган акаси ва ўн олти ёшли ўғли қолган. Бу мамлакатнинг мадори сенинг қўлингда. Қайсинисини подшоҳликка тайинлайсан?!»

У ҳам ўз элчисини юбориб айттирди: «Икковлон ҳам тахт ва мулкка арзийди ва бизнинг амиримиз авлодидандирлар. Аммо маликнинг акаси тажрибали киши, ҳаётнинг иссиқ-совуғини кўрган, одам қадри ва мартабасини биладиган, ҳурматига етадиган киши. Маликнинг ўғли эса ҳали бола, ўйлайманки, у ҳали одамларни билмайди, тўғри фармон беролмайди. Акасини тахтга кўтарсалар, савоб иш бўлар эди».

Эртаси куни яна шу маънода мактуб йўлади.

Беш кундан кейин чопари қайтиб келиб, маликзодани подшоҳликка кўтарганларини айтди. Бу иккала мактубдан ҳам кўнгли ғаш бўлиб, деди:

– Бу номардлар ва бетамизлар шундай иш тўтарканлар, мен билан маслаҳатлашиб нима қилардилар. Мен учун иккала маликзода ҳам кўзим қорачиғидай азиз. Хулосамда акасига ишорат қилганман. Мактубим уларга етиб борса, маликнинг ўғли мендан хафа бўлади. У амакисига мойиллигим бор, деб ўйлаб, мендан кўнгли қолади. Ва ғаразли кишилар қулай пайтдан фойдаланиб, шаҳзодага мени ёмонлашга тушадилар.

У шитоб билан бешта тезюарар туяларда одам юборди ва: «Тез бориб, иккала қосидни Жайхундан ўтмаслариданоқ топиб қайтаринглар», – деб амр қилди.

Чопар тезлик билан улар ортидан қувиб, бирини Аму биёбонидан топади, аввалгиси эса Жайхундан ўтган экан. Шундай қилиб, Алптегиннинг мактуби Бухорога етиб боради ва унинг мазмуни ўғли ҳамда унинг тарафдорларига ёқмайди. «Акасига ишорат қилиб яхши қилмабди», – дейишади улар. – Ахир, ота мероси акага эмас, ўғилга тегишини наҳот билмасам?» – деб ажабланадилар. Шу маънода Алптегиндан боланинг кўнглини қолдиришга эришадилар. Алптегин узр сўраб, кўп ишлар қилади, аммо бу кин маликзода юрагидан ҳеч чиқмайди. Муфсид ва ғаразли кишилар ёмонлик истаб, маликзоданинг жаҳдини кучайтирардилар, унинг ғазаби ва кини ошиб кетганди.

Алптегинни Аҳмад ибн Исмоил сотиб олган эди. Кейинчалик у Наср ибн Аҳмадга ҳам бир неча йил хизмат қилди. Наср оламдан ўтганидан кейин Нуҳ ибн Насрнинг хизматини қилди. Шу даврда у Хуросон сипоҳсолори бўлди. Нуҳ вафот этгач, Мансур ибн

Нухни отаси ўрнига подшоҳликка кўтардилар. Олти йил ўтса ҳамки, Алптегин мол йиғиб, қанча ҳаракат қилишига қарамай, Мансур ибн Нухнинг кўнглини овлолмади. Ғаразли кишилар амир ҳузурида бўлган сўзларни Алптегинга ёзиб, маълум қилишарди.

Душманлар Мансур ибн Нухга айтардилар:

– Алптегинни ўлдирмагунингча сен подшоҳ эмассан ва сенинг фармонларинг жоиз эмасдир. Элик йилдирки, у Хуросонда ҳоким, кўп мол ва бойлик йиққан, ҳамма лашкар унга итоат қилади. Уни банди қилсанг, бойлигидан хазинанг обод бўлиб, ўзинг ҳам тинчирдинг. Илож шулким, уни саройга чақириб: «Мамлакат тахтини эгаллаганимизга бир неча йил бўлди, аммо сен саройга келиб, бизга қасамёд этмадинг, биз буни орзу қилардик. Сен бизга ота ўрнидасан. Бизнинг давлатимиз сен билан безатилган ва сен бизнинг Мовароуннаҳр ва Хуросондаги таянчимизсан. Бу гаплардан мақсад шуки, бизнинг олдимизга келмай қўйдинг, тезроқ саройга келишинг ва саройимиз тартибини қайта тиклашинг керак. Шунда бизнинг сенга ишончимиз ошиб, ғаразли кишиларнинг тили қисқа бўларди», – деб айтиш лозим. Агарда у келса, бир хилват жойга чақириб, бошини олишга буйруқ берасан.

Амир Мансур худди шу йўсинда уни саройига даъват этди, соҳибхабарлар унинг нима учун чақирилганлигини хат орқали маълум қилишди.

Алптегин буйруқ бериб, Бухорога кетишини эълон қилди. Нишопурдан кўчиб, Сарахсга келди. У билан ўттиз мингга яқин суворий ва Хуросон умаролари бор эди. Уч кун ўтгач, ҳамма лашкар-у амирларини ҳузурига даъват этиб, деди:

– Сизга гапим бор. Айтганимдан кейин ўйлаб, бор фикрингизни ўртага ташлайсизлар.

– Биз розимиз, – дейишди улар.

– Амир Мансур нима учун мени ҳузурига чақиртирганини биласизларми?

– У сени кўриб, қайтадан аҳд-у байъатлашмоқчидир, сен унга ота ўрнидасан.

– Иш сизлар ўйлагандек эмас. Бу малик чақириб, менинг бошимни олмоқчи. У ҳали гўдак ва мард кишиларнинг қадрини билмайди. Сизлар биласизларки, мен сомонийларни олтмиш йилдан буён ҳимоя этиб келаётирман. Улар давлатига қасд этган бир неча Туркистон хонларини мағлуб этдим, ҳар томондан келган бегона кучларни йўқ қилдим ва уларга заррача ҳам хиёнат қилмаганман. Бу шоҳдикни унинг отаси ва бобоси учун асрадим ва асрайман ҳам. Энди менга раҳмат айтиш ўрнига бошимни истаб қолибди. У бир ҳақиқатни билмайди. Унинг мулки бир тана ва бу тананинг боши менман. Агар бош кетса, танада ҳеч вақо қоладими? Энди айтинглари, бу зиённинг чораси недир?

Амирлар бир овоздан дедилар:

– Бунинг чораси қиличдир, агарда у сен ҳақингда шундай ўйласа ва шу қарорга келган бўлса, ундан яна нима ҳам кутардик. Сенинг ўрнингда бошқа киши бўлганида, элик йил давомида мулкни улар қўлидан тортиб олган бўларди. Биз сени биламиз, унинг на ўзини, на отасини таниймиз. Сомонийлар давлатидаги ҳар бир киши ўз нони, бойлиги-ю ҳашамати, вилоятларига сен туфайли эга бўлганлар. Сендан бошқа муносиб киши йўқдир. Биз сенинг фармонингдамиз. Хоразм, Хуросон, Нимрўз сенга тобедир. Мансур ибн Нуҳни тарк этгин, ўзинг подшоҳ бўл, хоҳласанг, Бухоро ва Самарқандни унга бер, бўлмаса уни ҳам ол.

Умаро бу сўзларни шавқ билан айтди.

– Тангри мени афв этсин, мен биламан, сизлар буни чин садоқат билан айтдингиз, сиздан шуни кутган эдим. Аллоҳ таоло сизларга яхшиликни ато этсин. Бугун қайтингиз, эртага нима бўлишини кўрармиз, – деди Алптегин.

Ўша вақтда Алптегин итоатида ўттиз минг отлиқ лашкар бор эди. Аммо у истаса, юз минг суворийни ҳам ўз қўлига оларди.

Эртаси куни ҳамма амирлар саройга йиғилдилар. Алптегин чиқиб жойига ўтиргач, амирларга юзланди:

– Мен бу сўзларни айтиб, сизларни синамоқчи эдим. Сиз биз билан биргамисиз ёки йўқми, шуни билиш мақсадим эди. Агар ишимиз тушса, бизга кўмак берасизларми? Сизларга ишонса бўладими ёки йўқми? Энди мен сиздан кутганларимни эшитдим, бу сизларнинг ҳалолзодалигингиздан ва садоқатингиздан дарак беради, кўрнамаклик қилмадингиз. Мен сизлардан хурсандман. Аммо шуни билиб қўйингки, бу боланинг ёмонлигини ўзимдаги қилич кучи билан даф этаман. Бу гўдак ҳеч кимнинг ҳақини билмайди, маслаҳатимга қулоқ солмади. Бир неча ёмон ниятли кишиларга эргашиб, яхши-ни ёмондан фарқ этолмаяпти. Унинг хонадонини асраётган мендек кишини билмади, ўзига ёмонлик тилайдиган бир бадзотни тарбият қиляпти. Мамлакатда озгина ҳалоллик юзага келса, йўқ этмоқчи бўладилар. Уларни дўст деб билиб, менинг жонимга қасд қилмоқчи. Мен мулкни унинг қўлидан олиб, ўрнига амакисини шоҳ қилишим ёки ўзимга олишим ҳам мумкин. Аммо андиша қиламан, чунки одамлар:

«Алптегин олтмиш йил сомонийлар хонадонини, ўзининг худовандларини сақлаб келиб, умри охирида, саксонга етганида, қарилик пайтида қилич кучи билан мулкни маликзодалардан тортиб олди, ўз худовандлари ўрнига ўтирди, еган тузига хиёнат қилди», – деб айтишлари мумкин. – Мен тўғри ном билан яшаб келдим. Энди бир оёғим гўрга етганда шу ишни қилиб, ёмонлик билан ном чиқармоқчи эмасман. Маълумки, айб амир Мансурдадир, аммо бу маънини кўп халқ билмайди. Бир гуруҳ, айб Алптегинда,

дейди. Гарчанд мен уларнинг мулкини ҳам, ўзларига озор беришни ҳам истамайман. Мен Хуросонда эканман, бу гаплар тамом бўлмайди ва бу болани менга қарши қўйиб аҳволимни қийинлаштирадилар. Мен Хуросондан чиқиб кетсам, ғаразли кишиларнинг сўзларига ҳожат қолмайди. Энди бир бурда нон учун мен қилич тортишим керак бўлади. Умрим охирида бир маротаба кофирларга қарши юриш қилай, савоб иш бўлар. Эй, амирлар, билиб қўйингларки, Хуросон ва Хоразм, Нимрўз ва Мовароуннаҳр лашкари амир Мансурникидир. Мен сизларни унинг итоати учун асраб турардим. Саройга боринг, маликнинг хизматида бўлинг. Мен Ҳиндистонга бориб, жиҳод ва ғазо билан машғул бўламан. Агарда ўлсам, шаҳид бўламан, агарда ғолиб бўлсам, бир кофир диёрини жаннат ва худо-ю Расул учун ислом динига киритган бўламан. Яхши бўлсам ҳам, ёмон бўлсам ҳам Хуросон амирининг мен ҳақимдаги сўзлари тугайди, шунда у мени яхшироқ билиб олади.

У хуросонийлар, лашкар ва раиятга буларни айтиб, умарони олдига даъват қилиб, деди:

– Ҳузуримга келинглар, сизлар билан видолашай.

Амирлар уни бу йўлдан қанчалик қайтармоқчи бўлсалар ҳам, фойдасиз эди. Улар йиғлаб-йиғлаб у билан хайрлашдилар. Алптегин чодирига кирди. Алптегиннинг Хуросонни тарк этиб, Ҳиндистонга боришига ҳеч ким ишонмасди. Чунки Хуросон ва Мовароуннаҳрда беш юз қишлоғи, ҳар бир шаҳарда сарой, боғлари, карвонсаройлар ва ҳаммомлари мавжуд эди. Сомонийлар мулкида унинг минглаб қўйлари, юз минглаб от ва туялари бор эди.

Эрталаб ноғора овози эшитилди. Кўрдиларки, Алптегин ўз қуллари ва лашкари билан уларни тарк этапти. Хуросон амирлари эса Бухорога кетибдилар. Алптегин Балхга етиб келди ва бир-икки ой шу ерда қолмоқчи бўлди, токи ғазот фикрида бўлган ҳар бир

киши Хатлон ва Мовароуннаҳр, Тоҳаристон ва Балх чегараларига етиб келсин ва у Ҳиндистонга борсин.

Хуросон амирининг душманлари ва мухолифлари Мансур ибн Нухга айтадиларки, Алптегин қари бўридир, ундан озод бўлиш қийин, уни ўлдирмасанг, халос бўлмайсан. Унинг орқасидан қўшин юбориб, ушлаб ҳузурингга олиб келишинг керак.

Бир амирни ўн минг отлиқ билан Бухородан Балхга жўнатадилар. Қўшин Термизга келиб, Жайхундан ўтаётганда Алптегин Балхдан кўчиб, Хулм томонга келади. Хулм ва Балх орасида тўрт фарсангга бир тор дара бўлиб, унинг иккала томонида қишлоқлар жойлашганди. Алптегин шу тор дарага қўнди. Унинг икки юз қул ва ғазот учун ҳар тарафдан юборилган саккиз юз ғозий аскарлари бор эди. Хуросон амирининг лашкари ҳам етиб келиб, шу тор даранинг олдида тўхтади. Тор дарага киролмай, сахрога қўнди. Икки ой шу аҳволда ўтади. Шу муддатда Сабуктегиннинг қоровуллик пайти ҳам келди. Сабуктегин дарадан чиқиб, ортларидан юборилган қўшинга тўла даштни қўрди. Уларнинг посбонлари ҳам турганди. У ўзича ўйладики, бизнинг худовандимиз Алптегин Хуросонни ва мол-мулкни Хуросон амирига ташлаб, ғазавотга юз бурди, булар эса унинг ва бизнинг жонимизга қасд қиляптилар. Бизнинг худовандимиз садоқатини сақлаб, буларни ҳурмат қилиб, менимча, ўзини ҳам, бизни ҳам нобуд қилади. Бу ишни фақат қилич кучи билан ҳал қилиш мумкин. Агар биз тинч юрсак, улар бизни тинч қўймайдилар ва Аллоҳ азза ва жалладан бошқа бизга мададкор йўқ. Буларнинг ҳаммалари золим, биз эса мазлум.

У ўз қўшинида бўлган қуларга қарата деди:

– Бу бизнинг бошимизга тушган бир савдодир. Булар голиб чиқадиган бўлсалар, бизлардан бир киши ҳам тирик қолмайди. Бугун мен бир ҳаракат қилиб кўраман, худо мурод берар ва қабул этар, агарда мадад қилмаса, бўлганича бўлар.

Бу сўзларни айтиб, уч юз сарбози билан қороларга ҳужум қилди, уларни мағлуб этиб, лашкар устига ўзини урди. Қурол-яроғини ишга солиб, от устида мингдан кўпроқ аскарни сафдан чиқардилар. Улар қайта ҳужум қилганларида, тез орқага – даранинг тор оғзига қайтдилар. Сабуктегин душман қўшинининг бир қисмини ҳалок этди, деб Алптегинга маълум қилдилар. Алптегин Сабуктегиндан сўради:

– Нега шошдинг, сабр қилиш керак эди?

– Эй, амирим, қанча сабр қилайлик? Тоқатимиз тоқ бўлди. Жонимизни сақлашимиз керак. Муаммо сабр билан эмас, қилич билан ҳал этиладиган бўлди. Жонимиз борича сиз учун уришамиз, у ёғи нима бўлса бўлар!

Алптегин деди:

– Энди бундан яхшироқ чора топиш керак. Айтинглар, чодирларни йиғиб, юкларни боғласинлар ва хуфтон намози вақтида ҳамма нарсаларни ортиб, бу дарадан чиқсинлар. Ва Тўғон минг нафар қул билан фалон даранинг ўнг томонига, сен ҳам минг нафар сарбоз билан чап томонга, фалон жойга борасан. Мен минг нафар отлик билан бу қароргоҳдан чиқиб, даштда тураман. Эртасига улар бу жойга келиб, ҳеч кимни топмай, «Алптегин қочиб кетибди», деб ўйлайдилар. Сўнг ҳаммалари орқамиздан тор жойга кирадилар. Бир қисмлари торликдан чиқиб, менинг даштда турганимни кўрадилар. Шунда сизлар ҳам ўнг ва чап томондан чиқиб, жанг бошланглар. Улар шовқин кўтарганда, лашкар торликдан чиқиб қолади ва менга рўпара бўлади. Баъзилари: «Нима бўлди?» – деб орқага қайтадилар ва сизларга дуч келадилар. Мен юзма-юз ҳужум қиламан. Сизлар торликдан чиқасизлар. Биз уларни торликда ўртага оламиз ва қаршилиқ қилгунларича уришамиз. Борди-ю, орқага қайтмоқчи бўлсалар, йўлларини

тўсмаймиз. Қайтиб, торлик жойдан чиқиб, уларнинг қўшинларига бориб, ўлжаларни қўлга киритамиз.

Сўнгра шундай қилиб, тор дарадан чиқдилар.

Хуросон лашкари қуролланиб, урушга тайёр ҳолда тонгда торлик жойга келиб, ҳеч кимни топмади. Бир фарсанг йўл босиб, торлик жойга кириб борса-да, Алптегин лашкаридан нишон топмади. У қочиб кетди, деб ўйлаб, шундай қарорга келинди: Унинг орқасидан бориш керак, бу дарадан чиқиб, бир соат ичида уларни қувиб етиб, мағлуб қилиб, Алптегинни қўлга оламиз. Лашкар тезлик билан юриш бошлади. Олдинда жасур ва ботир кишилар бордилар. Торликдан чиқиб, Алптегиннинг минг нафар суворий ва пиёдалар билан далада турганини кўрдилар. Уларнинг ярим лашкари торликдан чиққанда, Тўғон чап томондан минг нафар қул лашкари билан дарадан чиқиб, ҳужумга ўтди. Ўнг томондан Сабуктегин чиқиб, жангга кирди. Тўғон ҳам унга қўшилди ва аскарларни қириб, қўшини билан яксон қилди. Лашкар тарқаб, ҳар томонга тўзиб кетди. Сўнг Алптегиннинг аскарлари ҳам торликдан чиқиб, қолган лашкарга ҳужум қилиб, ҳамма от-у туяни, сийм-у зар, динор ва қуларни ўлжа олди. Қолган чодир, гилам ва шунга ўхшаганларни ташлаб қайтдилар. Балх аҳолиси бу лашкардан қолган нарсаларни бир ой давомида уйларига ташиди. Талафот ҳисоблаб чиқилганда тўрт минг-у етти юз-у эллик киши ҳалок бўлганлиги маълум бўлди, ярадорлар ҳам жуда кўп эди. Шу куни Алптегин Хулмдан Бомиёнга кўчди. Бомиён малики хабардор бўлиб, дарҳол жангга чиқиб, асир тушди. Алптегин уни кечириб, афв этиб, ўғилликка қабул қилди. Бомиён амирининг исми Шерборик эди. Шундан кейин (Алптегин) Кобулга юриш қилиб, унинг амирини ҳам мағлуб этиб, ўғлини асир олди. Кейинроқ уни ҳам сийлаб, отаси ҳузурига юборди.

Кобул амирининг ўғли Кубакнинг куёви эди. Кейин эса Ғазнингга юриш қилди. Ғазнин амирлигини Кобул амирининг ўғлига берди. Ғазнин амири қочиб, Сарахсга борди. Алптегин Ғазнингга келганида Кубак чиқиб, у билан жанг қилди. У мағлуб бўлиб, шаҳарга қочиб кириб яширинди. Алптегин шаҳарни қамалга олди. Зобулистон аҳолиси ундан қўрқарди. «Ҳар бир аскар аҳоли нарсаларини тортиб олмай, пулини тўлаб сотиб олсин, – деб эълон қилди. – Тортиб олган кишига жазо бераман, – деди». Бир куни Алптегин бир қули эгари қошига бир қоп сомон ва бир товуқни боғлаб қўйганини кўриб, буюрди:

– Бу қулни менинг олдимга олиб келинглар.

Фармон бажарилди.

Алптегин ундан сўради:

– Бу сомон ва товуқни қаердан олдинг?

– Бир қишлоқи кишидан тортиб олдим, – деди қул.

– Ҳар ой бистгоний маош оласанми?

– Оламан.

– Унда нега пулини бериб олмадинг, мен халқдан бирор нарсани тортиб олманглар, деб сизларга пул бераман-ку!

У қулни бир қоп сомони билан дарҳол дорга осишни буюрди. Уч кун жар солиб, эълон эттирдик, кимда-ким, бирор нарсани куч билан тортиб олса, уни мана шу қулнинг қисмати кутади. Қўшиндагилар қўрқиб қолдилар, раият эса тинчланди. Ҳар куни атрофдаги қишлоқлардан шунча нарса ва бойлик келардики, унинг сон-саногии фақат худога аён эди. Аммо у бирор нарсанинг бир манини ҳам шаҳарга олиб боришга қўймасди. Шаҳар аҳолиси бу адолатни кўриб: «Бизга шундай одил подшоҳ керак. У турк бўлса ҳам, тожик бўлса ҳам тиз чўкиб итоат қиламиз, бола-чақаларимиз ҳам, ўзимиз ҳам омон бўлардик», – дейишди. Улар Алптегин олдига келдилар. Кубак буни кўриб, қалъага қочиб яширинди

ва йигирма кундан сўнг чиқиб, Алптегинга таслим бўлди. Унга нафақа ва маош тайинладилар.

Алптегин ҳеч кимга озор бермай, Ғазнинни ўзига қароргоҳ этди. Бу ердан Ҳиндистонга юриш қилиб, кўплаб ўлжаларни қўлга киритди. Алптегин бостириб келган жойдан кофирлар еригача икки кунлик йўл қолган эди. Хуросон-у Нимрўз ва Мовароуннаҳрда шундай хабар тарқатишди: «Алптегин Ҳиндистон йўлини очиб кўп зар-у сийм, мол-у бойликларни қўлга киритибди ва унинг саноғи худогагина маълум экан. Шунча ўлжа ва бойликларни олганки, чек-чегараси йўқ».

Ҳар томондан унинг олдига одамлар кела бошлади. Улар сони олти мингга етди. Алптегин Сабур (Бекмур)гача кўп вилоятларни қўлга киритди. Ҳиндистон шоҳи бир юз-у эллик минг отлиқ ва пиёдалари билан чиқиб, Алптегинни Ҳиндистондан итқитиб ташлаб, лашкари билан йўқ қилмоқчи бўлди.

Хуросон амири Хулм ва Балх орасидаги торлик жойда ўз лашкарини йўқотганига жаҳл қилиб, Абу Жаъфар деган бир кишини йигирма беш минг аскар билан Алптегинга қарши юборди. Алптегин эса Абу Жаъфарни Ғазнинга яқин келишга қўйиб бериб, олти минг отлиқ билан ўша қўшинга ҳужум этди. Бир соат ўтмай, шу йигирма беш минг қўшинни мағлуб қилиб, Балх яқинидаги жангидан ҳам кўпроқ талафот етказди. Абу Жаъфар қочиб қутулди. Ва охирида бир ўзи қолди. Қишлоқдагилар уни танимай, оти ва нарсаларини тортиб олиб, ўзини қўйиб юбордилар. У пойи пиёда азоб-уқубатлар билан Балхга етиб келди. Лашкарнинг ҳамма бойлиги ва от-уловларини Алптегин лашкари билан қўлга киритди.

Алптегин кетганидан сўнг сомонийлар мулки заифлашди ва Туркистон хонлари унга бошқа қасд қилмадилар.

Алптегин Абу Жаъфарни енгиб, Ҳиндистон шоҳига қарши чиқди. Хуросон ва бошқа туманларга

мактуб ёзиб юбортирди. Фанимат ва ўлжа олишни истаб келганларнинг сон-саноғи йўқ эди. Уларнинг ҳаммаси ёш ва қуролланган бўлиб, сафланганда ўн беш минг беш юз отлиқ, пиёдани ташкил этарди. Қўшин ҳинд шоҳига қарши бориб, тўсатдан унинг олд қисмига ҳужум қилди. Ўн мингга яқин ҳиндни ўлдириб, ўлжаларини олмай орқага қайтди. Ҳинд шоҳининг лашкари унинг ортидан қувиб етолмади. Қочиш йўли тоғликдан ўтарди.

Унинг ўртасида бир тор дара бўлиб, Алптегин шу йўлни эгаллади. Шоҳ етиб келиб, йўлдан ўтолмади ва олдига қўшинини туширди. Икки ой шу ерда қолди. Алптегин вақти-вақти билан кечаси ё кундузи чиқиб, жанг қилиб ҳиндлардан кўп кишини ўлдирди. Сабуктегин шу жангларда фаол қатнашиб, анча жасурлик кўрсатди. Ҳиндлар шоҳи ҳайратда қолди, олдинга юришни ҳам, мақсадига эришолмай ортига қайтишни ҳам билмасди. Алптегин ҳиндларга деди:

– Сизлар менинг тарафимга ўтинлар. Сизларга мен омонлик бераман, тирик қоласизлар.

Ҳиндлар рози бўлмадилар. Шундан сўнг ҳиндларга бир неча шаҳар ва қишлоқларни бешта қалъа билан беришни ваъда қилиб қайтдилар. Аммо қалъа ҳокимларига: «Мен қайтгунимча қалъаларни топширманглар», – деб яширинча тайинлаб қўйди. Ҳиндлар келганларида қалъаларни бермадилар. Алптегин шунда: «Мен эмас, улар ўз аҳдларидан қайтдилар», – деди. Қайта ҳужум қилиб, шаҳарларни ва қалъаларни ҳисорлари билан қўлга киритди ва шу ўртада вафот этди.

Унинг қул ва лашкарлари безовталанди, бундан ташқари яна улар атрофини кофирлар ўраб олганди. Сўнгра йиғилишиб, маслаҳат қилдилар: «Алптегиннинг ўғли йўқки, уни отаси ўрнига ўтқазсаг-у, у бизга ҳокимлик қилса. Ҳиндистонда бизнинг бошимизга номус ва бир улуғ иш тушди. Ҳиндлар ҳам

бундан хавфсираб турибдилар. Агарда бир қарорга келмасак, ҳар биримиз амирликка даъво қиламиз. Ўртамизда низо пайдо бўлиб, кофирларга қарши кўтарилган қуролни бир-биримизнинг бошимизга соламиз. Илож шуки, ўртамиздан энг лойиқ кишини танлаб, уни ўзимизга амир қилсак. Қандай бўлмасин, унинг фармони бажарайлик, ундан рози бўлиб, Алптегин тирик деб қабул қилайлик».

Ҳамма рози бўлиб, бу ишнинг чораси фақат шу эканлигига ишонди.

Шундан сўнг улуғ кишиларнинг отларини бир-бир айтавердилар. Ҳар бирининг айбини топиб, узр келтиравердилар. Навбат Сабуктегинга етиб, унинг номи тилга олинганда ҳамма жим бўлиб қолди. Улардан бир киши шундай деди:

– Сабуктегиндан бошқа киши бу амалга лойиқ эмас, чунки у хизмат қилишни билади. Яна унга ҳушёрлик, сергаклик, жасурлик, саховат ва мурувват, очиқкўнгиллик, одамларни хурмат қилиш, яхши хулқ, диёнат, тўғрилиқ ва садоқатда тенг бўладиган киши йўқ. Уни Алптегин тарбия қилиб, ишларини ёқтирарди, худовандимиз одати ва тариқатидадир. У ҳар биримизнинг қадр-қимматимизни билади. Мен фикримни айтдим, яна ўзларингиз биласизлар.

Ҳар томондан тасдиқловчи овозлар келди. Сабуктегинни амир қилдилар.

У рози бўлмади, мажбур этдилар. Ниҳоят, у шундай деди:

– Агар бошқа чора бўлмаса, мен бу фикрга розиман, фақат сизлар сўз беринглар, ким менга қарши чиқса ёки душманлик қилса, фармонимни бажармаса, сизлар мен билан бўлиб, уни ўлдирасизлар.

Ҳамма рози бўлиб, онг ичди, аҳил бўлиб, аҳд қилди. Уни кўтариб, тахтга ўтқаздилар. Амирга муносиб қуллуқлар қилиб, бошидан тилло тангалар сочдилар.

Сабуктегиннинг ҳар бир иши ва юриши мақсадга мувофиқ эди. Зобулистон раисининг қизини ўз никоҳига олди. Маҳмуд шу аёлдан оламга келди. Шунинг учун Маҳмудни «Зобулий» дейдилар. У катта бўлганда отаси билан юришларда ва сафарларда қатнашди, кўп улуг ишларни бажо келтирди. Ҳинд диёрида кўплаб лашкарларни мағлуб этгани учун Бағдод халифаси унга «Носируддин» лақабини берди. Сабуктегин вафотидан кейин Султон Маҳмуд ота ўрнига тахтга ўтирди. У фақат яхши ишлар қиларди, буни эса отасидан ўрганган эди. Кўп подшоҳлар ҳақидаги гапларни эшитиб, билимли ва донишманд кишиларнинг қадрига етарди. У Нимрўз вилоятини олиб, Хуросонни фатҳ этди, Ҳиндистонга юришлар қилиб, Суманотни забт этди ва бутхоналарни бузиб ташлади.

Бу ҳикоятни келтиришимдан мақсад, шоҳимизга яхши банда қанақа бўлишини маълум қилишдир. Ва агарда банда яхши ва ёқимли ишлар қилса, ҳеч қачон хиёнат ёки садоқатсизлик кўрсатмаса, бундан мулк мустаҳкам бўлади. Шундай хизматкорни ранжитмаслик, ҳар кимса ҳақидаги гийбатини эшитавермаслик керак. Шунга ишониш лозимки, сулоалар, шаҳарлар, подшоҳлар ва салтанатлар шундай кишилар билан яшайди. Агар бундай кишилардан воз кечилса, сулоалар ва шаҳарлар бузилиб, мулк нобуд бўлади. Алптегиннинг яхшилигидан сомонийлар давлати кучли эди, лекин бунинг қадрига етмасдан, унга қасд қилдилар. У кетди-ю, сомонийлар давлати ва сулола салтанати ҳам барбод бўлди.

Бу битиклардан мақсад шуки, боқиб тарбияланган бандаларни асраш керак, чунки синалган ва лойиқ бир қулнинг хизматда бўлишига узоқ вақт ва қулай шароит лозим. Доно кишилар айтганларки, «Шойиста бир хизматкор ва банда фарзандлардан ҳам яхшироқдир». Шу маънода шоир ҳам шундай дейди:

*Як бандаи матвоъ беҳ аз сесад фарзанд,
К-ин марги падар хоҳаду ӯ умри худованд.*

Мазмуни:

*Бир итоатли қул уч юз фарзанддан ҳам авлодур,
Ки улар ота ӯлимини тилайдилар, қул эса эгаси
умрини.*

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ ФАСЛ

УЛУҒЛАР ВА КИЧИКЛАРНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШ ТАРТИБИ ҲАҚИДА

Қабул маросимида қуйидаги тартиб жорий этилган: аввал қон-қариндошлар, сўнгра улуғ кишилар-урикоб (узанги) аҳли, кейин ўз вақтида бошқа ҳар хил кишилар киради. Шундай қилинмаса, катта-кичик ўртасида фарқ қолмайди.

Агар парда кўтарилган бўлса, бу қабул маросими бўлишидан дарак беради. Парда ёпиқ бўлса, чақирилган кишилардан бошқа ҳеч ким шоҳ қабулига кирмаслиги керак. Саройга лашкарбошилар ва улуғ кишилар боришлари лозим. Маълум аломат орқали қабул бор ё йўқлигини кўриб, хизматга келиш, ё келмасликлари аниқ бўлади. Агарда улуғлар ва бошлиқлар саройга келиб, подшоҳни кўрмасалар, шубҳаланиб, ёмон фикрларга боради. Подшоҳ қабули камайса, ишлар чалкаш, раият азобга гирифтор бўлади. Энг яхши қоида – кўпроқ қабул маросимларини ўтказиш, қабул қилиш камайган ҳолларида фитначилар куч тўплаб, мамлакат ва лашкар аҳолини оғирлаштиради. Қабул маросими ўтказилса, атрофдаги ҳокимлар, амир, саййид ва имомлар келишсин. Подшоҳни кўрганда уларнинг кишилари чиқиб кетишлари керак. Бунда хос кишиларгина қоладилар. Уларнинг қуллари ҳам чиқиб туришля-

ри лозим. Қабулда хос маҳрамлар, қуроолланган посбонлар ва соқчилар, сув берадиган, овқатларни текширадиган ва шунга ўхшашлар қолади. Агар бир неча марта шу тартибда қабул маросими ўтказилса, бу қоидага айланади ва қийналиб пардани кўтариб-туширишга ҳам ҳожат қолмайди.

ЎТТИЗИНЧИ ФАСА

ШАРОБ ИЧИШ ТАРТИБИ ВА ҚОИДАЛАРИ ҲАҚИДА

Баъзи ҳафталар кўнгил йўл берганда бир-икки кун ҳамма хоҳловчиларни қабул қилиш керак. Киришни хоҳлаган кишининг йўлини тўсмаслик лозим. Уларга бугун қабул қилиш ёки қилмаслик кунни эмаслигини айтиш керак. Агар яқин кишилар қабули бўлса, бу тоифа ўзи билиб келмайди. Шунда бирини қабул қилиб, иккинчи гуруҳни қабул қилмасликка ҳожат ҳам қолмайди.

Хос мажлисга келадиган кишилар сони аниқланган бўлиши ва ҳар бирининг бир ходими билан келиши асосий шартдир. Ҳар бири ўз қадаҳи билан келиши раво бўлмас. Озиқ-овқат ва шаробни ўз уйларидан малик саройига олиб келиш ёки саройдан ўз уйларига олиб бориш ҳар қайси замонда ҳам одат ва маъқул иш бўлмаган, чунки султон олам соҳиби ва оламдагилар унинг бандалари ва аёлларидир. Малик ўз бандалари уйдан келган нонни ейиши ва унинг мажлисига овқат олиб келиниши вожиб эмас. Унинг дастурхони энг тўкин-сочин бўлиши керак. Агарда соқий ёмон шароб беради, деб ўйлаб ўзлари билан шароб олиб келсалар, хос соқийга жазо бериш лозим, чунки унга яхши шароб топширадилар-у, нега у келганларга ёмон шароб берад экан? Мана

шунда подшоҳнинг мажлисига ўзи билан шароб олиб келиш йўқ бўлади.

Подшоҳга шойиста ва арзанда надимлар керак. Агар у ўз надимлари билан кўп ўтирса, улар итоат қилишдан чиқадилар, ҳашаматга зиён келтирадилар, ҳурмат ва эҳтиром йўқолади, орага хафалик тушади. Надимлар хизмат қилишга арзийди.

Агар подшоҳ улуғлар ва каттаконлар билан ўтириб турса, унинг шукуҳига зиён етади, одамлар фармонларни бажаришда сустлик қиладилар, шердил бўлиб, ҳурмат қилишни, ҳайқишни йўқотадилар.

Подшоҳ вазири билан вилоятларнинг муҳим ишлари, лашкар иши, хирож олиш, қурилиш ишлари, мамлакатни душманлардан асраш чораларини топиш ва шунга ўхшаган масалалар ҳақида маслаҳатлашади. Бу ишлардан малоллик ва муаммо кўпаяди, руҳлари азоб чекади, ўзларини эркинроқ тутмоқчи бўлсалар, ҳазил-мутойиба, кулгили ҳикоялар ва зариф воқеалар айтиб бериши шоҳ олдида жоиз эмас, чунки бундан подшоҳлик ҳашаматига зиён ва зарар тегади. Надимларнинг иши шоҳга хизмат этишдан иборат. Бу ҳақда биз аввалги фаслларнинг бирида эслаб ўтган эдик.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ ФАСЛ

ХИЗМАТКОРЛАР ВА ҚУЛЛАРНИНГ ХИЗМАТ ТАРТИБИ ҲАҚИДА

Қулар, хизматкорлар ва ходимларнинг ўз ўринлари аниқдир. Малик олдида ўтириш ё туришнинг аҳамияти йўқ. Фақат унинг тартибини сақлаш керак.

Кимки улуғ, хос кишилардан бўлса ва яна қўрчи, соқий қабилар тахтга яқин жойдан ё унинг атрофидан жой оладилар. Агар биров буларнинг

ўрталарига кириб олмоқчи бўлса, ҳожиб уни жойига қўяди. Ҳамда ҳар бир гуруҳ орасига бегона киши кирмаслиги керак. Мабодо кириб қолса, ҳожиб овоз чиқариб рухсат бермайди ва бошқаларга ҳам киритмасликни буюради.

ЎТТИЗ ИККИНЧИ ФАСА

ЛАШКАР, ХИЗМАТЧИЛАР ВА ЯҚИН КИШИЛАРНИНГ ҲОЖАТ ВА ИЛТИМОСЛАРИНИ БИЛДИРИШ ТАРТИБИ

Уларнинг ҳар қандай илтимос ва ҳожатлари лашкарбоши ва раҳбарлар тилидан баён этилиши мақсадга мувофиқдир. Ана шунда бу бошлиқларнинг ҳурмати ҳам ўз жойида бўлади. Агар ҳар бир тобе киши ўз истаги, хоҳишини ўзи баён қилса, бошлиқнинг ҳурмат ва обрўси қолмайди. Аашкар ичидаги аскар лашкарбошини менсимай, ҳурмат қилмай, ҳаддидан ошиб кетса, унга жазо бериш лозим. Катта ва кичик унвонларнинг фарқи ва ўлчови ҳам шундадир.

ЎТТИЗ УЧИНЧИ ФАСА

ҚУРОЛ-ЯРОҒ ВА УРУШ АСБОБЛАРИНИ ЯСАШ ВА ЗИЙНАТЛАШ ТАРТИБИ ҲАҚИДА

Машҳур ва бой кишиларга шуни айтиш керакки, қурол-яроғлар ва уруш асбобларини яхшироқ яса-синлар, қуллар сотиб олсинлар. Уларнинг ҳашамати, яхшилиқ ва буюкликлари шунда, уй жиҳозлари, безак асбобларида эмас. Кимки шу маънода иш тутса, подшоҳ олдида ёқимли ва лашкар орасида обрўси катта бўлади.

**ЮҚОРИ ЛАВОЗИМДАГИ КИШИЛАРГА ХАТО
ВА ГУНОҲ ҚИЛГАНЛАРИДА ОГОҲЛАНТИРИШ
ҲАҚИДА**

Бировни тарбия қилиб, улуғ киши бўлиб етишиши учун кўп азоб чекиб, умр сарфлаш керак. Агарда улардан бирор хато ўтса, уни одамлар ўртасида уришсалар, қилган камчилиги ҳаммага маълум бўлиб, ўзи ранжийди ва бу маломатни кўнглидан кўтариш учун анча сийлаш ва меҳрибонликлар керакдир. Яхшиси, биров хато қилса, бошқаларга билдирмай четга чақириб:

«Сен хато қилдинг, бундай қилма! Биз ўз кишиларимиз хато қилса айтамыз, уни дарров иши ва амалидан олмаймыз. Сен ҳам шундай хатолар қилма, ҳозир сени кечирдик. Яна хато қилсанг, сени вазифангдан оламиз, унда айб ўзингда бўлади», – деб огоҳлантириш лозим.

Амиралмўминин Али алайҳис саломдан сўрадиларким, қайси кишилар мард ва курашчан ҳисобланади?

У жавоб қилди:

– Жаҳли чиққан вақтда ўзини қўлга олган киши. Чунки жаҳддан тушса, қилган ишидан пушаймон ейди, бундан фойда йўқ. Улуғ ва мард киши жаҳл қилмайди. Унинг ақли ғазабидан устун бўлиши керак, жаҳли ақлидан эмас. Бировнинг нафс ҳавоси хирад (ақлидан) устун бўлса, жаҳли чиққанда унинг ғазоби ақл кўзини ёпади ва девоналар қилмишини қилади. Агар кишининг ақли нафс ҳавосидан ғолиб чиқса, жаҳли чиққан пайтида ақл-у ҳуши нафсини босади ва оқилларга маъқул келадиган ишларни бажаради. Одамлар ҳам унинг ғазабланганини сезмай қоладилар.

Ҳикоят

Бир куни Ҳусайн ибн Али алайҳиссалом бир гуруҳ саҳобалари ва араблар билан бошида салла ва қимматбаҳо кийимда дастурхон атрофида ўтириб, овқатланарди. Бир қул унинг бошида туриб, олдига бир косада овқат қўймоқчи бўлди. Тўсатдан коса қулнинг қўлидан тушиб кетиб, салла ва кийимлари устига тўкилди. Жаҳддан Ҳусайннинг кўзлари ёниб, уятдан юзлари қизариб кетди ва қулига қаради. Қул ҳам унга қараб, ҳозир жазо беради, деб қўрқиб:

– Жаҳддан устун келиш одамларни кечиришдир!
– деди.

Ҳусайн ҳазратлари юзини артиб:

– Эй, қул, мен сени қуликдан озод қилдим. Энди менинг ғазабим ва жаҳлимдан узоқдасан, – деб таъкидлади.

Амиралмўъминин ҳаётда шундай бўлгани учун ҳам уни ёқтирганлар.

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ ФАСА

ПОСБОНЛАР, НАВБАТЧИЛАР ВА ҚОРОВУЛЛАР ИШЛАРИНИНГ ТАРТИБИ ҲАҚИДА

Посбонлар, навбатчилар ва эшик олдида турган хос соқчилардан эҳтиёт бўлиш лозим. Кимки буларга иши тушса, уларни таниб олиши керак. Чунки булар кучсиз, тамагир ва тиллага тез сотилувчан бўладилар. Бегона кишини кўрсалар, текшириб ҳол сўрайдилар. Ҳар кеча навбат билан хизматга келишда уйғоқ бўлишлари, кеча-ю кундуз ғофил бўлмасликлари зарур, чунки бу иш жуда нозик ва улуғ бўлиб, эҳтиёткорлик шарт.

ТЎКИН-СОЧИН ДАСТУРХОН ЯСАТИШ ВА ЗИЁФАТ БЕРИШ ТАРТИБИ ҲАҚИДА

Подшоҳлар доим дастурхон тузатишга ҳаракат қилганлар, чунки хизматга келганлар бирор нарса ейишлари керак бўлади. Агар ашрофларнинг малик дастурхонига рағбатлари бўлмаса, овқатларни истеъмол қилиш вақтида парво қилмасалар ҳам бўлади. Аммо уларга дастурхон ясатиш яхши чора.

Султон Туғрал ҳар хил овқатлардан дастурхон ясатишда кўп заҳмат чекарди. Сафарга ё овга чиқса ҳам овқат қилиб, далада тўла дастурхон очтирарди. Унинг дастурхонидан акобир ва умаролар ҳайратда қолардилар.

Туркистон хонларининг мулкида шундай одат борки, улар ўз хизматкорлари учун ошхоналарида овқат тайёрлайдилар. Биз Ўзканд ва Самарқандга борганимизда ғийбатчилар тилидан эшитдикки, чиғлилар ва мовароуннаҳрликлар: «Биз султон келган вақтдан бошлаб узоқ муддат унинг дастурхонидан бир бурда нон ҳам татиганимиз йўқ», деб айтарканлар. Ҳар бир кишининг ҳиммати ва муруввати унинг кадхудолигига тенгдир. Султон олам кадхудосидир ва подшоҳлар унинг қўл остидадирлар. Шунда уларнинг кадхудолиги, ҳиммат ва муруввати, дастурхони очиқлиги, садақалари ҳам шу андазада бўлиши вожиб. Унинг саховати ўтган подшоҳларникидан ҳам яхшироқ бўлиши керак. Хабарда келтирилишича, «Аллоҳ таоло халқига нон бериш умрни, мулк ва давлатни кўпайтиради».

Ҳикоят

Тарихи анбиё алайҳиссаломда шундай келтирилган. Аллоҳ азза ва жалла Мусо алайҳиссаломни шунча мўъжиза, каромат ва мартабалари билан эътиборсиз қўйиб, Фиръавнга илтифот кўрсатарди.

Фиръавннинг дастурхонига ҳар куни тўрт минг қўй, тўрт юз мол, икки юз туя сўяр эканлар. Миср аҳолиси ва лашкари ҳар куни шу дастурхондан егулик тановул қилар экан. Фиръавн тўрт юз йил худоликка даъво қилиб, дастурхон безатарди.

Бир куни Мусо алайҳиссалом дуо қилади: «Ё Раббим, Фиръавнни ҳалок эт!»

Нидо келади:

– Ё Мусо, мен Фиръавнни ўлдириб, бойликлари, хотинлари, лашкарини сенга ва умматларингга бераман.

Орадан бир неча йил ўтади. Фиръавн аввалгидек дабдабали кун кечирарди. Мусонинг сабр косаси тўлади. Қирқ кун рўза тутиб, Тур тоғига чиқиб, худойи таолога мурожаат қилади:

– Ё Раббим, сен Фиръавнни ўлдираман, деб ваъда бергандинг. У ҳали ҳам кофирлиги ва даъволаридан қайтмаяпти. Қачон уни ҳалок этасан?

Ҳақ таолодан нидо келади:

– Эй, Мусо, сен уни тезроқ ўлдиришимни истайсан. У минглаб кишиларни боқаяпти. Уни ўлдиролмайман, чунки ҳар бир киши унинг неъматларидан баҳраманд бўлиб, тинчияпти ва унинг умрини иззат билан узайтиришимни мендан сўраяпти. Халққа нон берганлиги учун уни ҳалок қилолмайман.

Мусо сўрайди:

– Унда ваъданг устидан қачон чиқасан?

– Қачонки, халққа нон беришни тўхтатса, шунда ваъдамни бажараман. Халққа нон беришни камайтирса, билгилки, унинг ажали яқинлашаяпти.

Фиръавн бир куни Ҳоманга деди:

– Мусо Бани Исроилни жамлаб, бизга ранж-у азоб бераётир. Ишнинг оқибатини билмаймиз, захираларни кўпайтириш керак, токи қийин аҳволда қолмайлик. Ҳар кунги миқдордан оз-оз камайтириб, захира учун қолдириш лозим. Икки минг қўй, икки юз мол ва юз туяни камайтиради. Ҳар

икки-уч кунда яна қолган миқдордан ҳам иқтисод қила бошлайдилар. Мусо алайҳиссалом билдики, Ҳақ таолонинг ваъдаси яқинлашмоқда. Ортиқча тежамкорлик завол аломатидир. Ахбор ровийлари айтарларки, Фиръавн чўкиб ўлган куни унинг ош-хонасида иккита қўйни сўйишган экан, холос.

Аллоҳ таоло Иброҳим алайҳиссаломни меҳмондўстлиги ва халққа нон бериши учун ёқтирган. Ҳотамтойнинг сахийлиги ва меҳмондўстлиги учун худо аzza ва жалла унга дўзахга йўл бермаган. Шунинг учун дунё турганича унинг мардлиги ҳақида гапирадилар.

Ҳеч бир иш жўмардликдан ортиқ эмас. Халққа нон бериш эса мардликнинг энг олий фазилатидир. Шоир ҳам айтганки:

*Жавонмарди аз корҳо беҳтар аст,
Жавонмарди аз хўи пайгамбар аст,
Ду гети бувад бар жавонмард рост,
Жавонмард боши ду гети турост.*

Мазмуни:

*Жувонмардлик ҳамма ишдан яхшидир,
Жувонмардлик пайгамбарлар хулқидир.
Икки дунё ҳам мард-у сахийларники,
Мард бўл, икки олам бўлур сеники.*

Агарда биров бой бўлса-ю, подшо уни ёқтирмақчи ва оламга машҳур қилмоқчи бўлса, одамлар уни ҳурмат қилиб, Аллоҳ хоҳишини бажарувчи, деб қабул қилмоқчи бўлсалар, айт: «Ҳар куни дастурхонингни очиб қўй! Кимнинг оламда номи қолган бўлса, унинг саховатидан қолган. Нонкўр ва бахил кишиларни икки жаҳонда ҳам ёқтирмаганлар».

Ахборда шундай келтирилган: «Бахил жаннатга тушмайди». Кофирлар ва аҳли исломга нон беришдан яхшироқ, ёқимлироқ хислат бўлмаган ва бўлмайди ҳам.

ҚАДРЛАШГА ЛОЙИҚ ҚУЛЛАР ВА ХИЗМАТКОРЛАР ҲАҚИДА

Хизматкорлардан бирови яхши ва манзур иш қилса, уни ўз вақтида сийлаб, ишининг натижасига яраша рағбатлантириш керак. Гуноҳ қилганида ҳам, зарур бўлса, гуноҳига яраша жазо берадилар. Шунда бандаларнинг хизматга рағбати зиёда бўлиб, гуноҳкорлар сафи ҳам кенгаймайди, ишлар эса яхши олиб борилади.

Ҳикоят

Хурдодбеҳ айтадики: шоҳ Парвизнинг бир яқинидан жаҳди чиқади ва одамлар уни кўришини ман этади. Мутриб Борбаддан бошқа ҳеч бир киши унга яқинлашмасди. Борбад унга овқат ва ичимлик олиб борарди. Шоҳ Борбадга дейди:

– Кимки бизнинг зиндонимизда ётган бўлса, унга кўмаклашишдан кўрқининг керак. Биз бировдан хафа бўлсак ва зиндонбанд қилсак, у ҳамма нарсадан маҳрум бўлмоғи шарт.

– Ўзингнинг унга қилган марҳаматинг менинг кўмакларимдан ҳам ортиқ-ку! – дейди Борбад.

– Мен нима марҳамат кўрсатган эканман?

– Унинг жонини асраганинг мен юборган нарсалардан ҳам азиз.

– Омон бўл! Тўғри айтасан, – дейди шоҳ Парвиз.
– Мен унинг жонини сенга ҳадя этдим.

Сомонийларда шундай бир одат бўлган экан, биров олдиларида яхши сўз ёки ёқимли ҳунар кўрсатса ва бу уларга ёқиб қолса, шоҳлари: «Омон бўл!» – дер экан. Шунда хазиначи минг дирҳам олиб келиб, шу кишига берар экан. Хусравий шоҳлар, хусусан, Нўширавони одил адл-у мурувват ва ҳимматда бошқа подшоҳлардан юқори турган.

Ҳикоят

Бир куни Нўширавони одил ўз хослари билан овга боради. Бир қишлоқ чеккасида тўқсонга кирган бир чолни кўриб қолади. Чол ерга ёнғоқ экарди. Нўширавон бундан ажабланади, чунки бир ёнғоқ ниҳоли ҳосилга кириши учун йигирма йил керак бўларди. Чолдан сўрайди:

– Эй, чол, ёнғоқ экаяпсанми?

– Ҳа, хўжайин, – дейди чол.

– Ҳосилидан татиш учун қанча яшашинг керак?

– Бошқалар экканини биз едик, биз экканимизни бошқалар ейди.

Нўширавонга бу жавоб ёқиб қолиб, айтади:

– Омон бўл! Чолга минг динор бер, – деб хазиначига буюради.

Чол дейди:

– Эй, худовандим, мендан бошқа ҳеч ким ёнғоқдан бунчалик тез мева емаган.

– Қандай қилиб? – сўрайди шоҳ.

– Агарда мен ёнғоқ экмаганимда, сиз бу ердан ўтиб, мени сўроқ қилмаганингизда, мен бечора жавоб бермаганимда, бу минг динор қаердан келарди?

Нўширавон хитоб қилади:

– Омон бўл ва яна омон бўл!

Хазиначи икки мартаба «Омон бўл!» сўзини эшитиб, чолга икки минг динор беради.

Ҳикоят

Маъмун бир куни шикоятга келганларни қабул қиларди. Бир ҳожатманд кишининг аризасини унга берадилар. Маъмун аризани бир дабирига топшираркан, дейди:

– Бу дарвеш ҳожатини чиқаргин, чунки бу дунё ҳаракатдадир, танглик ва қашшоқлик ҳам бир ҳолда турмайди, бу олам эса ҳеч кимга вафо қилмаган.

Бугун яхшилик қилиш қўлимиздан келади. Индин эса бировга яхшилик қиламиз десак ҳам, ожизлигимиздан қилолмаймиз.

ЎТТИЗ САККИЗИНЧИ ФАСЛ

ИҚТОЪ, УЛАРНИНГ ЭГАЛАРИ ВА ХАЛҚ АҲВОЛИНИ АСРАШ ҲАҚИДА

Агарда бирор ноҳия ё вилоят тарқоқлигидан дарак келса ва бу ҳақда хабар берганлар бузғунчи ва тамагир кишилар бўлсалар, ҳеч кимга билдирмай ўша жойларга яқин кишини юборадилар. У нима мақсадда боришини сир тутиб, бир ой юриб, шаҳр-у вилоятлар обод ё хароблигини кўриб текширади. Одамлар омил ва маҳалла ҳокими ҳақида нима деганларини эшитиб, ҳақиқатни билиб олади.

Амаалдорлар: «Бизларга душманларимиз ёмонлик қиляптилар», – десалар ҳам ишонмаслик керак, бўлмаса ботирликлари ошиб, истаган ишларини қиладилар. Хабар берувчилар ва ишонарли кишилар ҳам аҳволни тўғри билмай, подшоҳ ва иқтоъ (мулк) соҳибларига насиҳат қилмайдилар, чунки улар фаразли кишилар бўлиб чиқишлари мумкин. Шу сабабдан одам оғир аҳволга тушади, раият қашшоқ ва солиқлар ноҳақ тартибда олинадиган бўлади.

ЎТТИЗ Тўққизинчи Фасл

ПОДШОҲЛИК ИШЛАРИДА ШОШИМАСЛИК ҲАҚИДА

Бирор иш ё тадбир қилишда шошилмаслик керак. Шоҳ бирор хабар эшитса ё бировдан шубҳаланса, секин буюриб, ҳақиқатни билиб, ёлғонни ростдан ажратиб олади. Шошилиш қодирларнинг эмас, заифларнинг иши.

Агарда бир-бирига душман бўлган икки киши шоҳ олдига келиб, ўзаро шикоят қилсалар, шоҳ кимнинг томонида бўлаётганини билдирмаслиги лозим. Чунки ҳақ бўлган киши хавфсираб сўз айтолмаслиги мумкин. Ёлғончи эса ўтқирлашиб, ёлғонни кўпайтиради.

Ҳақ таоло Фурқон (Қуръон)да шундай деган, агарда биров бир нарса айтса, ҳақиқатни маълум қилмагунча ҳеч нима дейиш керак эмас, «Ё муслимин! Агарда биров ёлғон хабарни сизга етказса, сизлар аввал билиб олинглар».

Ишларда шошилмаслик керак, негаки, кейинчалик пушаймон қилишнинг маъноси йўқ.

Ҳикоят

Ҳирот шаҳрида бир машҳур донишманд чол бор экан. Бир вақтлар уни малик олдига олиб келгандилар. Иттифоқо, раҳматли Султони шаҳиднинг Ҳиротга келиб, истиқомат қилишига тўғри келади. Султоннинг тоғаси Абдураҳмон ўша донишманд чолнинг уйига қўнади. Бир куни у Султон олида шароб ичиб, дейди:

– Бу чолнинг бир ҳужраси бор. Кеча-ю кундуз шу уйга кириб, намоз ўқийди. Бугун мен шу хонага кирдим-у, шароб кўзаси ва кумушдан ясалган бутни кўрдим. Кечалари шароб ичиб, бутга сажда қилар экан. Ўзи билан бир кўза май ва кумуш бутни ҳам далил учун олиб келди. «Бу хабарни етказсам, Султон тезда чолни ўлимга ҳукм қилади», – деб ўйлаганди у.

Султон бир қулини чолни чақириб келишга йўлайди, бошқасини менга юбориб, донишмандни ўзинг уйингга чақир, деб юборади. Мен чолни чақирим сабабини тушунмадим. Яна бир киши келиб дейди: «Одам юборма ва ўша олимни даъват этмагин». Эртаси Султондан сўрадим: «Ул пири

оламни бир чақириб, бир чақирмаслигининг боиси нима?»

– Абдурахмоннинг тентаклигидан, – дейди у. Сўнгра ушбу ҳикоятни айтиб беради.

Тоғаси Абдурахмонга дейди:

– Сен бу сўзларни менга айтиб, шароб кўзаси ва кумуш бутни ҳам кўрсатдинг. Мен текширмасдан ҳукм чиқаролмайман. Айтгин, сен ёлғон гапирдингми ёки рост?

– Ёлғон.

– Эй, номард, нега ул пири оламга тухмат қилдинг ва унинг жонига қасд этдинг?

– Шул сабабданки, сен уни ўлдирганингдан кейин уйини менга ҳадя қилардинг.

Буюк ва улуғ кишилар айтганларки, «ал-ажалату мина-ш-шайтони ва таани мина-р-рахмони», яъни шошилиш шайтондан ва андиша худодандир. Қилмаган ишларни амалга ошириш мумкин, қилган ишларни эса, тузатиб бўлмайди. Бузургмеҳр айтган: «Шошилиш енгилтакликдир, кимки кўп шитоб қилса, ҳамиша пушаймон еб қайғуради, доим маломатда қолади, ҳар замонда тавба қилиб, кечирим сўрайди, гап эшитади». Амиралмуъминин Али алайҳиссалом деганлар: «Ҳамма ишда шошилмаслик яхшидир, илло хайр ишлардан ташқари, хайрли ишларга киши шошилса, шунча яхшидир».

ҚИРҚИНЧИ ФАСАЛ

АМИРИ ҲАРРОС ВА КАЛТАКЧИЛАР ҲАҚИДА

Амири ҳаррос (зиндонлар ва маҳбуслар бошлиғи) ҳамма замонда энг улуғ амалдорлардан ҳисобланарди, ҳатто катта ҳожибдан ҳам мартабаси улуғроқ эди. Бошқа бирор киши саройда маҳбуслар амиридан юқори ва шукуҳли бўлмаган. Сабаби шундаки, унинг иши жазо бериш билан боғлиқ. Ҳамма подшоҳ

газаби ва уқубатидан қўрқади-да. Агарда подшоҳ бировга жаҳл қилса, маҳбуслар амирига буюриб, унинг бошини олар, қўл-оёғини кестирар, дорга осиб ё уриб зиндонбанд этиб, чоҳга ташларди. Одамлар энди мол-қол харж қилиб жонларини сақлашни ўй-ламасдилар. Амири ҳарросда ҳамиша ноғора, байроқ ва навбатчилар бўлган. Одамлар подшоҳдан кўра маҳбуслар амиридан кўпроқ қўрқардилар.

Бугунги кунларда бу амалнинг мартабаси тушиб кетган, унинг ривожини унутилган.

Саройда калтакчилардан камида эллик киши бўлиши лозим. Улардан йигирма киши тилла чўп билан, йигирма киши қумуш чўп билан ва ўн нафари катта калтаклар билан қуролланишлари маъқул. Маҳбуслар амири эса яхши таъминланган бўлиб, энг катта эҳтиром ва ҳашаматга эга бўлиши лозим.

Ҳикоят

Халифа Маъмун бир куни ўз надимларига дейди:

– Менда иккита амири ҳаррос бор. Иккаларининг ҳам иши эрталабдан кечгача бош, қўл-у оёқларни кесиб, одамларни уриб, зиндонга солишдан иборат. Одамлар эса ҳамиша бирини мақтаб, рози бўлиб, уни дуо қиладилар. Иккинчисини эса рад этиб, номини эшитишлари билан лаънатлаб, ҳамиша ундан шикоят қиладилар. Билмадим, бунинг сабаби нимада экан? Бир киши бориб, унинг сабабини аниқлаши зарур, чунки иккаларининг ҳам вазифаси бир хил. Аммо одамлар бирини дуо қилиб, бошқасидан нафратланадилар.

Бир надим дейди:

– Агар менга халифам уч кун муҳлат берса, сабабини маълум қилардим.

– Муҳлат бердим, – дейди халифа.

Надим ўз уйига келиб, бир шоиста хизматкорига айтади:

– Сен мен учун бир иш қиласан. Бугунги кунда Бағдод шаҳрида иккита маҳбуслар амири бор, бири қари чол, бири ўрта ёшли. Эртага тонг саҳарда туриб, чолнинг уйига борасан. Чол ҳужрасидан чиқиб, саройга келиб нима қилиши, гуноҳкорларни олиб келганда нима деб сўраши, қандай буйруқ бериб, жазолашини эшитиб, кўриб, эслаб қайтасан ва менга маълум қиласан. Индин эса яна эрталаб саройга бориб, ёш амирни кузатиб, бошидан охиригача гапириш ва қилмишини кўриб келиб, яна менга маълум қиласан.

– Фармон бажарилади, – дейди хизматкор.

Эртаси хизматкор тонг саҳарда туриб, маҳбуслар амири саройига боради. Бир вақт фаррошлардан бири келиб, шам ёқиб, жойнамоз ташлаб, унинг чеккаларига Қуръондан парчалар ва дуолар қўяди. Чол чиқиб, бир неча ракаат намоз ўқийди. Одамлар кела бошлайдилар ва чолнинг ортида туриб биргаликда намоз ўқийдилар. Чол Қуръонни кўтариб тиловат қилади. Кейин у тасбеҳини олиб, тасбеҳ ва таҳлил ўқийди. Одамлар келиб, салом бериб ўтирадилар. Куёш ҳам чиқади. Чол сўрайди: «Бирор гуноҳкорни олиб келдингизларми?» Жавоб берадилар:

– Бир кишини ўлдирган ёш йигитни олиб келдик.

– Биров гувоҳлик бераяптими?

– Йўқ. Ўзи гуноҳига иқрордир.

– Ло ҳавла ва ло қуввата илло биллоҳил-улё ал-азим (яъни «Буюк Аллоҳдан бошқа куч ва қудрат йўқ!») Олиб келинглар, бир кўрай.

Ёш йигитни олиб кирадилар. Кўзи унга тушиб сўрайди.

– Шуми ўша?

– Ҳа, шу!

– Бу гуноҳкорга ўхшамайди, аслзода ва мусулмон бўлгани юзидан кўринади. Унинг қўлидан бу иш келмайди, менимча, ёлғон айтяпти. Ҳеч кимнинг сўзига ишонмайман. У бу ишни қилмаган. Унинг сийрати шунга гувоҳлик бераётир.

Бу гапларни ёш йигит эшитиб турарди. Шунда бир киши дейди:

– Эй, амир, ўзи гуноҳига иқрор бўлаётибди-ку?

Унга қараб бақиради: «Жим бўл! Сендан ҳеч ким сўрагани йўқ! Худодан қўрққин, шундай мусулмон кишининг қонига беҳуда зомин бўлма! Бу ёш йигитнинг бундай ишни қилмасликка ёки ҳалокатига сабаб бўладиган сўзни айтмасликка ақли етади». Амир бу йигитнинг мункир бўлишини истарди, аммо у иқрор бўлиб, дейди:

– Аллоҳ таоло қазоватидан менинг қўлимдан шу иш содир бўлди. Бу оламдан яна бошқа олам бор. Мен нариги дунё азобини кўтаролмайман. Аллоҳ таоло ҳукмини чиқар!

Маҳбуслар амири ўзини эшитмаганга олиб одамларга қараб: «У нима деяётганини эшитмаяпман, иқрор бўлаяптими ёки йўқми?» – дейди. Одамлар: «У иқрор бўлаяпти», – деб жавоб берадилар.

– Эй, ўғлим, сен ҳеч ҳам гуноҳкорларга ўхшамайсан, душманларингдан биров сени мажбур қилган. У шундай айттириб, сенинг ўлимингни хоҳлаётгандир? Яхшилаб ўйла!

– Эй, амир, ҳеч ким мени бу ишга мажбур қилмаган. Мен гуноҳорман. Менга Аллоҳ ҳукмини чиқаринг, – жавоб қилади йигит.

Амир билადики, йигит ўз сўзидан қайтмайди ва уни даъват қилишдан фойда йўқ. У ўлимга ҳам рози бўлган. Ёш йигитга дейди:

– Шундай дегин?

– Шундай!

– Унда сени худо ҳукмига ҳавола этайми?

– Ҳукм чиқар, – дейди йигит.

Амир одамларга мурожаат қилиб, айтади:

– Худодан қўрқадиган, уқубатни ўйлайдиган мусулмон бандаси шу йигитга ўхшаши керак. Некбахтлиги, мусулмонлиги, аслзодалиги унинг юзидан ойнанинг ёруғидек кўриниб турибди. Аллоҳ азза ва

жалла ғазабидан қўрқиб, гуноҳига иқрордир. У жаннат ҳурлари ва абадийликдан фақат бир қадам узоқликда. Некбахт ва жаннатий кишилар шундай бўладилар. Шундан сўнг йигитга дейди:

– Бориб ғусл қилиб келгин, икки ракаат намоз ўқи. Аллоҳ таолодан ўз қилмишларингга тавба сўрагин, истиғфор дегин. Сенга худо ҳукмини чиқараман.

Ёш йигит бориб ғусл қилиб қайтиб, жойнамоз ташлаб, икки ракаат намоз ўқиб, тавба қилиб, яқин келади. Амир дейди:

– Энди билдим, бу ёш йигит Мустафо ҳазратларини кўрмоқчи, шаҳидлар Ҳамза, Ҳасан-у Ҳусайн ва бошқалар билан бирлашмоқчи. Шу гаплар билан у барно йигитга ўлимни ширин қилиб кўрсатади. Йигитни илиқ сўзлар билан ечинтирадилар, кўзларини боғлаб, шундай сўзларни айтадилар. Жаллод келиб, билдирмай йигитнинг бошида туради. Амир жаллодга секин ишорат қилади. Жаллод бир зарбда йигит бошини олиб ташлайди.

Шу куни у яна бир неча гуноҳкорларни зиндонга юбориб, тафтиш қилишларини буюради. Сўнгра туриб, ўз ҳужрасига кириб кетади.

Хизматкор надим олдига қайтиб келиб, ҳамма кўрган ва эшитганларини баён қилиб беради. Эртаси куни яна туриб, иккинчи амирнинг уйига бориб, кириб ўтиради. Одамлар ва ёрдамчилари кела бошлайдилар. Саройга одамлар тўлади. Қуёш кўтарилиб, кун ярим бўлганда амир уйдан чиқади ва қабулини бошлайди. Қош-қовоғи осилган. Кўзлари хумор, гўё кечаси ухламагандек. Ёрдамчиларининг олдида турардилар. У саломларга «алик» олмасди ва бу одамлардан хафа бўлгандай эди. Бир вақт сўрайди: «Бировни олиб келдиларингми?»

– Бир ёш беақд йигитни кеча маст ҳолда тутиб олдик, – дейдилар.

– Олиб келинглар!

Йигитни унинг олдига бошлаб келадилар. Унинг кўзи барнога тушиб: «Шу болами?» – деб сўрайди.

– Ҳа, – деб жавоб беришади.

– Мен бунни кўпдан бери қидираман. Бу – фа-
содчи, зиёнкор, уришқоқ, имонсиз, Фитначидир.
Бунақаси Бағдод шаҳрида битта. Бунинг фақат
бошини олиш керак. Унинг кеча-ю кундуз мусулмон
болаларини зўрлаш ва шарманда қилишдан бошқа
иши йўқ. Унинг дастидан ҳар кунни ўнлаб одамлар
менга шикоят қиладилар. Анчадан буён бу болани
қидираётган эдим, – дейди амир.

Шундай сўзларни эшитиб, йигит ўлимига ҳам
рози бўлиб, бундай зулмдан қутулиб кетмоқчи бўла-
ди. Амир буйруқ бериб, унга қирқ камчи ўрдиради.
Кейин йигитни зиндонга олиб бормоқчи бўлишга-
нида амир олдига эликка яқин маъруф ва буюк
кишилар кириб, йигитнинг айбсизлиги, мастур,
имонли ва сийрати яхшилиги ҳақида гувоҳлик бера-
дилар, уни кечириб, қўйиб юборишларини илтимос
қиладилар. Амир шунча сўзларга аҳамият бермай,
мўйсафидлар ҳурматини бажо келтирмай, болани
зиндонбанд қилади. Оқсоқоллар хафа бўлиб, унга
лаънатлар айтиб қайтишади. Шундан кейин амир
туриб, ҳужрасига кириб кетади.

Надимнинг хизматкори қайтиб келиб, кўрган ва
эшитганларини бир-бир айтиб беради. Учинчи кун
надим Маъмун халифа олдига бориб, иккала амири
ҳаррос қилмишларини эшитганича ҳикоя қилади.

Маъмун ажабланиб, дейди:

– Бу чолга аффааллоҳ ва ўша итга лаънатлар бўл-
синки, шундай озодамардга ҳурматсизлик қилибди,
агарда ўлимга маҳкум бўлган киши қўлига тушса,
нима қилар эди?!

Маъмун халифа иккинчи амирни вазифасидан
бўшатишга, ўша ёш йигитни зиндондан озод этишга
буйруқ беради. Маҳбуслар амирлиги шу мўйсафидга қо-
лади ва унга шоҳ ҳадя қилган янги тўнни кийгизадилар.

**ПОДШОҲНИНГ ХАЛҚҚА ҚИЛАДИГАН
САДАҚАЛАРИ ВА ҲАР ИШДА ТАРТИБ-ҚОИДА
БЎАЙШИ ҲАҚИДА**

Ҳар замонда ёмон ҳодисалардан ё мамлакатга ёмон кўз текканидан давлатлар ўзгариб, тож-у тахт бир сулоладан бошқасига ўтиб, фитна ва қўзғолонлар, тинчсизлик бўлиб, ҳар хил уруш ва қирғинлар юз беради. Шундай оғир ва фитнали даврда солиҳ кишилар четда қолиб, фасодчилар ҳокимиятга эга бўлиб оладилар. Ҳар ким бир амални эгаллаб, хоҳлаган ишини қилади. Аҳли хайрнинг ишлари заиф, аҳли шарнинг ишлари ривож топади. Энг паст одам амирлик мансабини олиб, энг жоҳил киши эса амалдор бўлиб қолади, асл ва фозиллар маҳрумликда қоладилар. Ҳар бир паст киши қўрқмай, ўзига подшоҳлик ва вазирлик номини беради. Биров ўз номига ўн таъриф қўшса ҳам ҳеч ким сўрамайди.

Кимлардир ўзларига хожалар номини, хожалар эса ўзларига амирлик номини оладилар. Ҳар кас олимликка даъво қилиб, подшоҳлик қилмоқчи бўлади. Шариат ишлари заифлашади, лашкардагиларнинг қўли чўзилиб, халқ бетамиз бўлади. Ҳеч ким буларга чора тополмайди. Мамлакатда тартиб-қоида йўқолади. Подшоҳ эса жанг ва юришлар билан банд бўлиб, бу ишлар орқасидан тушмайди, иложини қидирмайди, бу ҳақда ўйламайди.

Агар хушбахтликдан бу кунлар ўтиб кетса, роҳат ва омонлик вақти бошланса, Аллоҳ таоло одил ва оқил, шоҳ наслидан бир шаҳзодани пайдо қилади. Ҳамма душманлар ундан қўрқадилар. Аллоҳ унга шундай ақл ва билим берадики, ҳар қандай қийинчиликнинг иложини қилади. Биров келиб, подшоҳлик урф-одатини сўраса, китоблардан ўқиб билади, мулкининг бутун тартиб-қоидаларини жой-жойига

қўйиб, ўзидан розиларни атрофига йиғиб, норозиларнинг қўлини қисқартиради ва ҳар бирини ўз ишини бажаришга жўнатади. Неъматларига куфр келтирувчиларни тағ-тубидан йўқотади. У динга дўст бўлади, динга ривож беради, Аллоҳ ижозати ила бидъат аҳлини йўқ қилади ва тавфиқли бўлади.

Энди шу маънода олам худованди ва султони, Аллоҳ унинг давлатини узайтирсин, хоҳлаган пайтида шунга қараб фармонлар беришини хотирлаймиз. Ҳамма замонда подшоҳлар риоя қилиб келган одатлардан бири шуки, улар қадим уруғ-авлодларини эҳтиёт қилиб, болаларини асраб, авайлаб маҳрумлик ва ожизликка йўл бермаганлар. Ўз давлат ва бойликларидан уларга яраша насибалар улашганлар. Шунда уларнинг хонадонлари сақланиб қолган. Байтулмолдан (хазинадан) мустаҳиқ тоифасига олимлар, рутбали аслзодалар, махфий ишдагилар, ғозийлар, аҳли Қуръондагилар насибалари ва нафақаларини оладилар. Шундай подшоҳлар замони ва давлатида ҳеч бир киши ўз ризқидан бенасиб қолмаган.

Ҳикоят

Бир гуруҳ мустаҳиқлар (хазинадан нафақа олувчилар) Ҳорун ар-Рашид олдига кириб, шундай арз қилган эканлар: «Биз худо бандалари ва улуғлар фарзандларимиз, баъзиларимиз Қуръон аҳли ва олимлар, баъзиларимиз шараф соҳибларимиз. Оталаримиз бу давлатда хизматлар қилган, бизлар кўп ранж чекканмиз. Ҳаммамиз мусулмон ва диёнатлимиз. Байтулмолда бизнинг ҳақ ва насибамиз бор. Байтулмол эса подшоҳ бўлганлигинг учун сенинг қўлингда. Агарда у мўминлар моли бўлса, бизга бер, чунки у бизнинг ҳақимиз ва маошимиздир. Подшоҳ ва хазина ҳофизи бўлганинг учун Байтулмолдан бир қисми сенга тегади. Ажабланарли жойи шундаки, сен хазина бойлигини ўзингники деб биласан ва ўз хоҳишингга кўра уни

харж қиласан, бизлар эса бир бурда нонга зормиз. Насибамизни бер, бўлмаса Аллоҳ таоло даргоҳига мурожаат қиламиз, токи байтулмол (ва шоҳлик)ни қўлингдан олиб, мусулмонларга, шафқатли, раҳмдил кишига берсин. Шоҳ бойлик ва тиллони мусулмонлар учун сақлайди, одамларни зар учун эмас».

Ҳорун ар-Рашид аризани ўқиб, хафа бўлади, аммо индамайди. Қабул маросимидан сўнг ўз қасрига келиб ҳам шуни ўйлаб юради. Уни бу аҳволда кўрган хотини Зубайда:

– Амиримга на бўлди? – деб сўрайди.

– Шундай мазмунда ариза ёзганлар, – деб уни хотинига кўрсатади. – Агарда Тангри номи билан мени қўрқитмаганларида, уларга жазо берардим.

Зубайда шундай дейди:

– Уларга жазо бермай яхши қилгансан, халифалик сенга отангдан қандай мерос қолган бўлса, уларнинг сийрати, ишлари ҳам, раияти ҳам мерос қолган. Сендан олдинги халифалар худо халқига нима қилган бўлсалар, сен ҳам шуни қилгин, чунки подшоҳлик адолат ва саховат билан яхшидир. Байтулмолдаги мавжуд бойлик мусулмонларники бўлганига шак-шубҳа йўқ. Сен эса ундан кўп харж қиласан. Одамлар бойлигинга қандай муносабат қилмоқчи бўлсалар, шунга кўнгин! Агарда сендан хафа бўлсалар, уларни маъзур тут!

Шу кечаси иккалалари шундай туш кўрадилар: қиёмат кўпиб, ҳамма халқ ҳисоб-китоб жойига ҳозир бўлибди. Ҳар бир киши Мустафо саллаллоҳи алайҳи васаллам олдига келиши билан шарофатга соҳиб бўлиб, жаннат томонга кетарди. Бир фаришта Ҳорун ар-Рашид ва хотинининг қўлидан ушлабди. Уларнинг сўроғига фаришталар шундай жавоб беришибди:

– Мустафо саллаллоҳи алайҳи васаллам икковингизни олдимга қўйманглар, деб буюрди, чунки мен уялиб, уларнинг ҳимоялари учун ҳеч нима айтол-

майман. Улар менинг ўрнимни олиб, мусулмонлар молларини ўзлаштириб, мустаҳиқларни маҳрум қилганлар, деб юборди.

Икковлари тушларидан уйғониб, қайғуга ботишади. Ҳорун ар-Рашид Зубайдага дейди:

– Сенга нима бўлди?

– Мен шундай туш кўрдим.

– Мен ҳам шундай туш кўрдим, – дейди халифа Ҳорун ар-Рашид. Иккалалари қиёматни эмас, туш кўриб кўрққанларига шукур қилишади.

Эртаси куни хазина эшиги очиқ, «Мустаҳиқлар саройга келиб, байтулмолдан нафақаларини олишлари керак, ҳар бирининг ҳожатларини чиқарурмиз», – деб жар солдиради.

Одамлар саройга келадилар. Ҳорун ар-Рашид чексиз саховат кўрсатиб, уч маротаба минглаб динорни халққа улашади.

Зубайда дейди:

– Байтулмол сенинг қўлингда. Қиёматда унинг жавобини мендан эмас, сендан сўрайдилар. Энди баъзиларнинг ҳожатини чиқардинг, мусулмонларга нима берган бўлсанг, ўзлариники эди. Ҳозир мен худо азза ва жалла учун ҳамда қиёматда кечириладиган бўлишим учун ўз молимдан харж қиламан. Бу дунёни тарк этишимни ҳам, бу ёқимли бойликларни ташлаб кетишимни ҳам биламан. Қиёмат гўшаси учун бирор яхши ишни бажариб кетиш лозим. Бир неча минг динор, кумуш, гавҳарлар, жомлар ва ҳар хил қимматбаҳо нарсаларни ўз хазинасидан олиб дейди:

– Бунинг ҳаммасини хайрли ишлар учун харж қилинглар, токи қиёматгача дуойи хайр мунқатиё бўлмасин...

Унинг фармони билан Куфадан Макка ва Мадинагача қудуқлар қазиб, уларнинг тагини тошдан гаж ва пишган гиштлар билан мустаҳкамлайдилар, ҳожилар йўлда қийналмасинлар деб ҳовузлар ҳам қазийдилар. Ҳар йили минглаб ҳожилар сувсизлик-

дан ўларканлар. Шунинг учун бу қудуқлар ва сунъий ҳовузларни қазийдилар.

Зубайданинг бойлигидан ортиб қолади. У чегараларда қалъалар қурдиради, ғозийлар учун қурол-аслаҳа, отлар, кўп ер-у мулк сотиб олиб, қалъаларга вақф қилади. Бу вақф зарур бўлган вақтда минглаб ғозийларни нон билан ва уларнинг отларини ем-хашак билан таъминларди. Қолганига Қошғар ва Балур чегарасида бир шаҳар қуриб, атрофини баланд девор билан ўраб, номини Бадахшон қўяди, у ҳали ҳам мавжуд. Яна бир қалъани Жосп қаршисига қурдиради, номи Жилон, ҳали ҳам ободдир. Унинг лашкари, қўрхонаси ҳам қолган. Исфижобда бир неча работлар ва Ҳусан шаҳрини қурадилар. У шундай обод бўлиб жойида турибди. Хоразмга киришда ҳам бир қалъа қурилган, номи Афрофа. Дарбандда ва Искандарияда ҳисор ҳам қурадилар. Ҳар бири бир шаҳарга ўхшайди.

Бойликдан яна ортиб қолади. Зубайда уни Макка ва Мадина ўртасида яшайдиган мискин ва бечора одамларга бўлиб бериб, қолганини Байт ул-муқаддасга олиб боришларини буюради.

Ҳикоят

Зайд бини Аслам сўзлаган экан:

Бир кеча Умар бини ал-Хаттобга ҳамроҳлик қилдим. Мадинадан чиқиб кетдик. Саҳрода бир безатилган иморатни учратдик. Унинг бир жойидан ёруғлик кўринарди. Умар мурожаат қилди:

– Юр, бориб кўрайлик, ярим тунда ким олов ёндириб ўтирган экан? У ерга яқинлашганимизда бир кампирни кўрдик. У қозон тагига олов ёқарди. Иккита гўдак унинг ёнида ухлаб ётарди.

Кампир:

– Аллоҳ таоло менинг додимни Умардан олгин, у тўқ юради-ю, биз эса очмиз, – дер эди.

Умар бу сўзларни эшитиб, жаҳл билан деди:

– Бу аёл бизни худога топшираяпти. Шу ерда тургин, мен бу шум кампир олдига бориб, ҳолини сўраб келайин.

Умар кампир олдига келиб, сўради:

– Саҳрода кечаси нима пишираяпсан?

Шунда кампир жавоб берди:

– Мен бир дарвеш аёлман. Мадинада уй-жойим бор. Ҳеч нарсага кучим етмайди. Бу иккита бола-нинг очлигидан хижолатдаман. Улар йиғлаб бақирганларидан ейишга бирор нарса топиб беролмай, саҳрога чиқиб келдим. Энди қўшниларим болаларим йиғисини эшитмайдилар. Болалар йиғлаб нон ва таом сўраганларида мен қозонни оловга қўйиб: «Сизлар ухланглар, бу овқат уйқудан турганингиздан кейин тайёр бўлади», – деб уларни алдайман. Болалар шу умид билан ухлаб қоладилар. Турганларидан кейин бирор нарса топиб беролмайман, яна йиғлайдилар. Шу баҳона билан мен уларни ухлатдим. Икки кун бўлаяптики, мен ҳам, болалар ҳам туз тотмаганмиз. Қозонда эса сувдан бошқа ҳеч нима йўқ. Умарнинг раҳми келиб, деди:

– Дуо қилиб, Тангрига мурожаат этишингга арзийди.

Аёл уни танимади. Умар айтди:

– Сен сабр қилиб тургин, мен тез келаман. Умар бу аёл олдидан қайтиб келиб:

– Кетдик, – деди.

Уйга келдик. Мен эшик олдида турдим. Бирор соатдан сўнг елкасига қоплар кўтариб олган Умар чиқиб келди. Кампир олдига қайта бормоқчи бўлдик. Умарга дедим:

– Ё амир! Агарда боришдан бошқа чора бўлмаса, бу қопларни мен кўтарай!

– Агар бу юкларни сен олсанг, Умарнинг гуноҳларини ким кўтаради?

У кампирнинг олдига шу қопларни кўтариб борди. Қопларда ун, гуруч, нўхот, думба ёғи бор эди. У менга деди:

– Зайд, сен далага чиқиб, ўтин йиғиб келгин!

Мен ўтин теришга кетдим. Умар бир идишни олиб келиб, гуруч ва нўхотни ювиб, қозонга солиб озгина думба ёғ қўшди. Ундан эса бир кумоч қилди. Умар мен териб келган ўтинда ўзи таом тайёрлаб, оловда кумочни пишириб олди. Совиганидан сўнг кампирга болаларини уйғотишни буюриб, олди-рига овқат қўйди. Ўзи намоз ўқиш учун четроққа борди. Бир соатдан кейин кампир болалари билан овқатдан тўйиб, ўйин-кулги бошладилар. Умар ўрнидан туриб, деди:

– Эй, аёл, сен болаларингни, мен қопларни, Зайд бўлса сенинг идиш-товоқларингни олсин. Сени уйингга элтайлик.

Шундай ҳам қилдилар. Аёл болалари билан уйига кираётган вақтида Умар қопларни ерга қўйиб қайтмоқчи бўлиб, аёлга деди:

– Одамгарчилик қил, Умарни Аллоҳ номи билан бошқа қарғама. Умар Аллоҳ таоло азобига тоқат қилолмайди. Умарнинг ҳар бир киши ҳолидан хабари йўқ. Мана бу олиб келганларимни егин, тугаса, менга хабар қил!

Ҳикоят

Шу маънода нақд қиладиларки, Мусо алайҳиссалом чўпон бўлиб, ҳали ваҳий келмаган пайтларда қўй боқиб юраркан. Бир куни бир қўзичоқ сурувдан ажралиб қолади. Мусо уни сурувга қўшмоқчи бўлади. Қўзичоқ қўрқиб, саҳрода қолиб, қўйлардан анча узоқлашади. Мусо алайҳиссалом унинг орқасидан қувиб, икки фарсанг юриб, тутиб олади. Раҳми келиб, дейди: «Эй, бечора, нега қочасан ва кимдан қўрқасан?»

Раис уни шу аҳволда кўриб, раҳми келиб: «Бу ҳам Аллоҳ яратган бир махлуқ», деб ўйлаб, хизматкорига: «Бориб, икки ман нон ва бир арқон олиб кел», – деб буюрди. Ўзи эса хизматкорининг қайтишини кутиб турди. Ўз қўли билан нонни майдалаб итга бериб, кейин арқонга бойлаб, арқонни надимига тутиб, деди:

– Бу итни уйга олиб кет!

Ўзи бозордан қайтиб келиб, уйига кириб, сотиб олган уч ман думба ёғини доғлаб итнинг касал жойларига суртди. Кейин хизматкорига шундай деди:

– Сен мендан афзалроқ эмассан. Мен бу ишларимдан уялиб, ор қилмайман. Сен ҳам менинг ишимни қиласан. Бир миҳ қоқиб, итни боғлайсан ва ҳар куни эрталаб ва кечқурун бир мандан нон бериб икки марта ёғни баданига суртасан. Дастурхондан қолган қолдиқларини ҳам бериб тургин.

Хизматкор хўжайиннинг буйруғини бажо келтирди. Икки ҳафта ичида ит тузалиб, шундай куч тўпладики, юзга одам ҳам уни ҳовлидан чиқаролмас эди.

Раис ҳожи карвон билан ҳажга кетди. Йўлда кўп молини сарф қилди. Кейин Марвга қайтиб келиб, бир неча йилдан сўнг вафот қилди.

Анча вақт ўтгандан сўнг бир зоҳид киши уни тушида кўрди, у жуда ҳам бахтли экан. Зоҳид ундан сўради:

– Эй, фалончи, сен авваллари жуда ҳам зolim эдинг, одамларга озор берардинг. Кейинроқ ҳушёр бўлиб, қанча садақа, хайрия ишлар қилиб, ҳажга бординг. Қайси ишларинг Аллоҳга мақбул бўлди?

Раис деди:

– Мен Аллоҳ азда ва жалла ишларига ҳайронман. Сен ҳам мендан ибрат олгин. Тоатларим эмас, кибр-у ғурурдан тушиб, шу бир итни даво қилганим учун Аллоҳ дўзахни ҳаром қилиб, мени жаннатга юборди. Раҳмат фаришталари азоб фаришталарининг қўлларидан озод қилиб, жаннатга олиб бордилар.

Мен бу ҳикояни шунинг учун ҳам айтдимки, олам султони, Аллоҳ унинг давлатини кўпайтирсин, билсинки, хайр-эҳсон қанчалик яхши ва мақбул нарсадир. Бир раис итга марҳамат кўрсатиб, икки дунёда ҳам мартаба топди. Агарда киши бир бечора мусулмонга садақа қилса, Аллоҳ таоло мартабасини улуғ қилади. Чунки мусулмон ҳурмати Аллоҳ олдида ер-у осмондан ҳам азимдир. Агар подшоҳ худодан қўрқувчи, оқибатли бўлса, ҳамма ҳолатда ҳам одиллигини сақлаб, доимо саховатли ва меҳрибон бўлади. Подшоҳ шундай бўлса, лашкари, халқи ҳам унинг хислат ва фазилатларини эгаллайди. Шунда Аллоҳ бандалари тинч бўлиб, подшоҳнинг шуҳрати оламга тарқалади.

Фасл

Уйғоқ ва ҳушёр подшоҳларда шундай одат бор экан, улар оқсоқол ва жаҳон кўрган кишиларни ҳурмат қиларканлар. Ишбилармон ва тажрибали одамларни эҳтиётлаб, ҳар бирига мартаба ва мансаб берар эканлар. Зарур бўлган ҳолатда мамлакат ишлари, подшоҳлик аҳволи, дин ҳоли ҳақида улар билан маслаҳат қилиб, тўғри тартиб-тадбир билан иш тутар эканлар ва шундагина муродларига етарканлар.

Агарда жанг қилиш керак бўлиб қолса, кўп урушларни кўриб, ғолиб чиққан ва қалъаларни олиб, номи жаҳонда машҳур бўлган кишиларни юборарканлар. Ишларида бирор хатолик бўлмасин деб уларга дунё кўрган тажрибали мўйсафидларни қўшарканлар. Бирор муҳим иш чиқиб қолса, тажрибасиз, ёш кишилар номзод қилинса, хатолар кўпайиб кетади. Бу муҳим ишларда эҳтиётлик зарурдир. Бунинг савоби ҳам шунда бўлиб, уларнинг ишларида хатар ҳам қолмайди.

Унвонлар ҳақида фасл

Унвонлар ҳам бугунги кунда кўпайиб кетди, нима кўп бўлса, унинг қадр-қиммати пасаяди. Ҳамма подшоҳлар ва халифалар унвонлар танлашда эҳтиёт бўлганлар. Ҳар бир кишининг унвони ва мартабасини сақлаши мамлакатнинг ор-номусидандир. Агар бир бозорчи ё деҳқон кишининг унвони бирор амалдор унвони билан бир хил бўлса, шариф-у вазиъ, доно-ю жоҳил ўрталарида, олимлик ва имомлик унвонига ўхшаб ҳеч фарқ қолмайди. Чунончи, Муин уд-дин (диннинг ёрдамчиси) деган олим ва фозил кишининг бир шогирди бор эди. Унинг унвони ҳам Муин уд-дин эди, аммо у илмда, ҳатто ёзиш ва ўқишда ҳам жуда ожиз эди. Икки кишининг унвони бир хил бўлса, олим ва жоҳил ўртасида фарқ қолмайди. Мамлакатда қози ва хизматкор унвонининг бир хиллиги раво эмасдир. Амирлар ва улўф кишиларнинг унвонлари Ҳисом уд-дин (диннинг қиличи), Сайф уд-давла (давлатнинг қиличи), Амин уд-давла (давлатнинг амини), Шамс уд-давла (давлатнинг қуёши) ва шунга ўхшаган бўлган экан. Хўжалар ва амидлар, мутасаррифларнинг эса Амид уд-давла (давлатнинг бошлиғи), Амин уд-давла (давлатнинг посбони), Низом ул-мулк (мулкнинг низоми), Камол ул-мулк (мулкнинг камоли-ривожи) ва шунга ўхшаганлари бўлган.

Энди эса бу қоидалар унутилиб, турклар хўжалар унвони, хўжалар эса турклар унвони номларига қўшилишини айб деб билмайдилар ҳам. Ваҳоланки, унвон ҳамиша азиз бўлган.

Ҳикоят

Султон Маҳмуд салтанатга ўтирганида амирал-мўъминин ал-Қодир биллоҳидан унвон сўрайди.

Унга Ямин уд-давла (давлатнинг бахти) унвонини берадилар. У Нимрўз, Хуросонни, Ҳиндистонда эса кўп вилоятларни олиб, Суманотга бориб, Манотни забт этиб келади. Самарқандни қўлга киритиб, Хоразм йўлини очади, Қўҳистон ва Ироққа келади. Рай, Исфаҳон, Ҳиндистонни босиб, Табаристонни ўз итоатига бўйсундирганида амиралмуъмининга элчисини кўп ҳадялари билан юбориб, унвонлари мартабасини кўтаришни сўраб дейди: «Менга Ҳиндистон, Хуросон, Ироқ, Табаристон таслим бўлди. Мовароуннаҳрни олганман, сенинг номинг остида жанг қиламан. Самарқанд хоқонига уч унвон берганлар. Булар: Заҳир уд-давла (давлат мададкори), Муину халифатуллоҳи (Оллоҳ ўринбосарининг ёрдамчиси), ва Малик уш-шарқ ва-с-син (Шарқ ва Чин малики). Ҳозир хоқон менга тобедир. Унга учта унвон берганлар, менга бўлса битта, холос».

Шунча ҳадялар билан Маҳмудга жавоб келади: «Унвон марднинг шарафини кўтаради, мартабаси ошиб, шу унвон билан одамлар орасида таниқли бўлади. Сен ўзинг шарафли ва таниқли кишисан, сенга бир унвон ҳам етади. Хоқон эса саводсиз, подон бир зотдир. Шунинг учун илтимосини бажардик. Билиб қўйки, одамга ота-она ном беради, ўзи куния олади, подшоҳлар эса унвон ва лақаб берадилар. Шу иккала исмлардан ортиғи кибр ва фурур нишонасидир. Ҳеч бир хирадманд киши ўзининг шармандалигини хоҳламайди. Одам ёш бўлса, унинг номини оладилар, аммо катта бўлиб, яхши-ёмоннинг фарқига борса, ўзини билиб қолганда куния олади, чунки «ал-куня майлани» (яъни куния менинг майлимдир). Одамлар ҳам унинг ҳурмати учун куния билан чақириб, эҳтиром қиладилар. Мулк ва миллат ундан шойиста хизматлар кўрса, подшоҳ уни хизматига яраша шарафлаб, унвон беради ва бошқалардан ажратиб, фазилатини кўр-

сатади. Подшоҳ ва халифа берган унвон ота-она қўйган номдан ҳам, ўзи танлаган куниядан ҳам яхшироқдир. Одамлар кишининг юксалиши учун уни подшоҳ берган унвон билан чақирадилар. Шу учта номдан ортган унвон беҳудадир.

Сен ҳар хил илмлардан хабардорсан, сенга эътиқодимиз зиёдадир. Биздан сўралган сўз халқ ўртасида тарқалиб кетади, китобларда ёзилади. Сен бўлса, саводсиз киши қиладиган ишни қилаяпсан».

Маҳмуд бундай жавобни эшитиб, хафа бўлади.

Маҳмуднинг уйида бир турк хотин бор эди. У ўқимишли, саводхон, ширинсухан бўлиб, ҳамиша Маҳмуднинг ҳарамига кириб чиқиб юрар, у билан суҳбатлашиб, ҳазиллашиб, хушнуд қиларди, китоблардан қиссалар ўқиб берарди. У жуда жасур аёл эди. Бир кун Маҳмуд билан гурунглашиб ўтирганида Маҳмуд деди:

– Халифа унвонимни улуғлаши учун шунча ҳаракат қилдим, фойдаси бўлмади. Менга муте ва тобе бўлган хоқоннинг бир неча унвони бор. Менга шундай бир киши керакки, халифанинг хоқонга юборган аҳдномасини хазинасидан ўғирлаб қўлга киритсин. Шундай одамга хоҳлаган нарсасини берардим. Бу аёл дейди:

– Мен бориб, ўша номани қўлга киритиб келаман. Лекин хоҳлаган нарсаларимни дариг тутмай берасан.

– Розиман, – дейди у.

– Менда харж-у ҳаракат қилиб, хожам муродини ҳосил қилишга етарли бойлик йўқ. Султоним хазинадан қўмаклашса, мен кучимни сарфлаб, бу ишни бажараман.

– Мен розиман, – деди Маҳмуд.

Маҳмуд хазинасидан аёл айтганича бойлик, кийим-у мол, матолар, қимматбаҳо нарсалар беради. Аёлнинг ўн тўртга кирган бир ўғли бор эди. Уни илм

ва адаб ўрганиш учун ўқитувчига берганди. Шу ўғлини ўзига йўлдош қилиб, Фазниндан Қошғарга боради. Хитой ва Хутан вилоятида қимматли нарсалар, мушк, ҳарир мато, тарғу ва канизак турк қўлларидан сотиб олади. Савдогарлар билан бирга Ўзгандга, у ердан Самарқандга кириб боради. Уч кун турганидан кейин хоқоннинг хотинига саломга келади. Бир гўзал канизакни Ҳинд, Хутан ва Хитойнинг чиройли нарсалари билан хотинга тортиқ қилиб, дейди:

– Менинг бир савдогар эрим бор эди. Мени ўзи билан олиб, жаҳонни кезарди. Хитойга бормоқчи бўлиб, Хутанга етиб келиб, вафот қилди. Мен қайтиб Қошғарга келдим. Ҳадялар олиб, Қошғар хони ҳузурига бориб, дедим:

– Эрим хоқон хизматкорларидан эди. Мен хоқон хотинининг канизакларидан эдим. Мени озод қилиб, ўша савдогарга эрга бергандилар. Ўғлим ҳам шу кишидан. Энди эрим Хутанда вафот қилди. Бу қолган бойлиг-у нарсалар хоқон хотини сармоясидандир. Сенинг улуғлигинг ва адолатингга умид қиламан, бир турк фарзанди бошига иноят қўлларингни чўзиб, бизни эсон-омон Ўзганд ва Самарқандга кузатгин, биз шукур қилиб, ўлгунимизча дуо қиламиз.

Аёл хотин ва хоқон номларига кўп яхши сўзлар айтади.

– Шунда, – деб давом этади аёл, – хоқон бизни Ўзганд хонига юбориб, соғ-саломат Самарқандга жўнатиш учун фармон берди. Энди сизнинг давлат ва ҳашаматингиз туфайли ўзимни Самарқандда кўраяпман, ҳозир фақат Самарқандда адолат ва инсоф қолган. Эрим ҳамиша айтардики, агар мен Самарқандга етиб борсам, у ердан ҳеч қаёққа кетмайман. Сизнинг номингизни ҳам кўп тилга оларди. Мени бандаликка қабул қилсангиз-у, иноят қўлин-

гизни бошимга қўйсангиз, сизга чин дилдан хизмат қиламан. Бор нарсаларимни сотиб, керакли сармоя йиғиб, кучим етгунча хизматингизда бўламан. Шу ўфилчамни тарбия қиламан. Умидворманки, сизнинг баракатингиз билан худо уни хушбахт этади.

Хоқонинг хотини жавоб қайтаради:

– Кўнглинг тинчлансин! Сен учун нима мумкин бўлса, дариф тутмайман. Сенга уй-жой ва нон бераман. Хоҳлаганингча яшайсан. Ўзимдан айрилмайсан. Хоқонга ҳам айтаман, сенга ёрдам бериш учун фармон чиқаради. Сўзимга вафо қиламан.

Аёл хотинга таъзим қилади:

– Энди сен менинг хўжайинимсан. Бошқа киши менга ётдир. Мени хоқон олдига ҳидоят қил. Унга ҳам ҳолимни баён этай, хоқон ҳам билсин.

– Қачон хоҳишинг бўлса, мен сени хоқон олдига олиб бораман, – дейди хотин.

– Эртага келаман, – дейди аёл.

– Жуда савоб бўларди, – рози бўлади Самарқанд хоқонининг хотини.

Эртасига Маҳмуднинг канизи саройга келади. Хотин кечасиёқ хоқонга бу аёл аҳволини маълум қилган экан. Аёл хоқонга таъзим қилиб, бир турк қули, бир яхши от ва бошқа нарсаларни ҳадя этади:

– Мен ўз аҳволимни хотинга пича баён этганман, жумладан, эримнинг вафот қилгани ҳақида. Хитойдаги воқеаларни ҳам. Хутанга келиб, Қошғар хонига бор бойлигимни бердим. Йўлда қанчалаб харажат қилдик. Охири ўғлим ва озгина бойлик ўзимда қолди. Хоқон бандани ёқтирса, хотинга ўхшаб умрим тугагунча улуг зот хизматида бўлардим.

Хоқон аёлни ширин сўзлар билан қабул қилади. Аёл икки-уч кунда хотинга совғалар олиб бориб, унга мароқли ҳикояларни, ажойиб воқеаларни айтиб бериб, хотин ва хоқонни ўзига яқинлаштириб қўяди. Улар бу аёлсиз бир кун ҳам туролмайдиган

бўлиб қоладилар. Аёлга қанча мол-мулк ва қишлоқларни бермоқчи бўлсалар ҳам, у қабул қилмайди. Бундан хоқон билан хотини хижолатда эдилар.

Аёл эса ҳар куни ўз қасридан чиқиб, уч-тўрт фарсанг узоқликда ер ёки мулк сотиб олиш баҳонаси билан кезиб юриб, икки-уч кундан сўнг қайтиб келарди. Шаҳардаги мулклардан камчилик топиб, уларни олмасди. Хоқон ва хотини киши юборганида «Бирор мулкни сотиб олишга кетибди», – деб жавоб келтирардилар. Хоқон билан хотини аёлнинг бу ерларга мойиллигидан хурсанд бўлардилар.

Орадан олти ой ўтади. Хотин аёл билан ўтирганда дейди:

– Хоқон менга ҳамиша айтадики, мен бу аёлни кўрганимда кўп хижолат тортаман. У ҳар икки-уч кунда совға олиб келаётибди. Аммо биз нима берсак, рад этиб, қабул қилмайди. Бундай ажойиб аёлни ҳаётимда кўрмаганман. Мен ҳам сенинг олдингда уяламан, – дейди хотин ҳам.

Аёл бу гапларга шундай жавоб қайтаради:

– Бу жаҳонда бирор неъмат мен учун сизларнинг дийдорингиздан афзал эмас. Ўз худовандларимдан шикоят қилиш гуноҳ бўлади. Бирор нарсага ҳожат бўлиб қолса, ўзим дарров айтаман.

Аёл бу сўзлари билан уларни тинчлантиради. Ўзи ҳамма тилла, кумуш ва гавҳарларини яшириб, Фазнинга борадиган бир савдогарга беради. Бешта отлични Балх ва Термиз йўлига юбориб, ҳар бир манзилда биттадан отлични ўзи етиб келгунча тайёр қилиб қўйишни буюради.

Бир куни у хоқон ва хотинга мақтовларни айтиб, дейди:

– Бугун бир истагим бор-у, айтишга истиҳола қиляпман.

– Қанча илтимосинг бўлса айт, бажо келтирамиз, – дейди хоқон.

– Биласизлар, менинг севимли биттагина ўғлим бор. Уни тарбия этаяпман. Энди бир дабирга бердим, арабча ва форсча рисоаларни ўқиб, кўчираяпти. Аллоҳ ва Расул номасидан сўнг ер юзида фақат амиралмўъмининнинг хатлари мавжуд. Уларни подшоҳларга энг фозил ва доно дабирлар ёзиб юборадилар. Бундай номаларда энг сара сўз ва иборалар ишлатилган. Агар хошам рози бўлса, халифа юборган аҳдномадан ўғлим фойдаланиб, лафз ва ибораларини билиб олса. Балки шу сўзлар баракати туфайли у ҳам хушбахт бўлиб қолса, – деб илтимос қилади аёл.

– Шу ҳам илтимос бўлди-ю! Нега бирорта шаҳар ё ноҳияни сўрамайсан? Сен истаган нарсалардан элик пораси хазинада чанг босиб ётибди. Хоҳласанг, ҳаммасини сенга совға қиламиз, – дейишади хоқон билан хотини.

– Халифа юборган шу бир нома менга етарлидир, – дейди аёл.

Хоқон бир ходимига аёлни хазинага олиб кириб, истаган номасини унга олиб беришни буюради. Аёл хазинага кириб, аҳдномани олиб, уйига қайтади. Эртасига фалон қишлоққа кетаяпман, деб хабар тарқатади. Бундан олдин у Самарқанд ва Бухоро вилоятларида бемалол юриши учун ижозатнома қўлга киритганди. Шунга кўра, уммол ва мансабдорлар аёлга қўлларидан келгунча ёрдам беришлари керак эди. Беш кундан сўнг у Термизга келиб, Жайхундан ўтади. У Балхга кириб борганда, хотиннинг аҳдномадан ва аёлнинг кетишидан ҳали хабари ҳам йўқ эди. Кейинроқ фақат халифа аҳдномаси уни андишага солади. Аёл Балхдан Ғазнингга келиб, Султон Маҳмудга аҳдномани беради. Маҳмуд аҳдномани бир олим ва сўзга уста киши билан амиралмўъминин Қодир биллоҳга юборади. Шу маънода мактуб ҳам ёзади:

«Самарқанд бозорига бир хизматкорим борган эди. Шаҳар кўчаларининг бирида амиралмўъми-

ниннинг хатини ёш болалар қўлида кўрибди. Улар беписандлик ва ҳурматсизлик билан номани тўрт томонга отиб ўйнаётган эканлар. Ерга тушган хатни хизматкор танибди, бир кафт майиз ва ширинлик эвазига уни олиб, Ғазнингга етказибди. Мен уни халифага юбордим. Менга шунча хизматларим эвазига битта унвон бериб, нома юборганинг учун уни асраб, хазинанинг энг юқори жойида сақлаб қўйганман. Шунча бандалик қилиб, итоат этсам ҳам, унвонлар бермайсан. Лекин сенинг қадрингни билмайдиган, буйруқларингни бажармайдиган кишиларга унвонлар берасан?!»

Маҳмуднинг элчиси Бағдодга келиб, хат ва туҳфаларни халифага беради. Халифа ажабланиб, хоқонга итоб қилиб, нома ёзиб, элчи юбортиради.

Маҳмуднинг элчиси олти ой халифа жавобини кутиб, саройда туради ва Маҳмуд учун унвон сўраб, аризалар ёзади. Охири бир куни фатво битилади: «Агарда бирор подшоҳ худо ва Расул душманлари бўлмиш кофирлар ва мушриклар билан жанг қилса, бутхоналарни масжидга айлантирса, дор ул-кофирни дор ул-исломга айлантирса, амиралмуъминин ундан узоқда бўлса, ўртада тоғ-у ерлар воқеалардан тез хабар бериб туришга имкон бермаса, подшоҳ илтимосини халифа рад этса, аббосийлардан бошқа бир шариф кишини халифа ўрнига ўтқазиб, унга итоат қилиб, ибрат олиш жоизми ё йўқми?» Бу фатвони Бағдоднинг қози ул-қуззотига топширадилар. Қози фатвони ўқиб, жоиз бўлади, деб қайтариб беради. Сўнг ундан бир нусха кўчириб, бир ариза билан халифага топширдилар. Аризада шундай дейилганди: «Менинг кечикишим зарур бўлиб қолди. Маҳмуд шунча хизматлари ва итоаткорлиги билан унвонлар илтимос қиляпти-ю, халифам уни бермайди. Шундай бир ғозий подшоҳнинг умиди амалга ошмаса!.. Агар Маҳмуд шариатдан топган фатвосига амал қилса, қози ул-қуззот розилиги кечириладими?»

Халифа бу қиссани ўқиб, дарров ҳожиб ул-бобни вазир олдига юбортиради:

– Маҳмуднинг элчисини ҳузурингга чақириб, сийлаб, сарпо ҳадя қил ва унвон беришимиз ҳақида аҳднома ёзиб, яхшилиқ билан кузатиб қўй, – деб амр этади.

Шунча хизматлари, садоқати ва билими, ҳаракатлари-ю жасурлиги билан Маҳмудга «Амин ул-миллат» деган унвон берадилар. Маҳмуднинг унвонлари «Амин ул-миллат» ва «Ямин ул-миллат» эди.

Ҳозирги замонда бировнинг ўнта унвон билан номини ёзсалар ҳам, кам деб хафа бўладилар.

Анча йиллар сомонийлар Мовароуннаҳрда, Хоразмдан Нимрўз ва Ғазнингача бўлган заминда подшоҳлик қилган эдилар. Улардан ҳар бирининг унвони бор эди.

Нуҳни «шаҳаншоҳ» дердилар. Нуҳнинг отаси Мансурни «Амири садид» (тили ва қилмиши тўғри амир), Мансурнинг отасини «Амири ҳамид», Насрнинг отасини «Амири сайд», Исмоил ибн Аҳмадни «Амири одил», тарихда эса «Амири мозий», Аҳмадни «Абу сайд» уивонлари билан тилга оладилар.

Қозилар, имомлар, Мустафо дини уламози унвонлари қуйидагача бўлиши керак.

Мажид уд-дин (дин шарафи), Шариф уд-дин, Шараф ул-Исмоил, Сайф ус-суннат (суннат қиличи), Зайн уш-шариат (шариат безаги), Фахр ул-уламо ва шу кабилар. Зеро, ислом, шариат, суннат ва илм куниялари уламо ва имомларга тааллуқлидир. Кимки олим бўлмай туриб, юқоридаги кунияларнинг бирортасини олса, подшоҳ, аҳли тамиз ва маърифат бунга рухсат этмаслиги ва бу шахсга жазо берилиши лозим. Ҳар бир киши ўз ҳаддини билиши зарур.

Лашкарбошилар, умаро, ер эгалари, буюк ҳокимларга давлат ибораси билан унвон берадилар, Сайф уд-давла, Ҳисом уд-давла, Заҳир уд-давла, Жамол уд-давла каби.

Яхши омиллар, амидлар, мутасаррифлар унвонларига «мулк» номини қўшадилар. Амид ул-мулк, Низом ул-мулк, Жамол ул-мулк, Шараф ул-мулк, Шамс ул-мулк ва шунга ўхшаш унвонлар.

Турк амирларининг хожалар унвонини ё хожаларнинг лашкар улуғлари, ё турклар унвонларини олишлари одат эмас. Раҳматли султони шаҳид Алпарслон вафотидан сўнг дунё ишларига путур етиб, тартиб йўқолди, унвон талаб қилинганда ҳадеб беравериб, унвонларни хор қилдилар. Дайлам подшоҳларида ва Ироқда буюк бўлмаган кишининг унвони ҳам «Руки уд-давла», бошқасиники «Азуд уд-давла» бўлди, вазирларини «Устоди жалил» ва «Устоди хатир» (муҳтарам устод) дейдилар. Ироқ ва Дайлам маликларининг вазирларидан энг фозил ва жувонмарди Соҳиб Имод эди, унвони «Кофи ул-куффот» бўлган, Султон Маҳмуд вазирининг лақаби «Шамс ул-куффот, яъни «кифояларнинг офтоби» эди.

Авваллари подшоҳлар унвонларида «дунё» ва «дин» сўзлари бўлмасди. Амиралмуъминин Ал-Муқтадо би-амрилоҳ Султон Маликшоҳга «Ал-азиз уд-дунё» унвонини берди. Султон ўлганидан сўнг шу расм бўлиб қолди. Султон Барқийеруқни «Руки уд-дунё ва-д-дин», Маҳмудни «Носир уд-дунё ва-д-дин», Исмоилни «Муҳий уд-дунё ва-д-дин» – дин ва дунёни тириштирувчи, Султон Маҳмудни «Фиёс уд-д-дин» (диннинг мадади) дердилар. Шоҳлар фармонлари ва буйруқларида ҳам шу унвонларини ёзардилар. Унвонлар подшоҳларнинг болалари номига ҳам зеб берарди. Бу арзийдиган иш эди, чунки дин ва дунё маслаҳати улар қўлларидаги мулк ва давлат жамоли бўлиб, жалоли ва бақоси подшоҳларга боғлиқ эди.

Ажаблантирадиган томони шундаки, энг паст шогирд, омил ёки бадмазҳаб, дин ва давлатга халал ва зиён етказган бир турк ўзига «Муин уд-давла», «Жамол ул-мулк» ё «Шамс ул-мулк», ё «Муид уд-дин»,

«Амид ул-мулк» ва шунга ўхшаш унвонларни олибди. Вазирларига биринчилардан бўлиб Муқтадий Назир ул-мулк номига «Қавом уд-дин» (дин таянчи) унвонини қўшди. Энди ҳар бир илмсиз, беақл, жоҳил-у нодон «дин», «давлат» ва «мулк» номини ўз отига қўшаётир.

Юқорида зикр этилганидек, дин, ислом, давлат сўзлари тўрт гуруҳ кишилар номига қўшилиши раводир. Булар подшоҳлар, вазирлар, уламо ва имомлардир. Тўртинчи бўлиб доим газот қилиб, голиб чиқадиган амир ҳам бу унвонларни олади.

Масалан, подшоҳ «Заҳир ул-ислом» унвонига «Фиёс уд-дунё ва-д-дин», вазир «Садр ул-ислом» унвонига «Низом уд-дин», амир «Жамол уд-дин» унвонига «Шараф ул-ислом», Малики ғозий «Муин ал-ислом»га «Сайф уд-дин» номлари қўшилган.

Бундан ташқари, дин ва ислом сўзини унвонига қўшишга рухсат бермайдилар ва бошқаларга ибрат ҳамда панд бўлсин учун уни жазолай берадилар.

Унвон ёзишдан яна бир мақсад шуки, одамлар унвон билан одамни танийдилар. Бирор мажлисда кўп одамлар ўтирибди, дейлик. Улардан ўн кишининг исми Муҳаммад бўлсин. Биринчи чақирганда ҳаммалари «лаббай» деб жавоб берадилар. Агарда биринчисини «мухтас» (сайланган), иккинчисини «муваффақ» мададкор, бошқасини «комил», яна бирини «садид» (тўғри) ёки «рашид» ва шунга ўхшаш унвон билан чақирсалар, яхшидир. Мажлисда «Эй, Комил», «Эй, Муваффақ» десалар, айна шу Муҳаммад жавоб беради. Вазир, тўғройи, муставфий, султон оризи, Бағдод ва Хуросон амирлари, Ироқ ва Хоразм амирларидан бошқа ҳеч ким «фалон ул-мулк» унвонини ололмайдди. Фақат «мулк» сўзисиз куния олади, масалан, «хўжайи амин», «устоди хатир», «хўжайи кеҳтар» ё «тегин» (Сабуктегин) ва шу каби, токи меҳтар ва кеҳтарлик (катта-ю кичиклик), майда ва улуғ, хос-у авом даража ва мартабалари

билиниб турсин, девон тартиби ўз ўрнида туриб, ривож топсин-у, мамлакат обод бўлсин.

Агар подшоҳ одил ва уйғоқ бўлса, ишлар тадбири-ни қидириб, ўтганлардан расм-русум, қоидаларни сўраб билади. Унинг вазири эса муваффақ, расм-у қоидани биладиган, доно, ишларни тартибга солувчи ҳамма унвонларни қадимги қоидасига қайтарадиган киши бўлиши даркор. Улар ҳамма бидъат, ёмон русумлар, фитна-ю фасодни ақл кучи, таъсирчан фармон ва қилич зарби билан йўқ қиладилар.

ҚИРҚ ИККИНЧИ ФАСЛ

БИР КИШИГА ИККИ АМАЛ БЕРМАСЛИК ВА АМАЛЛАРНИ АОЙИҚ ВА ПОКДИА КИШИЛАРГА БЕРИШ ҲАҚИДА

Доно подшоҳлар ва ҳушёр вазирлар ҳамма замонларда ҳам бир кишига икки вазифани ва бир амални бирданига икки кишига бермаганлар, шунда уларнинг ишлари ҳамиша тартиб-у қоидали бўлиб ривож топган. Агар икки амал бир кишига берилса, бир иш доимо охиригача бажарилмаган ё камчилик билан амалга оширилган бўлади. Сабаби, бир киши икки амалга керагича кўнгил бермайди ва текширганда шу амаллардан кўп камчилик топилади, киши маломатда қолади. Лекин икки кишига бир амал берсалар ҳам бири бошқасига ташлайди ва иш бажарилмай қолади. «Хотин иккита бўлса, хона супурилмайди, хўжайин иккита бўлса, уй бузилади», деган ҳолат юзага келади.

Улар бирининг хизмат, ҳунар ва ҳаракатлари натижасидан бошқаси ўзи учун фойдаланади деб ўйлайди. Айб уларда бўлмай, амални икки кишига берган одамдир. Агар вазир кифоясиз ва подшоҳ гофил бўлса, бир амалдорга икки ва ундан ҳам

кўп амал берадилар. Шундай кишилар борки, ўнта амали бўлатуриб, яна бошқа бирорта вазифани олишни истайди. Мирзолик, ҳокимлик, хазиначилик кўлидан келиш-келмаслигига андиша ҳам қилмайди. Арзийдиган ва муносиб кишилар ва ишбилармонлар четда қоладилар. Ҳеч ким нима учун бир нечта жоҳил ва ёмон зотли кишилар кўп амалларни эгаллаб олганлар-у, аммо тажрибали ва маъруф кишиларнинг битта ҳам амали ёки вазифаси йўқ, маҳрумлик ва интизорликда қолганлар, нега хизмат кўрсатиш ва ҳақлари бор кишилар шундай бўлиб қоладилар, деб ўйламайди. Ҳамма замонда ҳам диёнатли ва эътиқодли аслзода кишиларга вазифа берганлар. Агар қабул қилмаса, мажбур қилиб бўйнига қўйганлар, токи амал арзимас кишининг кўлига ўтиб кетмасин. Шунда раият тинч бўлиб, мулк яхши ном қозониб, подшоҳ эса фароғатда яшаган.

Бугунга келиб бу тартиб йўқолган. Агар бирор яҳудий туркларда хўжайин бўлса ё бошқа бир амални олса ҳам, хизматкор габр, рофизий, хорижий, қарматий бўлса ҳам, ҳеч ким ҳеч нарса демайди. Ҳозир на динга аҳамият, на мол-мулкка шавкат, на раиятга раҳм бор. Давлатда аҳвол ана шундай. Мен ёмон кўз тегишидан андиша қиламан, бу ишлар қачонгача давом этаркан?!

Маҳмуд, Маъсуд, Тўғрал ва Алпарслон замонларида бирорта габр, яҳудий ёки рофизий амалга ўтиришдан, ёки бирон улуғ кишининг олдига келишдан кўрқарди. Туркларнинг хўжайинлари Хуросон мутасаррифларидан, виждонли дабирлардан бўларди. Улар ҳанафий ё шафиъи мазҳаб бўлишлари зарур, бадмазҳаб дабирлар ва омилларни ўзларига яқин тутмаганлар. Турклар ҳам уларга иш бермай, «булар ҳам дайламий тарафдорлари ва уларнинг динидадирлар. Булар кейинроқ кучли бўлиб, туркларнинг ишларига зиён етказиб, мусулмонларга зулм

қилдилар. Яхшиси, ўртамизда душман бўлмагани маъқулдир», деганлар.

Ҳозирги замонда сарой ва девон уларга тўлиб кетди. Бир турк ўнта-йигирмата имонли кишини орқасидан югуртириб юрибди. Иложини топса, бирор хуросонликни саройга яқин қўйиб, бир бурда нон топишга йўл бермайдилар. Агар турклар улардан хабардор бўлсалар, менинг сўзларим ёдларига келсин. Агар девон хуросонлик дабир ва мутасаррифлардан бўшаган бўлса-ю, биров турклар хизматига келса, сунний, ҳанафий мазҳаб ёки шофиъий мазҳаб бўлсагина оладилар. Агар: «Мен шиа мазҳаб, Қум, Кошон ёки Оба шаҳарларидан бўламан», – деса, уни ишга қабул қилмай, «Саломат бўлгин, бизга берадиган нарсангни ўз юртингда еб яшагин», – деб жавоб берадилар.

Султон Тўғрал ва Алпарслон бирор турк амири рофизийларни хизматга олганларини эшитмаган эдилар. Подшоҳлардан бирови шунга йўл берган бўлса, унга зўрлик қилиб газабга келганлар.

Ҳикоят

Бир куни султони шаҳид Алпарслонга Ардам Ваҳжадийни дабирлик хизматига олди, деб хабар берадилар. Султоннинг нафрати қўзғайди, чунки у Ваҳжадни ботиний мазҳаб деб эшитган эди. У саройда Ардамга дейди:

– Сен давлатим душманисан!

Бу сўзларни эшитиб, Ардам таъзим қилиб, жавоб қайтаради:

– Бу нима деганингиз? Ҳазратим, қулининг хизмати ва садоқатида қандай хатога йўл қўйилибди?

– Агар душманим бўлмасанг, нега душманимни хизматга олдинг?

– Душманингиз ким экан?

– Ваҳжадий – сенинг дабиринг, – дейди султон.

– У ким бўлибди, ўзи? Агарда ичи тўла заҳар бўлса ҳам, бу давлатга қандай зарар етказиши мумкин? Боринглар, Ваҳжадни олиб келинглар!

Дарров бориб, дабирни султон ҳузурига бошлаб келадилар. Султон дейди:

– Эй, бола, сен ботиний бўлиб, Бағдод халифасини ноҳаққа чиқарибсанми?

– Эй, султоним, мен ботиний эмасман, шиаман, яъни рофизийман, – дейди у.

– Ҳа, рофизийлар бундан кам эмаслар, гапирма!

Кейин калтакчиларга буюрадн, улар дабирни уриб, чалажон қилиб, саройдан ҳайдайдилар. Султон туркларнинг улуғларига қараб, дейди:

– Айб бу одамда эмас, Ардамдадирки, у бир бадмазҳаб ва кофирни хизматга олган. Мен бир марта эмас, юз мартаба сизларга айтганман, сизлар Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг лашкарисизлар, бу ўлкада бегонасизлар. Бу вилоятни қилич ва ғазаб кучи билан мағлуб қилгансизлар. Бизлар ҳаммамиз диёнатли мусулмонлармиз. Тангримизнинг бугун туркларни азиз тутиб, уларга салтанат бергани туркларнинг тоза мусулмонликларидан ва бидъат-у хиёнатни билмасликларидандир. Улар эса бадмазҳаб ва мубтадиъ бўлиб, ожизликларидан итоатгүй ва бўйсунадиган кишилардир. Мазҳаб ёки вилоят ишларида кучсизлик юз берса, биз турклардан бир киши ҳам тирик қолмайди. Булар жуда ваҳший, дўст ва душманларини танимайдиганлардандир. Султон шундан кейин: «От қилидан бир оз олиб келсинлар», – деб буюради. Бир тор қилни Ардамга бериб, «буни узгин», – дейди. Ардам узади. Беш тор ва ўн тор қилни ҳам осонгина узиб ташлайди. Сўнгра бир фаррошни чақириб, бу ҳамма қиллардан бир арқон эшмоқни буюради. Уч газ узунликдаги арқон эшади. Султон уни Ардамга беради. «Энди узгин», – дейди. Ардам қанча куч сарфласа ҳам, узолмайди. Султон айтади:

– Душман ҳам ана шундайдир. Агар бир-икки киши бўлса, уларни йўқ қилиш осон. Кўп бўлиб ҳаммалари бирлашсалар, улардан голиб чиқиш қийин. Бу эса сенинг қандай киши давлатга зарар етказди, деганингга жавобдир. Булар аста-секин турклар ўрталарига кириб олсалар, вазифа ва амалларни эгаллаб, улар гофил қолган пайтда бирдан бош кўтардилар. Ироқда ҳам шундай дайлабийлар ҳукуматга даъво қилганларида булар очиқ-ойдин дайлабийлар билан бирлашиб, туркларни нобуд этишга ҳаракат қилдилар. Сен турксан ва Хуросон лашкарларига хўжайин-у дабир, ишбоши олишинг керак. Шунда туркларнинг ишларига зиён етмайди. Агар сен ўз душманинг билан иттифоқ тузсанг, ўзингга ва подшога хиёнат қилган бўласан. Ўзингга қарши нима хоҳласанг қилавер, аммо подшоҳ эҳтиёткор ва ҳушёр бўлиб, хиёнатчиларга жазо бериши керак. Мен сизларни ҳимоя қилишим зарур, чунки Тангри мени сизларга бошлиқ қилган, сизларни менга эмас. Шунини билиб қўйингларки, кимки подшоҳ душмани билан дўстлик қилса, подшоҳнинг душманларидандир, ҳар ким фисқ-фасодчилар билан суҳбат қилса, у ҳам шулар қаторига киради.

Султон бу сўзларни айтаётганида Хўжа Имом Мушаттаб ва қози Имом Абу Бакр ҳозир эдилар, Султон уларга қараб, дейди:

– Бу сўзларимга нима дейсизлар?

– Сен худо ва Пайғамбаримиз тилидан гапирдинг, – жавоб беришади имомлар.

Мушаттаб дейди:

– Абдулло Аббос айтадики, бир куни «Пайғамбар салавоту алайҳи ва саломуху Али ибн Абу Толибга дейдилар: «Агарда рофизийлар бўлган гуруҳни учратсанг, билгинки, улар мусулмон эмас».

Абу Бакр дейди:

– Абу Имом шундай ривоят қиладилар: «Пайғамбар саллаллоҳи алайҳи васаллам деган эканлар:

«Охир замо^{нда} бир тоифа пайдо бўлур. Уларни рофизийлар дерлар».

Мушаттаб дейди:

– Сафён ибн Абдулло рофизийларни кофир деб атади ва ҳужжат учун мана бу оятни келтирди: «Кимки Расулнинг ёрларига ёмонлик қилса, шикаст етказса, у кофирдир». Пайғамбар саллаллоҳи алайҳи васаллам дедилар: «Аллоҳ таоло менга иноят этиб ёрлар ва вазирлар берди ва ким уларни сўкиб лаънатласа, Аллоҳ, Расул, фаришталар ва одамларнинг лаънатига қолади. Аллоҳ таоло эса унинг бирор ишини қабул қилмайди, чунки у Аллоҳнинг душманидир».

Шу маънода Абу Бакр разийаллоҳу анҳуга Аллоҳ айтади:

«...Агарда биров бизни нусрат этмаса, сен, Абу Бакр хафа бўлмагин, чунки худойи таоло биз биландир».

Қози ибн Омир ривоят қиладики: «Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Мендан кейин бирор Пайғамбар раво бўлса, бу Умар ибн Хаттоб бўларди».

Мушаттаб дейди:

– Жобир ибн Абдулла разийаллоҳу анҳу айтадики, «Ҳазрати Расул олдидан бир тобутни олиб ўтадилар. Ул ҳазрат намоз ўқимадилар. Ундан сўрадилар: «Ё Расулаллоҳ, жанозада намоз ўқимаганингни энди кўряпмиз?!» Жавоб бердиларки, «бу киши Усмонни ўзига душман деб биледи. Кимки Усмонни душман деб билса, худо уни душман тутеди».

Қози Абу Бакр дейди:

– Абу Дардо ривоят қиладики, Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам Али ибн Абу Толиб шаънига шундай деган эканлар: «Кимки бу ҳазратга душманлик қилса, унга хорижий деб ном берадилар, чунки «ал-хорижу килабан-нори», яъни «хорижийлар дўзах итларидурлар».

Мушаттаб дейди:

– Ибни Аббос ривоят қилишича, Абдулло Умарга Пайғамбар алайҳи васаллам дедилар: «Қадарийлар ва рофизийларнинг исломда насибалари йўқдир».

Қози Абу Бакр дейди:

– Исмоил буни Саъд Пайғамбар тилидан ривоят қиладиларки, Пайғамбар алайҳи васаллам: «Қадарийлар менинг умматим ичида мажусдирлар, касал бўлиб қолсалар, кўргани ва ўлсалар, жанозаларига борманглар», – дедилар.

Мушаттаб айтади:

– Ум Сулма Расул тилидан ривоят қилади: «Бир куни Расул алайҳи васаллам менинг ёнимда эдилар. Фотима Али билан бирга келиб, Пайғамбар аҳволини сўрамоқчи бўлди. Расул алайҳи васаллам ва салавот дейди: «Ё Али, сен оиланг билан жаннатга тушасан, аммо сендан кейин рофизийлар гуруҳи чиқади. Улар мушрик ва кофирдирлар». Али сўрайди: «Уларни қайси аломатларидан танийман?». Жавоб бўлди: «Улар намозга бормайдилар, жамоа билан намоз ўқимайдилар, салафларга таъна қиладилар».

Уларнинг аломатлари ҳақида Қуръон оятлари ва хабарларда кўп гапирилган. Агар ҳаммасини гапирсам, алоҳида бир китоб бўлади. Рофизийларнинг аҳволлари шундай бўлиб, ботинийлар ҳоллари улардан ҳам оғирроқ. Агарда ботиний ва рофизийлар пайдо бўлсалар, подшоҳ энг аввало мамлакатни улардан тозалаши керакдир, шундагина эркинликда мулк ва давлатларига эгалик қилиб, тинч яшайдилар. Яҳудий, габр ва тарсолар ўрнига мусулмонларга амал бериш яхшироқдир.

Умар Хаттоб Мадинада бир масжидда ўтирарди. Абу Мусо ал-Ашъарий унинг олдида Исфаҳон ҳисоботини берарди. Ҳисобот ҳаммага ёқиб қолган чиройли бир хатда ёзилган эди. Абу Мусо сўрайди:

– Бу кимнинг ёзуви?

– Дабиримники.

– Чақир, кирсин, биз уни кўрайлик-чи?

– У масжидга киролмайди.

– Нима, таҳорати йўқми?

– У тарсо (насоро), – деди Абу Мусо. Умар Хаттоб Абу Мусо тиззасига мушти билан уриб: «Сен Аллоҳ айтган: «Эй, мусулмонлар! Яҳудийлар ва насоро-лардан ўзларингга дўст олманглар, улар бир-бирига яқиндир», деган сўзларни унутдингми? – деб сўрайди.

– Мен унинг ҳақини бериб, ишдан бўшатдим! – дейди Абу Мусо.

Шеър:

Аз душманони дўст ҳазар кардан равост,

Бо дўстони дўст туро дўсти накўст.

Чун нешу нўш ҳамебойдат буд,

Бо дўстони душману бо душманони дўст.

Мазмуни:

Дўст душманларидан ҳазар қилиш раводир,

Дўст дўстларини дўст тутуш раводир.

Икки тоифа одамларга ишонма:

*Душманнинг дўстларига ва дўстларнинг
душманига.*

Шундан сўнг Султон Алпарслон анораллоҳу бурҳонаху бир ойга яқин Ардам билан гаплашмади ва унга рўйхуш бермади. Фақат улуғ кишилар шафоат қилиб, ўртага тушганларидан сўнг Ардамни кечирди.

Ўз мақсадимизга қайтсак. Қачон жоҳил ва бефазл кишиларга амал берсалар-у, доно ва асл кишиларни четда қолдирсалар, бир кишига беш-олти вазифа бериб, бошқаларни хор этсалар, айб вазирдадир. Душманликнинг энг ёмони шундаки, бир кишига ўнга вазифа бериб, баъзиларга бир амал ҳам бермайди. Шу мамлакатда одамлар маҳрум бўлиб, четда қолганлар кўпаяди.

Амал ва вазифаларни эса содиқ кишиларга бериш керак, токи мамлакатга завола етмасин.

Бу шундай масалга ўхшайди: бир киши мамлакат инқирозини истаб, асл мақсадни яшириб, подшоҳни алдайди, дунё тинч, қаршилик кўрсатадиган душман ва сенга қаршилик қилувчи кишилар қолмади (бу пайтда подшоҳ етмиш минг аскар ўрнига тўрт юз минг отлик аскарни ушлаб турарди), зарур бўлган ҳолларда яна йиғиш мумкин деб, ортиқча аскарга мўлжалланган маблағ ва кийимлар хазинада қолади ва сенинг хазинанг ҳар йили кўпайиб, зарга тўлади, дейди.

Подшоҳим, Аллоҳ давлатини узайтирсин, менга бу ҳақда айтганида мен уни ким алдаганини билиб, у мамлакатинг вайрон бўлишини хоҳлабди, деб айтдим. Аммо бу подшоҳим иши эди. Агар хазинадан тўрт юз минг аскарга маош ва кийим ажратилса, унда Хуросон, Мовароуннаҳр, Қошғар-у Баласоғун, Хоразм ва Нимрўз, Ироғ-у Форс, Мозандарон вилоятлари-ю Озарбайжон, Арманистон-у Антиохия ва Байт ул-муқаддас тобе бўлган бўларди. Мен эса подшоҳ тўрт юз минг ўрнига етти юз минг аскарга эга бўлишини хоҳлардим, чунки кўп бўлса, Ғазнин-у Синд ва Ҳинд ҳам подшоҳимники бўлиб, у Туркистон ва Чин-у Мочинни, ҳабаш ва барбарларни, Рум, Миср, Мағрибни ҳам ўз итоатида ушлай оларди. Чунки қайси подшоҳнинг лашкари кўп бўлса, тобе вилоятлари ҳам кўпаяди, шоҳнинг қўшини оз бўлса, мулки ҳам кам бўлади. Қачонки подшоҳ лашкаридан зиён кўрса, вилояти ҳам камаяди. Яна подшоҳга маълум бўлсинки, агарда тўрт юз минг аскардан етмиш мингини қолдирсалар, уч юз-у ўттиз минг кишининг номини ўчиришлари лозим. Ҳар йили яна шунча аскар кўпаяди. Ва агар улар бу давлатдан ноумид бўлсалар, ўзларига бошқа сардор қидириб топиб, уни ўзларига шоҳ қилиб кўтариб, шунча зарар етказишлари мумкинки, бир неча йиллик

хазина бойлигини сарфлаб ҳам уни тўғрилашнинг иложини топиб бўлмайди.

Мамлакатни кишилар билан, одамларни зар-у олтин билан итоатда тутса бўлади. Агар биров шоҳга зар олиб, одамларни қўйиб юбор деса, у ҳақиқатан мулк душмани ва ифвогардир. Бу зарлар шу кишилар ёрдамида қўлга киритилган бўлиб, ифвогарлар сўзига қулоқ солиш керак эмас.

Маътал ва четда қолган амалдорлар ҳам шунга ўхшайди. Давлатнинг юқори лавозимида хизмат қилган, катта ишларни бажариб, хизмат кўрсатган кишилар ҳақини бермаслик тўғри эмас. Уларни насибасидан маҳрум этиб, амал бермаслик, мурувватдан бенасиб қолдириш ҳам саховатдан эмас, балки уларга амал бериб, маишатларини кераклигича таъмин этиш зарур. Шунда ҳуқуқлари ҳам оёқости бўлмай, давлатдан четда қолмайдилар. Илм ва фазилат аҳли, мурувват арбоблари ва шараф асҳобларининг ҳам байтулмолда насибалари бўлиб, эътиборга ва ёрдамга муҳтождирлар. Уларга бирор вазифа берадиган, кўмаклашиб маишатларини таъминлайдиган киши йўқдир. Шундай кунлар бўладики, подшоҳ ходимлари ёмонлигидан бу нафақахўрлар аҳволи унга маълум бўлмайди ва бу мутасаррифлар ишсиз қолади. Шундан кейин ушбу тоифа ноумид бўлиб, давлат душманига айланадилар, подшоҳ ва унинг яқинлари-ю омил ва дабирлар айбини фош этадилар. Бировни ўзларига бошлиқ этиб сайлаб, подшоҳга қарши чиқадилар, мулкни талон-торож этиб, зиён ва зарар етказадилар. Фахр уд-давла замонида шундай бўлган эди.

Ҳикоят

Айтишларича, Рай шаҳрида Фахр уд-давла ва унинг вазири Соҳиб Аббод замонларида бир оташпараст киши бўлган экан. У ниҳоятда бадавлат бўлиб, оти Бузаржумид Райуф эди. У Табарак тоғида ўзига бир

мақбара қурдирганди. Ҳозир сақланиб турган бу мақбарани «дийдаи сипоҳсолор» (лашкарбоши кўзи) дейишади. У Фахр уд-давла гумбазидан тепароқда. Бузаржумид мақбарани қурдириш учун кўп давлат сарф қилган экан.

Рай шаҳрида бир муҳтасиб бўлиб, унинг оти Носир Амон эди. Мақбара қуриб битирилган куни муҳтасиб бир баҳона билан тоққа чиқиб, азон айтиб, намоз ўқийди. Бузаржумид ишлари йўққа чиқади. Шу воқеадан сўнг «дийдаи сипоҳсолор» деган ном пайдо бўлган.

Иттифоқо, Фахр уд-давлага «ўттиз-қирқ киши ҳар куни шаҳардан чиқиб кетиб, шу жойга боради ва кун ботгунча у ерда қолиб, кейин қайтади», деб хабар бердилар. Биров улардан «дийдаи сипоҳсолор»га нима учун бориб, нима қилишларини сўраса айтмайди.

Фахр уд-давла бориб, шу қавмни ушлаб, олдига олиб келишларини буюради. Саройдаги ходимларнинг бир гуруҳи тоққа бориб, нарвон билан ўша жойга чиқади. Ўша тоифа олдида шатранж, нард, қоғоз-у қалам ва сиёҳдон турарди. Бўйра устида дастурхон ва унда нон билан бир кўза сув бор эди. Уларни «Фахр уд-давла сизларни чақираяпти», деб олиб келишади. Фахр уд-давла ҳузурида Соҳиб Аббод ҳам ўтирганди. Фахр уд-давла улардан сўрайди:

– Сизлар кимсизлар? Қачондан буён ва нима учун ҳар куни бу дийдага борасизлар?

– Ростини айтиб, омонлик сўраймиз, чунки ҳаммага маълумки, биз ўғри, қотил эмасмиз. Бировнинг хотини ёки боласини ўғирлаганимиз йўқ. Агар малик бизни тирик қолдириб, бир қошиқ қонимиздан кечса, бизлар ким ва қандай одам эканлигимизни айтамыз, – деб жавоб қайтаришади.

Фахр уд-давла «Сизларнинг тан-у жонларингизни омон қолдирамыз», – деб қасам ичади, чунки уларнинг кўпчилигини танир экан.

Улар ҳам хотиржам бўлиб, бор гапни айтиб берадилар:

– Бизлар дабирлар ва мутасаррифлар гуруҳиданмиз. Сенинг даврингда маътал ва маҳрум, давлатингдан бенасиб қолганларданмиз. Биров биздан хабар ҳам олмайди, вазифа ва иш ҳам буюрмайди. Эшитишимча, Хуросонда Маҳмуд деган бир подшоҳ тахтга чиқибди, у фазл-у дониш ва ҳунар аҳлини саройга чақириб, бекор қолдирмас экан. Биз унга кўнгила кўйиб, бу мамлакатдан умидимизни узганмиз. Ҳар куни шу дийдага бориб, бир-биримизга дардимизни айтаемиз, Маҳмуд саройидаги дўстларимизга хатлар ёзиб, аҳволимизни маълум этиш орқали унинг суҳбатида бўлиш ниятида Хуросонга бормоқчимиз. Бизлар оилали кишилармиз ва камбағалчиликдан мажбур бўлиб уй-жойларимизни ташлаб, иш қидириб кетмоқчимиз...

Биз аҳволимизни ошкор қилдик, энди бу ёғини шохимнинг ўзи биледи.

Фахр уд-давла бу сўзларни эшитганидан сўнг Соҳиб Аббодга қараб, дейди:

– Бунга нима дейсан, буларни нима қилдик?

Соҳиб Аббод жавоб беради:

– Маликим буларга омонлик берди. Булар қалам ва илм аҳллариандир. Ҳаммалари аслзодалар. Баъзиларини мен танийман, уларнинг ишлари менга тааллуқли. Буларнинг ишларини менга топшир. Мен ўйлаган тadbир уларнинг мушкулларини осон қилади. Эртага шу ҳақда хабар бераман. Кейин ҳожибга: «Буларни Соҳиб саройига олиб боргин!» – деб фармон беради. Ҳожиб уларни саройда қолдириб, ўзи изига қайтади.

Бу одамлар ўз жонларидан хавфсираб, Соҳиб нима дер экан, деб қўрқардилар.

Соҳиб саройга қайтгач, уларга кўз ташлайди ва бир оздан сўнг бир фаррош келиб, ҳаммаларини бир ҳужрага олиб боради. Ҳужра жаннатга ўхшаб

безатилган, ерга гиламлар тўшалган эди. Хизматкор уларга таъзим қилиб, хоҳлаган жойларига бориб ўтиришларини айтади. Улар кириб ўтирадилар. Бир оздан кейин дастурхон ёзилиб, ҳар хил овқатлар, гулоб олиб кирилади. Овқатдан сўнг шароб базми бошланади. Улар мутриблар-у ҳофизлар билан хурсандчилик қилишади. Шу уч фаррошдан бошқа биров бу ҳужрага кирмасди. Ҳеч ким улар аҳволини билмасди. Шаҳар аҳолиси улар ҳолатидаи беҳабарлигидан қайғурарди. Оилалари ҳам хавотирда эди.

Уч кун ўтгандан кейин бир ҳожиб Соҳиб Аббод номидан келиб, шундай дейди: «Вазир айтиб юборибдики, менинг уйим зиндон эмас. Шу бугун кечаси меникида меҳмон бўлинглар. Агар бирор ёмонлик тилаганимда, сизларни менинг уйимга юбормасдилар. Тинч бўлинглар, Соҳиб девондан қайтиб келганидан кейин ишларингизнинг иложини қилади». Дарров тикувчига буюриб, ўттизта зебо кийим тиктириб, ўттиз отни эгар-жабдуқлари билан тайёрлашади. Эртаси куни қуёш чиққунча ҳамма нарса тахтланади. Вазир уларни олдига чақириб, ҳар бирига сарпо ва от совға этиб, амал беради. Баъзиларига нафақа тайинлаб, уйларига ҳам совға ва тухфалар юбортиради.

Эртасига улар Соҳиб олдига кўринишга келганларида Соҳиб шундай дейди:

– Энди Маҳмудга хат ёзманглар, мамлакат ва малик заволини истаб, шикоят қилманглар.

Соҳиб Аббод Фахр уд-давла олдига келганидан ундан бу жамоа ҳақида сўрайди.

– Эй, хоҷам, ҳар бирига биттадан от, сарпо бердим, нафақа тайинладим. Девонда кимнинг иккита амали бўлса, бирини олиб, уларнинг баъзиларига бердим. Ўзларига мос ишларга эга бўлдилар. Уйларига ҳам совғалар юбортирдим.

Фахр уд-давла унинг ишини маъқуллаб, хурсанд бўлади:

– Бошқача иш тутсанг, тўғри келмасди ҳам. Бу ишларни бир-икки йил олдин қилганингда, улар қаршилиқ кўрсатмасди.

Бир кишига икки амал бермаслик керак, чунки бир кишига бир амал тўғри келади. Шунда ҳамма мутасаррифлар вазифали бўлиб, ҳамма амаллар ривожланади. Яна икки-уч ишни бир кишига буюрма, зеро, мутасаррифларнинг тирикчилиги қийин бўлади. Ғийбатчилар: «Бизнинг шаҳримизда одам қолмабди, бир кишига икки амал беряптилар», деб овоза қиладилар. Бизни иложсизликда айблайдилар. Буюк кишилар нима деганларини биласан: «Ликулли амалин рижолун» («Ҳар бир амалнинг ўз эгаси бор»). Мамлакатда амалларнинг катта-кичиги ва ўртачаси бор. Ҳар бир омил ва мутасаррифга фазл-у дониш ва кифоятига қараб битта вазифа бер. Агар биров ортиқча амал (ё мансаб) талаб қилса, уни рад эт, токи мамлакатда бундай зарарли расм ва қоида барҳам топсин. Ҳар бир мутасарриф ўз ишини қилса, мамлакат ва давлат обод бўлади. Яна бир ҳақиқат шуки, мулк ўз амалдорлари билан гўзал ва кучлидир.

Лашкар, омиллар ва мутасаррифлар бошлиғи вазирдир. Қачонки вазир бадхулқ, золим ва зўравон бўлса, умоллар ҳам унга ўхшаб кетадилар. Агар бирор омил ўз тасарруфини яхши билса, аммо мазҳаби ва дини бошқа бўлса, яъни яҳудий, насроний ёки оташпараст эрса, ҳар хил баҳоналар билан мусулмонларга ранж-у азоб берадилар. Агарда мусулмонлар шундай ёмон ва бадмазҳаб киши устидан шикоят қилсалар, уни амалдан олиб, жазолаб, унга бошқа вазифа топширмаслик керак. Агар тарафдорлари уни жаҳонда энг яхши дабир, ҳисобдон омил деб мақтасалар ҳам, унинг амалдан олиниши ишларга зиён ва зарар етказди, десалар ҳам, ишониш керак эмас. Улар ёлғон гапирадилар.

Уларга қулоқ солмай, ўрнига бошқасини қўйиш лозим. Амиралмўъминин Умар ибн Хаттобдан шундай ҳикоя қилинади.

Ҳикоят

Амиралмўъминин Умар ибн Хаттоб, Аллоҳ ундан рози бўлсин, Бағдоднинг ҳисоб-китобини хазина ва омборлар идорасини, хирож олиш ишларини Хузистондан то Басра туманларигача Саъд Ваққосга берган эди. У эса шунча жой омиллиги ва мутасаррифлигини бир яҳудийга топширганди. Юқорида тилга олинган ноҳиялар аҳолиси амиралмўъмининга ариза ёзиб, шу закатчи яҳудий омил устидан шикоят қиладилар: «У ҳар хил баҳона билан бизларни хафа қилади, қўрқитиб, зулм ўтказди. Тоқатимиз тоқ бўлди. Устимизга бирор мусулмонни омил қилиб қўйгин. У Аллоҳ номи билан бизни хўрламаса керак! Агарда зулм кўрсак ҳам, мусулмоннинг қўлидан кўрганимиз яхшироқдир».

Умар аризани ўқиб: «Бу яҳудийнинг ер юзида тиррик юргани етарли эмасмидики, яна мусулмонларни хўрлаяпти», – деб зудлик билан Саъд Ваққосга хат ёзиб, фармон етиб борган куни яҳудийни ишидан олишни, ўрнига бир мусулмонни тайинлашни буюради. Саъд Ваққосга хатни олган заҳоти отлиқ юбориб, яҳудий омилни қаердан бўлмасин топиб, Куфага олиб келишни топширади. Бошқа суворийларни тўрт томонга жўнатиб, Ажамдаги мусулмон омилларни даъват қилади. Яҳудий ва омиллар келганларидан сўнг араб ва Ажамдан яҳудий бажарадиган ишдан хабардор одамни топмайди. Ҳеч ким муомала қилиш, хирож олиш, қурилиш ишлари, одамлар билан ишлаш қоидаларини яҳудийдек билмасди.

Саъд Ваққос зарурат юзасидан яҳудийни ўз амали ва ишида қолдириб, амиралмўъмининга шундай

мазмунда хат ёзади: «Фармонни бажариш учун яҳудийни чақириб, одамларни йиғдим, бироқ араб ва Ажамда ундан юксакроқ омилни топмадим. Ажам омилларидан сўрасам, бирортаси ҳам бу муомала ва харажатни яхши билмайди. Бу яҳудий омилни иложсизликдан, ишлар издан чиқмасин, деб омилликка тайинладим».

Хат амиралмўъминин қўлига тегади. У ўқиб, ранжийди: «Ажабо! Менинг хоҳишимга ўз қарорини ва менинг тўғри қароримга ўз қилмишини қарши қўйибди». У қалам билан хатнинг бир чеккасига ёзади: «Мота ал-яҳудийу», яъни «Яҳудий ўлди» ва номани Саъд Ваққосга жўнатади. Бу яҳудий ўлим туфайли амалдан тушди дегани эди. Билиб қўйки, агарда бирор омил ўлса ёки ишдан олинса, ишни сустлаштириб бўлмайди. Амални бошқа бировга бериш керак. Нима учун бу ишда ожиз қолдинг. Шундай тасаввур қилки, шу яҳудий омилнинг ўлибди... Хат Саъд Ваққосга етиб борганда, у Умарнинг тавқеъини ўқиб, ўша замони яҳудийни ишдан олиб, бир мусулмонни унинг ўрнига қўяди. Бир йил шу мусулмон омил бўлгандан сўнг кўрибдиларки, унинг қўлидан ҳам иш келар экан. Хирож ҳам тўлиқ йиғиб олинди, иморатлар ҳам кўпайибди. Шундан сўнг Саъд Ваққос араб умароларига дейди: «Амиралмўъминин энг буюк шахсдир, биз яҳудий ва вилоят омилни мансаби ҳақида бир узун мактуб ёздик, у эса икки сўз билан жавоб қайтарди ва унинг айтгани бўлди».

Икки кишининг сўзлари маъқул тушиб, бу сўзларни араб ва Ажам мусулмонлари қиёматгача масал тариқасида айтиб юрадилар. Бирини – Умар айтган «Мота ал яҳудий»дир.

Агарда бирор дабир ўз ишини яхши билса-ю, аммо золим, зўравон ёки бадмазҳаб бўлса, уни ишидан маъзул қилаётганда тарафдорлари уни мақтаб, яхши дабир, ишбилармон мутасарриф десалар, ўрнини бошқа киши босолмаслигини пеш қилсалар, «Яҳудий

ўлди», деб уларнинг сўзларини ботилга чиқарардилар. Иккинчи сўзлари эса қуйидагича.

Пайғамбар алайҳиссалом оламдан ўтади. Унинг ёрларидан бирортаси: «Пайғамбар алайҳиссалом ўлди», деб айтолмасди. Абу Бакр, Аллоҳ ундан рози бўлсин, халифа ўтириб, минбарга чиқиб, хутбада айтади: «Эй, мусулмонлар, агарда Муҳаммадга сифинган бўлсангизлар, у ўлди, агарда Муҳаммад худосига ибодат қилсангизлар, у тирик ва тирик-лигича қолади ва ҳеч қачон ўлмайди». Мусулмонларга бу сўз ёқиб қолди ва уни мақолдек такрорлаб юрадилар. Қачонки арабларда бошларига бирорта мусибат тушса ёки бирон буюк киши оламдан ўтса, шу аламни енгиллаштириш учун «Мота Муҳаммаду», яъни Муҳаммад алайҳиссалом ўлди, дейишади. Агар одамлардан бири тирик қолиши мумкин бўлса, Муҳаммад Расулulloҳ қолиши вожиб бўларди, холос.

Энди ўз мақсадимизга қайтсак. Айтган эдикки, омиллар ва уларнинг ишлари вазирга тегишлидир ва яхши вазир подшоҳни ҳам некном ва нексийрат қилади. Қайси подшоҳ буюк бўлиб, оламда ҳукмрон ва машҳур бўлган эса ва қиёматгача номи яхшилик билан тилга олинса, бу яхши вазирлар орқали қўлга киритилган. Сулаймон алайҳиссаломга Осаф Бархиё, Мусо алайҳиссаломга Ҳорун, Мустафо саллаллоҳи алайҳи васалламга Абу Бакри Сиддиқ вазир бўлганлар. Буюк подшоҳлардан Кайхусравга Гударс, Манучеҳрга Сом, Афросиёбга Пирони Виса, Гуштаспга Жомосп, Рустамга Завора, Баҳром Гўрга Хурарўз, Нўширавони одилга Бузургмеҳр, Бани Аббос халифаларига Оли Бармак, Сомонийларга Балъамийлар, Султон Маҳмудга Аҳмад Ҳасан ва Фахруддавллага Соҳиб Аббод, Султон Туғралга Абу Наср Кандурий, Султон Алпарслон ва Султон Маликшоҳга Низомулмулк ал-Ҳасан вазирлик қилганлар. Буларга ўхшаганлар кўп.

Аммо вазир покдин, эътиқодли бўлиб, ҳанафий-мазҳаб ёки шофиъимазҳаб, соҳибқалам ва подшоҳсевар бўлмоғи зарур. Агарда вазирзода бўлса, буюкроқ ва муборакроқдир. Ардашери Бобакон замонидан то шоҳ Яздигурдгача Ажам мулкларидан шаҳзода шоҳ, вазирзода вазир бўлган. Ислон тарқатилгунига қадар Ажамда шундай эди. Ҳукумат Ажам маликлари қўлидан чиқди-ю, вазорат ҳам вазаро авлодлари қўлидан кетди.

Ҳикоят

Ҳикоя қилишларича, бир куни Сулаймон ибн Абду-малик зиёфат беради. Унда давлат ашрофлари-ю надимлари ҳозир эдилар. Малик шундай сўз бошлайди:

– Менинг мол-мулким Сулаймон ибн Довудникидан кўп бўлмаса-да, кам ҳам эмас. Сулаймон фақат дев-у париларга, ҳайвонлар ва паррандаларга шоҳдир. Менда бор бўлган хазина ва бойликлар, зеб-зийнат, мамлакат ва лашкар, ер-мулк оламда яна кимда бор? Мендан кучлироқ кимса борми ва менинг шоҳлигимга нима етишмайди?!

Улуғлардан бири маликка дейди:

– Мамлакат ва подшоҳга керак бўлган нарсалардан бири сизда йўқ.

– Менда йўқ у нарса нима экан? – сўрайди шоҳ.

– Сенда ҳамма ҳолатда ва ҳамиша зарур бўладиган вазир йўқ. Сен подшоҳ ва шаҳзодасан. Сенга шундай бир вазир керакки, у вазирзода бўлиб, ети пушти, авлоди вазир бўлиши керак.

– Жаҳонда шу сифатларга эга бирор вазир борми?

– Бор.

– Қаерда?

– Балхда.

– Ким экан у?

– У Жаъфардир, Бармакнинг ўғли. Унинг ота-болари Ардашер Бобакон давригача вазир бўлиш-

ган. Балхдаги қадимдан қолган Навбаҳор оташкадаси уларнинг вақфи эди. Ислоом пайдо бўлгач, давлат Ажам шоҳлари қўлидан кетди ва улар Балхга келиб яшай бошладилар. Вазирлик уларга ота касбдир. Уларда вазирлик сирлари ва қоидалари ҳақида китоблар бор. Уларнинг фарзандлари улғайиб хат-савод чиқаргач, шу китобларни ўқиб-ўрганиш учун берар эканлар. Ўғилларнинг сийрати оталарининг сифатларига ўхшаб кетаркан. Том маънода вазирлик уларга меросдир. Бани Уммия ва Бани Ҳорун ворисларидан бирор-бир подшоҳ Сулаймон ибн Абдулмаликдан улуғроқ ва қудратлироқ эмас.

Бу сўзларни эшитган шоҳ Жаъфар Бармак ўғлини кўришни истаб, уни Балхдан олиб келишни буюради ва ўз вазирлигини унга бермоқчи бўлади. Аммо иккиланиб: «У оташпараст эди, мусулмон бўлганмикан?» – деб сўрайди. Ижобий жавоб эшитиб, хурсанд бўлади ва Балх волисийга хат ёзиб, Жаъфарни Дамашққа юборишни буюради. Ўз маоши ва харажатларига юз минг динар талаб қилса ҳам, уни иззат-икром билан ҳазрат олдига юборишларини истади. Балх волиийси фармонни олган заҳоти Жаъфарни Дамашққа юборади. Қайси шаҳарга келса, шаҳар улуғлари уни кутиб олардилар. У шундай юксак ҳурмат қуршовида Дамашққа етиб боради. Дамашқда Сулаймон ибн Абдулмалик кўшини ва давлат улуғлари унга пешвоз чиқиб, катта эҳтиром билан шаҳарга олиб кириб, энг яхши қасрдан жой қилиб беришади. Уч кун ўтгач, уни Сулаймон ибн Абдулмалик олдига бошлаб келадилар. Унга Сулаймоннинг назари тушиб, ёқтириб қолади. Жаъфар айвонга кирганда, ҳожиблар уни кўтар-кўтар қилиб, тахтга яқинроқ олиб бориб ўтқазадилар. Жаъфар Сулаймонга тўғри қараб ўтирганида Сулаймон жаҳл билан унга тик боқиб, дейди:

– Менинг олдидан туриб кетгин!

Ҳожиблар Жаъфарни қайтариб олиб чиқадилар. Нима бўлганини ҳеч ким тушунмайди.

Подшоҳ пешин намозидан кейин шароб маж-
лиси ташкил қилади. Унда давлат улуғлари ҳозир
буладилар. Надимлар ҳам ўтириб, шароб ичишни
бошлагач, анчадан кейин Сулаймоннинг димоғи чоғ
булганини кўриб, хос кишилардан бири сўрайди:

– Шоҳим, Жаъфар Бармакни катта ишга қўяман,
деб Балхдан қанча иззат-икром билан олиб келдинг.
Амиралмуъминин олдида ўтирганида эса, ҳеч гап
булмаса ҳам ундан дарров кўнглинг қолди? Бунинг
сабаби нимада?

– Агарда у улуғзода узоқ йўлдан келмаганида,
мен шу жойда унинг бошини олдираддим, чунки у
заҳар олиб келган эди. Биринчи маротаба ҳузуримга
келиб, заҳар совға қилди.

Улуғ кишилардан бири: «Менга буюринг, бориб
унинг қилмишини аниқлаб келаман», – дейди.

– Бор олдига!

У киши жойидан туриб, Жаъфар ҳузурига бориб,
ундан: «Бугун Сулаймон олдига борганингда сенда
заҳар бормиди?» – деб сўрайди.

– Ҳа, бор эди. Ҳозир ҳам у узугимда. Ота-бобо-
ларимда ҳам шундай узуклар бўлган ва бу узук
улардаи эсдалик қолган. Отам ҳамиша шу заҳар
билан юриб, одамлар у ёқда турсин, ҳатто чумоли-
га ҳам озор бермаган. Улар заҳарни ҳар эҳтимолга
қарши олиб юрганлар. Амир ва подшоҳлар мени
кўп пайтларда мол ва бойлик учун чақириб, азоб
берганлар. Сулаймон мени нима сабабдан чорлага-
нини билмасдим, у ҳам бойлигим, хазина ё бошқа
нарсам учун чақираётир, деб ўйлагандим. Агарда
унинг истагини бажаролмасам ёки азобларига тоқат
қилолмасам, ўшанда бу узукдаги заҳарни ичиб,
ҳамма азоб-уқубатдан халос бўлмоқчи эдим.

Ҳалиги киши бу сўзларни эшитган заҳоти орқаси-
га қайтиб, Сулаймонга узук ҳодисасини баён қила-
ди. Сулаймон Жаъфарнинг зийраклиги, эҳтиёткор

ва ҳушёрлигидан таажжубланиб, ишини маъқуллаб, уни кечиради. Шахсий отини улуғ кишилар орқали юбортириб, уни иззат-икром билан саройга олиб келишларини буюради. Бу амр бажо келтирилади.

Эртасига Сулаймон олдига келган Жаъфарга қўл бериб, яхши гап билан ҳол-аҳвол сўраб, эъзозлайди. Унга дарров вазирлик тўнини кийгизишади. Олдига қоғоз-қалам қўядилар. У Сулаймон ҳузурида бир нечта фармон ёзади. Шу куни Сулаймоннинг кайфияти кўтарилади. Қабул маросимидан сўнг шароб мажлиси ва базм ташкил қиладилар. Мажлисида чиройли гиламлар ва зар-у гавҳарлардан ясалган идишлар қўйилади. Дунёда ҳали ҳеч ким кўрмаган базм бўлиб ўтади. Зиёфат давомида Жаъфар Сулаймондан сўрайди: «Минглаб одамлар ичида менда заҳар борлигини малик қандай билиб қолди экан?»

Сулаймон дейди:

– Ҳамма нарсаларим ичида менинг учун энг азиз бўлган бир нарса бор. Уни ҳамиша ўзим билан олиб юраман. Бу иккита муҳр бўлиб, бир нарсага ўхшайди. Маликлар хазинасидан мерос қолган бу муҳрларни мен доимо белимга боғлаб юраман. Уларнинг хосиятлари шундаки, таом ё шаробдаги заҳарни ҳидидан сезиб, беқарорликдан ҳаракатга тушадилар. Шу зайлда йиғинларда кимда заҳар борлигини тезда билиб оламан. Сен менинг олдимга кираётганингда улар безовта бўлдилар. Яқинлашганингда эса кўпроқ ҳаракатга келишиб, рўпарамда ўтирганингда бир-бирига урилдилар. Сени олиб чиқиб кетганларидан сўнг эса тинчиб қолдилар. Сенда заҳар борлигини аниқ билдим. Ўрнингда бошқа киши бўлганида омон қўймасдим.

Сулаймон белидаги муҳрларни олиб кўрсатиб, дейди:

– Булардан ажиброқ нарса кўрганмисан?

Жаъфар ва бошқалар муҳрга қарайдилар. Жаъфар дейди:

– Мен ўз ҳаётимда иккита ажойиб нарсани кўрдим. Бири маликда кўрганам мана шу нарса. Иккинчи ажойиботни Табаристон малики қўлида кўрганман.

– Нимани кўргансан, айтиб бер, эшитайлик, – деб сўрайди Сулаймон.

Ҳикоят

Жаъфар сўз бошлайди.

Мени Дамашққа юбориш тўғрисида Балхга маликдан фармон етиб боргач, тайёргарлик кўриб, шу буйруққа биноан чиқиб келдим. Нишопурдан Табаристонга келдим, чунки у ерда бойлигим бор эди. Бу юрт малики мени кутиб олиб, Омул шаҳридаги ўз саройидан жой берди. Ҳар куни зиёфатларда бўлиб, томошаларда қатнашардим. Бир куни хурсандчилик чоғида малик мендан: «Сен бирон марта дарё саёҳатига чиққанмисан?» – деб сўраб қолди.

– Йўқ, – деб жавоб қилдим.

– Эртага дарё сайрига чиқамиз, – деди малик.

– Ихтиёрингиз, – дедим мен.

Малик буйруғи билан эртасига кемачилар – маллоҳлар кемаларни тайёр қилиб қўядиган бўлдилар. Мени дарё соҳилига олиб боришди. Кемага ўтирдик. Мутриблар базмни бошлаб юбордилар. Соқийлар шароб сузиб берардилар. Мен малик билан бирга эдим. Ёнимизда ҳеч ким йўқ. Маликнинг қўлида бир ёқут кўзли узук. Бундай узукни мен ҳеч кўрмагандим. Унинг гўзаллиги мени ўзига жалб этарди. Узугига қайта-қайта қараётганимни сезган малик уни бармоғидан чиқариб, олдимга қўйди. Мен таъзим қилиб, узукни олиб ўпдим ва қайтиб у томон суриб қўйдим. Малик яна олдимга қўйиб: «Бармоғимдан чиқариб олинган узук ато қилиш ва совға учундир ва мен уни қайтариб олмайман», – деди.

– Бу узук фақат сиздек шоҳ қўлига ярашади, – дедим мен.

Малик узукни яна олиб, олдимга қўйди. Узук ниҳоятда қимматбаҳо ва чиройли бўлганидан, «Уни мастлиги учун бераётир, хушёр тортгач, пушаймон еб, хафа бўлиши мумкин», деб ўйладим. Малик олдимдан узукни олди-да, дарёга ташлаб юборди. Мен эса ўзимча афсусланиб, «Малик чиндан ҳам узугини менга берганини билсам эди, дарров олган бўлардим, чунки бундай ёқутни мен ҳеч кимда кўрган эмасман», деб ўйладим. Малик деди:

– Бир неча маротаба ёқтирганингни сезиб, олдингга қўйдим. Узук менга ҳам чиройли кўринарди, аммо сенга кўпроқ маъқул бўлганини сезиб, совға қилмоқчи эдим. Қабул қилмаганингга ўзинг айбдорсан. Энди дарёга ташлаганимдан афсуслана-япсан. Бир иложини қилиб, уни сенга олиб бераман.

Бир қулига буюрди: «Қайиққа ўтириб, соҳилга чиққин-у, отга миниб, саройга хазиначи хузурига бориб: «Кумуш сандиқни малик сўраяпти», – деб олиб кел. Қул қайтиб келгунча маллоҳларга буюриб, лангар туширди. Кемани ўз жойида ушлаб туришларига фармон берди. Маллоҳлар айтилганидек иш тутдилар. Биз шароб ичиб ўтирардик. Ўша қул қайтиб келиб, сандиқни малик олдига қўйди. Малик ҳаменидан кумуш калит олиб қулфни очди-да, сандиқдан бир тилла балиқни олиб, дарёга ташлади. Сувга шўнғиган балиқ сал ўтиб, шу узукни оғзида олиб чиқди. Бир маллоҳ унинг буйруғи билан қайиққа ўтириб, балиқни узук билан олиб, малик олдига келди. Малик узукни балиқ оғзидан олиб, менинг олдимга қўйди. Мен таъзим бажо келтириш билан узукни олиб, бармоғимга кийдирдим. Малик балиқни сандиққа жойлаб, қулфлади. Калитини чўнтагига солиб, сандиқни қайта саройга юбортирди, биз ҳайратда қолдик.

– Мана ўша узук, – деди Жаъфар қўлидан узукни чиқариб, Сулаймоннинг олдига қўяркан. Сулаймон узукни кўздан кечиргач, қайтариб деди:

– Шундай кишининг эсдалик совғасини қадрлаш керак!

Бу ёзмаларимдан мурод ҳикоят эмасди, аммо мувофиқ тушгани учун бу ажойиб ҳикоятни эслаб ўтдик.

Ушбу бобни ёзишдан мақсад шуки, яхши кунлар келганда ёмон ва қора кунлар унутилади. Бунинг ишонаси ўлароқ, яхши ва одил подшоҳ пайдо бўлиб, фасодчи ва исёнчилар йўқолади, унинг фикр-мулоҳазалари ҳаммага маъқул тушади. Унинг вазири ва ходимлари пок ниятли, одил, асл кишилардан иборат бўлади. Ҳар бир кишига бир амал берилади, бир кишига икки амал топширилмайди. Ёмон йўлга кирганлар қайтарилиб, диёнатли кишиларга мартаба берилади. Золимлар жазоланиб, йўллар хавфсизликда тутилади. Қўшин ва раият подшоҳдан қўрқиши керак. Бефазл-у беасл кишиларга амал бермайдилар. Ёшларга ҳам қулоқ солинмай, оқсоқол ва донолар билан ишлаш иложи топилади. Лашкарбошилиқни ёшларга эмас, балки ишбилармон қарияларга ишонадилар.

Мардни пул ва зар эмас, ҳунар ва илми кўтариши керак. Динни ва имонни мол-дунёга сотмайдилар ва ҳамма ишларни ўз йўсинида олиб бориб, ҳар бир кишини ўзига мос ўлчов билан ўлчайдилар, токи дин ва дунё ишлари ўз низомида бўлсин. Ҳар қандай нарса шунга зид келса, подшоҳ ижозат бермаслиги ва ишларнинг кам-кўстини адл ва сиёсат билан тўғри юргизиши керак.

ҚИРҚ УЧИНЧИ ФАСЛ

ПАРДА ОРҚАСИДА ВА САРОЙ ҲАРАМИДА БЎЛГАН АЁЛЛАР ҲАМДА ҚЎЛ ОСТИДАГИЛАРНИНГ ҲАДЛАРИ ВА ИШ ТАРТИБИ ҲАҚИДА

Подшоҳнинг қўли остида бўлган кишилар ҳадларидан ошиб буйруқ берувчи бўлиб кетишлари мумкин эмас, чунки подшоҳликнинг буюклиги ва

шукуҳи йўқолади. Хусусан, аёллар парда ортидаги кишилар бўлиб, ақллари ноқисдир. Аёлларнинг асосий ишлари ва вазифалари насл-у авлодни сақлашдан иборат. Аёллардан қайсиниси асл бўлса, шуниси яхши ва қайси бирлари қаноатли бўлсалар, шулар мақтовга арзигуликдир. Қачонки подшоҳнинг аёллари фармон беришни бошласалар, бу ғаразли кишилар таъсири ва маслаҳатидан бўлади, аммо эркаклар ички ва ташқи ҳодисаларни кўриб, иш тутадилар. Аёллар эса ичкаридан гапирадилар. Уларнинг ҳузурида ҳожиба ва ходимлар бўлиб, албатта, уларнинг маслаҳатлари ҳам ҳаминиша тўғри келавермайди. Шунда фасод вужудга келиб, подшоҳлик ҳашаматига зиён етади, кишилар ранж-у азоб тортиб, мулк ва дин ишлари ёмонлашади, одамлар бойлиги нобуд бўлади, давлат улуғлари жабр кўрадилар. Ҳамма замонларда ҳам қайсидир аёл киши подшоҳ устидан туриб фармон берса, расвогарчилик ва шарр-у фитнадан бошқа ҳеч нима ҳосил бўлмайди. Биз буларнинг кўпидан камроғи бўлса ҳам назарга илинсин, деган маънода эслатяпмиз.

Эркаклардан энг биринчи бўлиб хотини гапига кириб, жаннатдаги буғдойни еган киши Пайғамбар Одам алайҳиссалом эди. У Момо Ҳаво маслаҳатига кириб, буғдойни еди ва жаннатдан бадарға бўлди. Одам алайҳиссалом икки юз йил йиғлаб юрганидан кейин Аллоҳ азза ва жалла уни кечириб, тавбасини қабул қилди.

Ҳикоят

Кайковуснинг хотини Судоба эрига хўжайинлик қиларди. Кайковус Рустамга одам юбориб, «Сен Сиёвушни катта қилиб, шоҳлик адабини ўргатдинг, энди уни менинг олдимга юбор. Судоба боласини кўриш орзусидадир», – деб буюради. Рустам Сиё-

вушни Кайковус ҳузурига жўнатади, Сиёвуш жуда гўзал йигит эди, Судоба уни парда орқасидан кўриб, севиб қолади. У Кайковусга айтади:

– Сиёвушга буюр, ичкарига кирсин, сингиллари унинг дийдорини кўрсин.

– Ичкарига кир, сингилларинг сени кўришмоқчи, – дейди Кайковус Сиёвушга.

– Фармон шоҳимникидир, аммо улар ичкарида, мен эса шоҳ айвонида бўлсам яхшироқдир.

Сиёвуш ичкарига кирганида Судоба унга қасд қилиб, шайтон йўлига киритмоқчи бўлади. Сиёвуш жаҳл билан унинг қўлидан чиқиб, ҳарамни тарк этиб, ўз саройига кетади. Ўзидан кўрққан Судоба дарҳол Кайковус олдига бориб, дейди:

– Сиёвуш қасд қилиб, менга ташланди, зўрға қўлидан озод бўлиб қочдим.

Кайковус Сиёвушдан газабланиб, ундан кўнгли қолади. Воқеанинг оқибати шу бўладики, подшоҳ ундан хафа бўлиб қолмаслиги учун Сиёвушга олов билан онт ичишни маслаҳат берадилар. У ҳар қандай имтиҳонга тайёр эканлигини маълум қилади. Шундан сўнг майдонда узунасига ва энига ярим фарсанг келадиган жойда ўтинларни тахлаб, гулхан ёқишади. Олов баланд бўлиб ёнганида Сиёвушга синовдан ўтишни буюрадилар. У оти Шабрангга ўтириб, Аллоҳ номини тилга олиб, гулхан ичига кириб кетади. Бир пайт соғ-саломат оловнинг бошқа томонидан чиқади. Унга ва отига заррача ҳам зиён етмайди. Одамлар хайратга тушадилар. Мубадлар шу оловдан оташхоналарига олиб кетишади ва у ҳозиргача ёниб турар экан. Сиёвушнинг бегуноҳлиги шу тариқа маълум бўлади.

Кайковус Сиёвушга Балх ҳокимлигини беради. Аммо Судоба сабабли унинг кўнгли чўккан эди. Жуда азобда яшаётгани учун у Эронда қололмай, Ҳиндистон, Чин ёки Мочинга бормоқчи бўлади. Афросиёб вазири Пирони Виса Сиёвуш дилидаги сирдан хабар-

дор бўлиб, ўз олдига даъват қилиб, Афросиёб номидан ваъдалар беради. Сиёвуш даъватни қабул қилиб: «Бари бир уй бир, икки авлод ҳам бирдир», – дейди. Афросиёб уни ўз фарзандларидан ҳам азиз тутишини ва хоҳлаган пайтда Эронзаминга қайтмоқчи бўлганида ўртага тушиб, Кайковус билан аҳд-у паймон қилиб, уни минг эъзоз ва ҳурмат билан отаси олдига юборишини билдиради. Сиёвуш Балхдан Туркистонга келади. Афросиёб ўз қизини Сиёвушга никоҳлаб беради. Уни фарзандларидан ҳам азиз тутди. Аммо Гарсеваз – Афросиёбнинг акаси Сиёвушни ёмонлаб, туҳматлар тўқиб, уни Афросиёб олдида гуноҳкор этади. Гуноҳсиз Сиёвушни Туркистонда ўлдирадilar. Эронзамин мотамга тушиб, аза тутди, ботирлар зудлик билан жам бўлишади, Рустам ҳам Сийистондан пойтахтга қайтади. У ҳеч кимга ҳеч нима демай, Кайковус ҳарамига кириб, Судобани ушлаб, қилич билан чопиб ташлайди. Унинг яхши ё ёмон иш қилганини айтишга бировнинг юраги бетламайди. Рустам жанг қилиб, Сиёвушнинг қасдини олиш қарори билан Туркистонга келади. Бир неча йил уруш бўлиб, қанча одамлар ҳалок бўлади. Буларнинг ҳаммасига эрига хўжайин бўлган Судоба сабабчи эди.

Подшоҳлар ва улуғ кишилар ҳаминша ўз сирларини хотинлари ва яқин кишиларига айтмай яшаб, иш тутганлар. Искандар каби хотинларининг сўзлари ва айтганларига қулоқ солмай, уларнинг макр-ҳийлаларини дарров сезиб, улар йўриғига юрмаганлар.

Ҳикоят

Тарихда келтирилишича, Искандар Румдан қайтиб келиб, Ажам шоҳи Доро ибн Дорони мағлуб этади. Доро қочиб кетади, аммо у бир хизматкори қўлидан ўлим топади. Доронинг ғоят гўзал, парисифат, соҳибжамол қизи бор эди. Синглиси ҳам ҳуснда ундан қолишмасди. Ҳарамга шундай гулжамоллар

йиғилган эди. Искандарга дейдилар: «Доро ҳарамига кирсанг, ой парилар каби аёлларни кўрасан. Хусусан, Доро қизига бас келадиган соҳибжамолни тополмайсан». Сўзловчилар «Искандар, Доро қизини кўр, унга албатта уйлан», демоқчи бўладилар.

Искандар дейди:

– Биз Доро йигитларини мағлуб этдик, энди буларнинг аёллари бизни мағлуб қилишларига йўл бермаймиз.

Шу билан у маслаҳатни қабул қилмай, Доро ҳарамига бормади.

Яна Хусрав-у Ширин ва Фарҳод Самарий воқеалари маълумдир. Хусрав Ширинни шундай севардики, унга ихтиёрини берар ва айтганларини қиларди. Охири Ширин шундай подшоҳ Хусравни қўйиб, жасорат кўрсатган Фарҳодга ошиқ бўлган.

Ҳикоят

Бузургмеҳрдан сўрадилар:

– Нега ал-Сасон салтанати барбод бўлди? Сен уларнинг тадбирли ва доно кишиси эдинг-ку? Бутунги кунда тадбиркорлигинг, яхшилигинг ва билимингга тенг келадиган киши жаҳонда кўринмайди-ку!

– Икки сабаби бор. Бири шуки, ал-Сасон буюк ишларни майда ва нодон кишиларга буюрарди. Иккинчиси, илм аҳли ва хирадманд кишиларни хизматларига олмай, хотинлари ва ёш кишилар билан иш тутарди. Бу иккала гуруҳга ҳам ақл, билим ва тажриба етишмасди. Кимки хотинлар ва болаларга амал берса, қўлидан подшоҳлик кетади.

Хабар

Хотинлар бирор нимани маслаҳат берсалар, бунинг аксини қилиш керак, шунда тўғри бўлади. Ҳадисда шундай келтирилган: «Улар билан маслаҳат

қилиб, аксини қил». Агарда хотинлар ақли тўқис бўлганида, Пайғамбар алайҳиссалом шундай демасди.

Ҳикоят

Ахборда шундай келтирилганки, Пайғамбар алайҳиссалом умрининг охирларида қаттиқ касал бўлиб қолади. Жума намозини ўқиш вақти келади ва масжидда саҳобалари Пайғамбарни кутиб турардилар. Фарз бўлган намозни жамоат билан ўқимоқчи эдилар. Ойиша ва Ҳафса, иккаларидан Аллоҳ рози бўлсин, Пайғамбар бошида турардилар. Ойиша Пайғамбарга дейди: «Ё набиаллоҳ, намоз вақти бўлиб қолди, масжидга боришга эса мадоринг йўқ, буюргин, кимни имом қилиб, намоз ўқисинлар?»

– Абу Бакрни, – дейди у.

Иккинчи маротаба сўраганларида яна: «Абу Бакрни», – деб жавоб беради набиаллоҳ. Ойиша Ҳафсага дейди: «Икки марта мен сўрадим, энди айтгин-чи, Абу Бакрнинг кўнгли бўш, сени қаттиқ севади, меҳробни кўриб, кўз ёш қилиши ва ўзини тутолмай, ўзи ва қавми намозларини бузиши мумкин. Умари Хаттоб кучли кишидир. Айт, уни буюриб, намозга имом қилсинлар».

Ҳафса шу мулоҳазаларни Пайғамбарга айтади. Пайғамбар алайҳиссалом шундай дейди:

– Сизларнинг сўзларингиз Юсуф ва Кирсиф масалига ўхшайди. Мен бундай сўзларга кириб, фармон беролмайман. Яхшиси, Абу Бакрга айтинлар, олдинга ўтсин ва жамоат намозини бошқарсин, шунда савоб бўлади.

Пайғамбар алайҳиссалом Ойишанинг шу қадар олима ва порсолигига қарамай, унга қарши иш тутади. Шундан билинганки, бошқа хотинларнинг фикр ва ақллари қанчалик бўлиши мумкин.

Юсуф ва Кирсиф ҳикояти ахборда қуйидагича келтирилган.

Ҳикоят

Нақл қиладиларки, Бани Исроил даврида шундай бўлардики, биров қирқ йил гуноҳ қилмай, рўза тутиб, намозини ўз вақтида ўқиб, ҳеч кимга озор бермаса, Аллоҳ таоло унинг уч ҳожати, истагини бажарарди. Исроил фарзандлари ичида Юсуф номли бир диёнатли ва порсо бор эди. Мастура ва бокира хотинининг оти Кирсиф эди. Юсуф қирқ йил шундай тоат-ибодат қилиб, Аллоҳ таолога сиғиниб келади. Шундан сўнг Тангридан бирор истагини бажаришни сўраш кераклигини ўйлайди. «Бирор дўстим билан маслаҳатлашсам яхши бўларди», деган фикрга боради у, аммо бир мувофиқ кишини эсига келтиролмайди. Уйига келиб, кўзи хотинига тушиб, ўйлайди:

«Бу жаҳонда мени бундан кўра яхши кўриб, севадиган бошқа киши йўқ. Яхшиси, у билан маслаҳатлашиб олай. У менинг жуфти ҳалолим ва болаларимнинг онаси. Унинг яхшилиги менга савоб тушар, аёлим билан маслаҳатлашай!»

Ва хотинига дейди:

– Биласанки, мен қирқ йил тоат бажо келтирдим, энди уч ҳожатимни тилаб олишим мумкин. Сен менинг яқин кишимсан, Аллоҳдан нима сўрай?

Хотини шундай дейди:

– Мен учун ҳам оламда фақат сен борсан, мен сен билан тирикман. Хотинлар эрининг томошагоҳи ва экинзоридир, мендан доим хурсанд бўлай ва айш-у суҳбатимиз яхши ўтсин десанг, Аллоҳ азза ва жалладан сенинг жуфти ҳалолнинг бўлганим учун менга шундай бир гўзал ҳусн-у жамол талаб қилгинки, бунақаси бошқа бирор аёлга берилмаган бўлсин. Ҳар вақт эшикдан кирсанг, менинг ҳусн-у жамолимни кўриб, хуррам ва шод бўласан. Қолган умримизни хурсандчилик ва тинчликда ўтказамиз.

Хотиннинг бу сўзлари эрига маъқул тушиб, дуо қилади.

– Ё Раббим, бу хотинга шундай ҳусн-у малоҳат ато этгинки, бундай ҳусн бошқа хотинларга берилмаган бўлсин.

Эзид таоло унинг дуосини ижобат қилади:

Эртасига хотини уйқусидан турганида олдингидай эмасди. Бутун олам ҳали бундай гўзал аёлни кўрмаганди. Юсуф хотинига ҳайрат билан боқиб, хурсандчилигидан боши осмонга етади.

Кирсифнинг ҳусни ва гўзаллиги кундан-кунга зебо бўлиб борарди. Ҳафтанинг охирида ҳар бир кўрган киши унга мафтун бўларди. Унинг гўзаллиги жумлаи жаҳонга овоза бўлади. Шаҳар ва қишлоқлардан одамлар махсус уни кўришга келишарди.

Бир куни Кирсиф ўз ҳусн-у жамоли, қош-у лаблари, кўзларини кўриб, таажжубланиб, такаббурлик билан ўзича ўйлайди: «Менинг ҳусн-у жамолимга тенг келадиган аёл дунёда йўқ, мен эса бу қашшоқ кишига хотин бўлиб, қора нонини еб юрибман, эрим бу дунё бойлик ва неъматларидан маҳрум ва қийинчилик билан яшаётир. Мени подшоҳлар кўрганда эди, зар-зеб-у зийнат ва бойликка ботириб, ноз-у карашмаларим билан асраб, севарди».

Бу фикрларидан мағрурланиб кетган Кирсиф эри билан жанжаллашадиган бўлиб, ёмонликни ўзига касб этади. Эрининг сўзларига кирмай, уни хафа қилиб, азоблайди. Ҳар замонда эрига: «Сен менга тенг эмассан, бир бурда нонга зор кишисан», – дерди. У тўртта ёш боласини ўз ҳолига ташлаб, уларга қарамай қўяди. Бу аҳвол Юсуфнинг жонига тегиб, иложсиз қолади ва осмонга қараб дейди:

– Ё худойим, бу аёлни айиққа айлантир!

Хотини бир зумда айиққа айланиб қолади. Бу айиқ уйдан узоққа бормаи, шу атрофда айланиб юриб, кўзидан ёш тўкарди. Бола-чақалари ташвишида қийналган Юсуф офир аҳволга тушиб, тоатибодат ва намоз ўқишга ҳам вақт тополмай қолади. Яна қўл кўтариб, осмонга нола қилади:

– Худоё, айиққа айланган хотинимни олдинги шаклига келтир, бу болаларга ўзи оналик қилсин, мен эса сенинг тоат-ибодатинг билан машғул бўлай! Айиқ дарров хотинига айланиб, ўз болаларини ардоқдай бошлайди. Бу воқеаларни қачон сўрасалар, Кирсиф уларни тушида кўргандай бўларди. Қирқ йиллик тоат-ибодат чангдек тарқалиб, зое кетади. Шу аёл фикри ва топган тадбири оламда масал ва мақолларга сабаб бўлди. Шунинг учун эр хотини ва аёлнинг маслаҳати билан иш тутмаслиги керак.

Ҳикоят

Бир куни Маъмун халифа дейди:

– Подшоҳ ҳарам аҳли, қўшин ва хазина ишларига араллашиб гапиришларига, бировни ҳимоя қилиб, бошқа кишини ҳайдаб, бировга дўқ уриб, бошқага мол ва вазифа бериб, учинчи кишини ишдан олишларига ҳеч қачон йўл бермаслиги керак. Акс ҳолда одамлар мажбур бўлиб, шу хотинлар саройига бориб, ўз ҳожатларини ахтарадилар. Улар одамларнинг ўзларига бўлган рағбатини кўриб, ҳар хил ишларга қўл урмоқчи бўладилар. Ёмон ва фосиқ кишилар уларга яқинлашиб оладилар, подшоҳнинг эса ҳашамати ва ҳурмати қолмай, сарой равнақи ва ривожига заифлашади, подшоҳнинг қудрати ҳам кетиб қолади. У ҳар томондан маломат эшитади, мамлакат аҳли изтиробга тушади, вазирда ҳам куч-қудрат қолмай, қўшин аҳволи оғирлашади. Шундай экан, бу қийинчилик давлат бошига тушмаслиги учун қандай илож қилинсин?

Подшоҳ шундай қоидани одат этсинки, у подшоҳликни юксалтириб, фикрини ўткир қилсин. Аллоҳ таоло буюрган:

«Биз эркакларни хотинлардан устун қўйдик, токи аёллар уларнинг қарамоғида бўлсинлар. Агарда аёл-

лар ўзлари ёлғиз яшай олганларида эди, биз эркакларни улардан устун қўймасдик. Ким хотинларни эркаклардан афзал деб қабул қилса, хато қилади ва оқибатига ўзи жавоб беради. Қайси подшоҳ авлоди ва насли жойида бўлиб, давлати ва мамлакати бузилмаслигини, шукуҳ ва ҳашамати пасаймаслигини истаса, ҳарам аҳлининг подшоҳлик ишларига аралашшишига йўл бермасин ва қўл остидагилар ва хизматкорлари ҳақида гапирмасин».

Умар Хаттоб айтганки: «Парда аҳлининг сўзлари ўзларига ўхшаб авратдир, ўзлари қанчалик ёпинган бўлсалар, сўзлари ҳам шундай ташқарига чиқмаслиги керак».

Шу ҳақда кўп гапирдик, етар! Сўзнинг кўплиги ўқувчига ёқмайди ва бизнинг хулосамизга у рози бўлажак.

Қўл остидагилар ҳақида

Аллоҳ таоло подшоҳни одамлардан устун қилиб яратган ва одамлар унинг қўл остида бўлиб, шоҳ шарофатидан бир бурда нон топиб юксалиб келганлар. Қўли остидагиларни ва қўшин аҳлини ҳамиша шундай тутиши керакки, улар ўз ҳадларини билиб, бандалик ва садоқат ҳалқасини қулоқларидан олмай, итоатга бел боғлаб юрсинлар. Қачон бировни бошқага яхши ё ёмон қилиб кўрсатсалар, индамай, улар хоҳлаган ишларига розилик бермай, ҳар бирининг ўлчовини билиб турсинлар, фармон чизифидан чиқиб кетмасликларини назорат қилсинлар. Шу ҳақда ҳикоялар ҳам бор. Бузургмеҳр бир куни Нўширавонга дейди:

– Вилоят маликниқидир. Малик вилоятни қўшинига берди, халқига эмас. Лашкар аҳли вилоят аҳолисидан устун қўйилган. Агарда қўшин малик мулкига меҳрибон бўлмаса, вилоят халқига раҳм-у шафқат қилмаса, ҳамма ўз киссасини зар билан тўл-

диришни ўйлайди. Вилоятнинг обод ёки хароб бўлиб кетиш гамини емайди. Агарда қўшин аҳли давлат бошқарувида ўзбошимчалик қилса, бировга жазо бериб, иккинчи кишини зиндонбанд этса, бошқа бировни ишдан олса, жиноят ва хиёнат кўпаяди. Шоҳ ва қўшин ўртасида фарқ қолмайди. Бу ишлар ҳамини қўшиннинг эмас, маликнинг иши бўлган. Қўшиннинг шундай кучайиб, ўзбошимчалик қилишига ҳеч қачон имкон бермаслик керак. Барча замонда тилла эгар ва тилла рикоб, заррин тож-у тахт ишлари подшоҳ қўлида бўлган. Агарда малик ҳамма шоҳлардан устун бўлишни хоҳласа, ўз ахлоқини яхши фазилат ва хислатлар билан безатиши ва ёмон хислатлардан узоқда бўлиши зарур. Сўрайдиларки, бу қайси хислатлар экан. Жавоб беради:

– Булар қуйидаги ёмон хислатлардир: хукд (нафрат), ҳасад, ғазаб, шаҳват, ҳирс, амл (ёмон иш), лажожлик (эзмалик), ёлғон, бухл, бадфёълик, зулм, ўзибилармонлик, шошилиш, носипослик, енгилтаклик. Яхши ва нек хислатлар: ҳаё, яхши хулқ, ҳалимлик, кечириш, тавозе, саховат, сабр, сидқ, шукур, раҳмат, илм, ақл, адолат.

Агарда бу хислатларни тартиб билан ишга солсанг, ҳар қандай ишнинг иложини қиласан ва қўл остингдагиларни идора қилиб, давлат бошқарувида маслаҳатчиларга ҳеч қандай ҳожатинг тушмайди, ҳамма иш ўз қўлингдан келади.

ҚИРҚ ТўРТИНЧИ ФАСА

БАДМАЗҲАБЛАР АҲВОЛИНИ ФОШ ҚИЛИШ, МАЗДАК ВА МАЗДАКИЙЛАР ҲАҚИДА

Оламдагилар менинг бу давлатга бўлган меҳр-муҳаббатим ва салжуқийлар давлатига қанчалик ҳавас ва ҳимматим борлигини билсинлар деб, бу банда хорижийлар исёни ҳақида бир боб битмоқчи

бўлдим. Банда, айниқса, маликимга, Аллоҳ таоло унинг мулкини сақласин, фарзандлари ва оиласига ёмон кўз тегмасин, деб орзу қиламан.

Ҳамма замонларда хорижийлар (диндан қайтганлар) бўлган ва улар Одам алайҳиссалом давриданок пайғамбарлар ва шоҳларга қарши кўзғолон ва исёнлар кўтарганлар. Ҳар бир ўлкада бу қавмдан ёмони, шумроғи бўлмаган. Улар давлатга яширинча ёмонлик қилиб, ҳар бир овозага қулоқ солиб, майда ишларга ҳам аралашиб юрардилар. Худо ўзи сақласин-у, мабодо давлатга бирор зарар тегиб қолса, бу итлар яширинган жойларидан чиқиб, давлатга қарши юриш қилиб, шиаликка даъват этадилар. Буларнинг куч-қувватлари асоси кўпинча рофизийлик ва хуррамдинлардан иборат бўлади. Улар қўлларидан келган ёмонлик ва бидъат ишларни қиладилар. Улар яна сўзда мусулмонликка даъвогардирлар, аммо ҳақиқатда кофирлар феъли ва ишларини қиладилар. Уларнинг ботинлари зоҳирларига қарши, сўзлари амалларига зиддир. Муҳаммад алайҳиссалом динида булардан ёмонроқ душман йўқ. Шоҳим мулкида ҳам бу қавмдан шумроқ душман мавжуд эмас. Бугун бу давлатда шундай кишилар борки, бу қавмга яқинлашиб шиалик мазҳабидан бош чиқарадилар. Улар шиа ҳам, рофизий ва ботиний ҳам эмаслар, аммо яширинча уларга ёрдам бериб, исёнга ва қаршиликка чақириб турадилар.

Олам шоҳини Бани Аббос авлодидан халифаликни олиб ташлаш учун даъват этадилар. Агарда мен булар пиширган ошлар даммини бузсам эди, бу вазирларнинг кимлиги фош этилиб, расво бўларди. Аммо уларнинг ёмон феълларидан маликка мендан малол ҳосил бўлган, шу маънода менинг сўзларим фойдасиздир. Шоҳни улар мол-дунёга ҳорис қилганлар, мени гаразгўйликда айблайдилар ва насиҳатларим ёқмай қолади. Уларнинг ёмон феъллари

ва фасод ишларини малик билиб олган пайтида банда оламдан ўтган бўлади ва у менинг садоқатимни тушуниб, бу тоифадан ғофил эмаслигимни билиб олади. Мен бу сўзларим ўтмаслигини билиб, кўп вақтлар ҳеч нима демаганман. Аммо буларнинг исён ва чиқишлари ҳақида ушбу китобда қисқача келтирдим, ботинийлар қанақа одамлар эканлиги, қаерда бош кўтарганликлари, қачон, қаерда мағлуб бўлганликларини маликим билиб олсин-у; мендан ўша дин ва мулк хўжайинига тазкира сифатида эсдалик қолдирсин. Бу лаънати қавм Шом-у Яман ва Андалусда бош кўтариб, урушлар қилган. Аммо банда Ажам мулкида бўлган бу воқеаларни баён этаман. Аммо ким буларнинг аҳволидан хабардор бўлмоқчи бўлса ва Муҳаммад динига келтирган зарарларини билмоқни хоҳласа, тарих китобларини олиб, мутолаа этсин. Хусусан, «Исфаҳон тарихи»ни ўқисин. Ажам заминида бўлган воқеалардан эса, шоҳим мулки бўлгани учун, мен юздан бирини ёзиб бермоқчиман.

Маздак ва маздакийларнинг исёнлари, унинг мазҳаби ва Анўширвон/ Нўширавон оиди қўлидан Маздакнинг ўлдирилиши ҳақида

Ажам мулкида пайдо бўлиб, биринчи иллатли таълимотни олиб келган киши Маздаки Бомдодон эди. Уни «мубадлар мубади» дердилар. Нўширавоннинг отаси малик Қубод даврида у оташпарастликни йўқ қилиб, янги таълимотни жорий этмоқчи бўлди. Бунга асос шунда эдики, Маздак юлдузларни яхши биларди. У юлдузлар ҳаракатидан чиқарган хулосага кўра, шу замонда бир киши пайдо бўлиб, янги динга асос солади ва оташпарастлик, бутпарастлик ва яхудийлар динини ботилга чиқаради. У зўрлик билан бу динни одамлар орасида тарқатади. Бу дин қиёматгача қолади. Маздак, «бу одам, ўзим бўлсам керак», деб ўйлайди. Ва халқни қандай даъват қилиб, янги

таълимотини тарқатиш йўлини қидира бошлайди. Қараса, у подшоҳ олдида катта ҳурмат ва эътиборга эга бўлиб, унга сўзи ўтаяпти, ундан ҳеч қачон ёлғон гап эшитмаганлар. Пайғамбарликка даъво қилишдан олдин у ўз роҳибларига буюриб, узоқ жойда ер тагидан йўл қаздиради ва унинг охирини оташхона ўртасидан чиқартиради. Сўнгра у нубувватга даъво қилиб, дейди: «Мени ерга Зардушт динини тозалаш учун юборганлар, зеро, халқ «Занд-Авесто»нинг асламъноларини эсларидан чиқарган ва Аллоҳ айтганларини Зардушт талқинига мос амалга оширади. Бани Исроил ҳам Мусо алайҳиссаломга «Таврот»да келтирилган сўзларга қарши иш тутганида Тангри бир пайғамбарини юборди. У «Таврот» ҳукми билан Бани Исроил ўрталаридаги низо ва қаршилиқни йўқотиб, шу таълимотни енгиллатиб, халқни тўғри йўлга ҳидоят қилиши керак эди».

Бу сўзлар малик Қубод қулоғига етиб боради. Эртаси куни у буюклар ва мубадларни олдига чақиртириб, мажлис қилади. Маздакни даъват этиб, ҳаммининг олдида сўрайди:

– Сен пайғамбарликка даъво қиласанми?

– Ҳа, мен Зардушт динини муҳолифларимиз зинга келтирганлиги ва шубҳа остига қўйганлигидан уни ислоҳ қилиш учун келдим. «Занд-Авесто»нинг маъноси бундай эмас, унинг ҳақиқий маъносини мен очиб бераман, – дейди.

– Сенинг мўъжизанг нимада?

– Сизлар меҳроб ва қиблага айлантирган оловни сўзга киритиб, Аллоҳ азза ва жалладан оловга фармон бериб, менинг пайғамбарлигим ҳақида гувоҳлик беришини сўрайман. Шунда малик ва сен билан бўлганлар буни эшитасизлар.

Малик дейди:

– Эй, Эронзаминнинг улуғлари ва мўътабар мубадлари, сизлар нима дейсизлар?

– Биринчидан, бу китобимиз ва динимизни тан олаяпти. Зардуштга ҳам қарши эмас. «Занд-Авесто»да шундай сўзлар борки, ўнтадан маънога эга. Ҳар бир мубад ва доно киши бу сўзларни ўзича тушунтириб, тафсир қилиши мумкин. Бу шарҳ ва тафсирлар яхши ва тоза иборалар билан айтилиши ҳам мумкин. Аммо булар ибодат қиладиган оловни сўзга киритиши одам қудратидан йироқдадир. Биз шунга ҳайронмиз. Малик яхшироқ билади, – деб жавоб берадилар.

Малик Қубод Маздакка қараб, дейди:

– Агарда сен оловни сўзга киритсанг, мен гувоҳ бўламанки, сен ҳақиқатдан ҳам пайғамбарсан.

Маздак дейди:

– Малик ваъда берсин ва шу билан мубадлар-у буюклар оташхонага келсинлар. Худо менинг дуоларим билан оловни сўзга киритади. Хоҳласанг, ҳозир юр!

– Эртага борамиз. Барча қўшин билан оташхонага йўл оламиз, – дейди Қубод.

Эртаси куни Маздак бир роҳибни чақиртириб, айтади:

– Шу тайёрланган ер ости йўлига кириб боргин. Қачон мен баланд овоз билан гапирсам, сен у ердан «Эрон худопарастларининг иложлари Маздак сўзларига қулоқ солишдадир», деб айтасан. Шунда улар икки жаҳонда ҳам хушбахт бўладилар.

Қубод аҳли рикоби ва мубадлари билан оташхонага келади. Маздак олов ёнадиган жойга яқин келиб туради. У баланд овоз билан худо номини тилга олиб, Зардуштга офаринлар айтиб, жим бўлади. Оловдан, юқорида айтганимиздек, овоз чиқади. Малик билан бирга бўлганлар уни эшитаб, ҳайратга тушадилар. Қубод Маздакка ишониб, оташхонадан чиқади. Шундан кейин Маздакни ўзига яқин тутди. Маздак учун олтин ва гавҳарлар билан безатилган бир курси буюради. Уни тахт турадиган саройга олиб кириб қўядилар. Қубод тахтига ўтирган вақтда

Маздак ҳам курсисига келиб ўтирарди. У тахтдан ҳам юқори бўлган жойда ўтирарди. Шаҳарликлар ва раият аҳли шоҳларига тақдид қилиб, Маздак динига кира бошлайдилар. Аммо улуғларнинг кўплари Маздак таълимотини ёқтирмасдилар. Подшоҳ ҳашама-тидан кўрққанларидан бирор гап айтолмасдилар. Мубадлардан ҳеч бири Маздак мазҳабига кирмади ва «Занд-Авесто»дан нимадир чиқишини кутарди.

Маздак подшоҳнинг ўз мазҳабига киришини ва ҳар томондан одамлар унинг даъватини қабул қилаётганликларини кўриб, жасурлашиб, дейди:

– Мол-бойликни халқ ўртасида бўлиб бериш керак, чунки улар худо бандалари ва одамзот фарзандларидир. Улар бир-бирларининг молларини харж қилиб яшашлари лозим.

Маздак Қубод ва ҳаммазҳабларини бунга рози қилади. Кейинроқ шундай дейди:

– Хотинларингиз ҳам умумий бўлишлари керак, ҳар бирингиз қайси хотинга рағбат қилсанглар, у билан бирга бўлаверинглар. Рашк ва ёмонлик динимизда йўқ. Ҳеч ким роҳат-у лаззатдан ва дунё шаҳватларидан бенасиб қолмоғи мумкин эмас. Орзулар ва комронлик эшиги ҳам ҳамма учун очиқдир.

Одамлар мол бирлиги ва хотинлар умумийлигидан Маздак мазҳабига рағбат билан кира бошлайдилар. Хусусан, уларнинг кўпи оддий халқдан эди. Шундай одат пайдо бўладики, биров йигирма кишини уйига меҳмондорчиликка чақириб зиёфат қилиб, ош-нон берганида хотинининг ҳам шу йигирма киши билан бўлиши уят ҳисобланмай қолади. Яна бирор киши бирор хотин билан бўлмоқчи бўлса, унинг уйи эшигига бош кийимини осиб қўйиб, ичкарига кираркан. Эшикдаги белгини кўрган бошқалар бунинг маъносини тушуниб, рағбатларидан тушиб, қайтиб кетарканлар.

Нўширавон мубадларга яширинча одам юбориб, шундай дейди:

– Нега жим турибсизлар? Маздакнинг ишларига аралашмайсизларми? Отамга ҳам панд-у насиҳат бермаяпсизлар. У бирор фирибгарнинг ёлғонига учиб қолгандир? Шу итнинг сўзи билан халқнинг мол-у мулки ва ҳарами умумий бўлиб қолди. Айтинглар-чи, у қайси ҳужжат билан бу ишларни қилаётир? Ким унга ижозат берган? Яна жим юраверсангиз, сизларнинг мол-мулк ва хотинларингиз ҳам умумий бўлади. Мулк-у давлат эса бизнинг хонадонимиздан кетади. Ҳаммангиз бирлашиб, отам олдига боринглар ва бу аҳволни айтиб, насиҳат қилинглар. Маздак билан баҳс қилиб кўринглар, қани нима далил келтираркан?

Нўширавон машҳур ва буюк кишиларга ҳам ушбу мазмунда хат ёзади: «Отам шу даражада ақлдан озиб қолибди, маслаҳатни ифводан ажратолмаётир, унинг иложи ва тадбирини қилинглар, Маздак сўзларига кирсангиз ва унинг айтганини қилсангиз, отамга ўхшаб, ақлдан озиб алданасизлар. Унинг сўзлари ёлғон ва ёлғоннинг умри қисқадир». Бу кишилар Нўширавон сиёсатидан қўрқиб қоладилар, чунки баъзилари Маздак мазҳабига кирмоқчи бўлиб турганди. Нўширавоннинг сўзлари уларни бу йўлдан қайтаради. Маздак ишларининг оқибатини кўрмоқчи бўладилар. Нўширавон бу вақтда ўн саккизга кирган эди. Улуғ кишилар ва мубадлар бирлашиб, Қубод олдига келиб, дейдилар:

– Биз тарих китобларини ўқиб, Маздак сўзлари ёлғон эканлигини билдик. Ҳеч бир замонда бунақаси бўлмаган экан. Шом мамлакатига келган пайгамбарлар бу маънода сўзламаганлар. Қубод дейди:

– Маздакка буларни айтинглар-чи, нима деркан?

Маздакни чақириб, айтадилар:

– Бу сўзларингга қандай ҳужжат ва далил бор?

У дейди:

– Зардушт шундай деган, «Занд-Авесто»да ёзилган. Одамлар унинг тафсирини билмайдилар. Ишон-

масанглар, оловдан сўранглар. Яна улар оташхонага борадилар. Оловдан сўраганларида оловдан: «Маздак айтгани тўғри», деган овоз келади. Мубадлар хижил бўлиб қайтибдилар.

Эртаси куни улар Нўширавон билан учрашиб, бўлган воқеаларни маълум қиладилар. Нўширавон дейди:

– Маздак ўз таълимотини габрлар мазҳаби деб даъво қилади, аммо унинг сўзларининг маъноси бошқа.

Шундай қилиб, орадан бир йил ўтади. Бир куни Қубод ва Маздак ўртасида шундай воқеа рўй беради.

– Одамлар шавқ-у завқ билан бу мазҳабга кир-яптилар, – деб гапириб қолади Қубод.

Маздак дейди:

– Агарда Нўширавон ҳам шу таълимотни қабул қилганида эди, одамлар бу мазҳабга тезроқ кирган бўлардилар.

Қубод дейди:

– У бизнинг мазҳабда эмасми?

– Йўқ, – деб жавоб беради Маздак.

– Нўширавонни чақиринглар, – дейди Қубод.

Қубод ўғлини кўриб, сўрайди:

– Эй, жони падар, сен бу мазҳабда эмасмисан?

– Йўқ.

– Нега?

– Чунки Маздак ёлғончи ва фирибгар.

– Қандай қилиб у ёлғончи бўлсин, у олов билан сўзлашади-ку!

– Тўрт нарса бир-бирига зиддир: сув, олов, тупроқ ва ҳаво. Айт-чи, у сув, олов, тупроқ ва ҳавони ҳам сўзга киритсин.

– У «Занд-Авесто» асосида гапиради.

– «Занд-Авесто»да мол ва хотинлар умумий бўлсин, деб айтилмаган. Шунча вақт бирорта доно бундай тавсиф қилмаганди. Дин ҳарам ва бойликни сақлаш учун керак. Агар шундай бўлмаса,

одамларнинг ҳайвонлардан нима фарқи қолади? Бу қоида ҳайвонларга тўғри келади. Ҳайвонларнинг юриш-туришлари умумийдир. Ақли бор инсон бундай қилмайди.

Қубод дейди:

– Мен сенинг отанг бўламан, нега менинг сўзларимга кирмайсан?

– Мен сендан ўргандим. Менда бундай одат йўқ эди, сен ота-боболар русумига қарши борганини кўриб, сенга қарши чиқяпман. Сен ўз йўлингдан қайт, мен ҳам қайтаман.

Қубод ва Маздак Нўширавонга айтадилар:

– Яхшиси, сен бу мазҳабни инкор қиладиган ва Маздак сўзларини ёлғонга чиқарадиган далил ва ҳужжат келтир ёки шундай кишини топки, унинг ҳужжати Маздак далилларида устун ва ишонарли бўлсин. Йўқ, десанг, сени қатл қилиб, бошқаларга ибрат тариқасида кўрсатамиз.

Нўширавон дейди:

– Менга қирқ кун муҳлат беринглар, токи бирор далил келтирай ёки бировни топиб келиб, Маздакка жавоб берай.

Шу қарорга келиб, Нўширавонга муҳлат берадилар. Нўширавон отаси олдидан чиқиб кетиб, шу куни Порс вилоятига хат ёзиб, одам юборади. Кувал шаҳрида қари ва жуда доно бир мубад яшарди. Унинг тез етиб келишини илтимос қилиб, Қубод ва Маздак билан бўлган воқеани ёзма маълум қилади. Қирқ кун ўтгач, Қубод саройда зиёфат беради. Ўзи тахтга чиқиб олади. Маздак ҳам келиб, ўз курсисига ўтиради. Нўширавонни олиб келадилар. Маздак Қубодга:

– Сўрагин-чи, бизнинг жавобимизни берарми-кан? – дейди.

Қубод ўғлидан сўрайди:

– Айтганимиз нима бўлди?

– Иложини қилаяпман, – деб жавоб беради у.

– Берган муҳлатимиз битди. Уни ўлдир! – дейди Маздак.

Қубод жим бўлади. Маздак ишорат қилиб Нўширавонни қўлга олишларини буюради. Ушламоқчи бўлганларида Нўширавон айвон панжараларига ёпишиб, отасига қараб бақиради:

– Шошманглар! Менинг муҳлатим тугагани йўқ!

– Қандай қилиб? – дейди у.

– Мен роса қирқ кун сўрагандим. Бугун ҳам, эрта ҳам меники. Эртага жавоб бермасам, хоҳлаган ишларингни қилинглар.

Лашкарбоши ва мубадлар ҳам: «Ваъда қирқ кун эди, бир куни ҳали бор», – деб бақирадилар. Нўширавонни озод қилишади.

Нўширавон Маздак чангалидан озод бўлади. Қубод чиқиб кетади. Одамлар тарқаладилар. Нўширавон ҳам ўз саройига келади, у чақирган мубад сўраб-суриштириб, унинг саройига келади, туядан тушиб, тезда қасрга кириб, бир ходимга секин дейди: «Нўширавонга айт, Порсдан мубад келди ва сени кўрмоқчи». Ходим хабарни хожасига етказди. Нўширавон хурсандчилигидан жойидан учиб кетгандай бўлиб ташқарига чиқиб, мубадни бағрига босиб:

– Эй, мубад, мен бугун бошқатдан онадан туғилдим, – дейди-да, бўлган воқеани айтиб беради.

– Хотиржам бўл, сен айтгандек бўлади, – дейди Мубад. – Сен ҳақсан, Маздак ноҳақдир. Мен Маздакнинг жавобини бераман. Қубод эса қилган ишларидан пушаймон ейди, у хато йўлидан қайтади. Лекин сен мени Маздак келишимни билмасидан олдин Қубод ҳузурига олиб бор.

– Бу осон иш, – дейди Нўширавон, – шу кеча сен малик билан хилват жойда учрашасан.

Аср намози вақтида Нўширавон отаси саройига келиб, қабул қилишини сўрайди. Отасини кўриб, унга ҳамд-у санолар айтиб, дуо қилиб, дейди:

– Порс вилоятидан бир мубад келди. У Маздакка жавоб бермоқчи. Аммо мубад мендан сен уни шу кеча қабул қилишингни ва унинг сўзларини хилватда эшитиб, далилини инобатга олиб, нима вожиб бўлса, кейин буюришингни сўраттириб юборди.

Қубод кўниб, дейди:

– Ҳузуримга олиб кел.

Нўширавон саройига қайтади.

Кечқурун мубад Қубод олдига келиб, унга офарин ва санолар айтиб, унинг аждодларини ҳам мақтаб дейди:

– Маздак хато қилаяпти. Бу унинг иши эмас, мен уни, билимининг қадрини ҳам яхши биламан. У юлдузлар илмидан бирмунча хабардор, лекин ўз хулосаларида хатога йўл қўяди. Шу хулосага кўра у далил келтирадики, бир киши пайдо бўлиб, пайғамбарликка даъво қилади, китобини келтириб, мўъжизалар кўрсатади, ойни осмонда иккига бўлиб, халқни Аллоҳ тоатига чақиради, динни тозалаб, оташпарастилик ва бошқа мазҳабларни йўққа чиқаради. Жаннатни ваъда қилиб, дўзах билан халқни қўрқитади. Бойликлар билан ҳарам аҳлини шариат билан мустаҳкамлаб, девлардан уларни ҳимоя қилиб, Сурушга яқинлашади. Оташхона ва бутхоналарни бузиб, динини Ер юзига тарқатади ва қиёматгача қолади. Ер-у осмон унинг пайғамбарлигига гувоҳлик беради. Маздак шу киши ўзим бўлсам керак, деб ўйлаяпти. Биринчидан, у киши ажамлик бўлмайди, Маздак эса ажамийдир. У халқни оташпарастиликдан ман қилиб, Зардуштни инкор қилади. Бировнинг ҳарамига боришни ман қилади, ўзганинг молидан бир зарра ҳам олишга қўймайди. Бир тангага хиёнат қилган кишининг қўлини кестиради. Хотинлар-у мол-мулкни умумий қилган Маздак эса олов номидан гапирди. Маздак мазҳабида ҳақиқат йўқ. Эртага мен малик олдида унинг расвосини чиқараман ва ноҳақлигини кўр-

сатаман. У салтанатни сенинг авлодингдан олиб, бойлигингни йўқ қилади, сени пастга тушириб, наслингни подшоҳликдан маҳрум этади. Ҳозир мен сенга буни тушунтириб шарҳлаб бераман.

Улар хилват қилиб ўтирган жойда сув учун зардан ясалган бир хум турарди. Мубад буюради, Қубод билан Нўширавон бир қадаҳни сувга тўлдириб, хумга солиб қўядилар. Ўзи ҳам бир қадаҳни тўлдириб, хумга солади. Сўнгра уларга дейди:

– Ҳар бир киши ўз сувини қайтариб олиши керак! Малик Қубод ожиз бўлиб қолди.

– Ҳар ким ўз сувини олишининг имкони йўқ, – дейди.

– Шундай бўлса, бир неча киши бир аёлдан фарзанд кўрса, бола кимники бўлишини ким билади? Малик ҳарамига бегона кишига йўл очиқ бўлмаса, ҳар бир фарзандни биз маликники деб биламиз ва унга хизмат қилишни бурчимиз ҳисоблаймиз. Аммо бегона киши ҳарамга кирса, туғилган бола маликнинг боласи эканлигига ким ишонади? Агарда бола маликники бўлмаса, мулк ва подшоҳлик унга қандай тегади?

Маздакнинг мақсади малик хонадонидан шоҳликни тортиб олиб, мулкка завола етказишдир, шунда катта-кичиклик ҳам йўқолади.

Мен бу сўзларимни Маздакнинг хиёнатини кўрсатиш учун айтдим. Сен ўғлингга унинг ёшига қараб баҳо берма. Нўширавон нима деса, тўғридир. Қубодга мубад сўзлари ёқиб қолади. Эртаси куни Қубод саройга келади. Маздак ҳам ўз курсисига ўтиради. Нўширавон тахт олдида туради. Мубадлар ва буюк кишилар кириб келадилар. Шунда Нўширавон олиб келган мубад келиб, Маздакка дейди:

– Савол-жавобни сен бошлайсанми ёки менми?

– Мен, – дейди Маздак.

– Унда сен менинг жойимга кел, чунки сен сўрайсан, мен эса сенинг жойингга бораман! – дейди мубад.

Маздак хижил бўлиб, дейди:

– Менга бу жойни малик берган. Сен сўрагин, мен жавоб бераман.

Мубад сўрайди:

– Сен бу кўприклар, работлар ва қилинаётган хайр-у садақалар умумий, дейсан. Булар нариги дунё учун эмасми?

– Шундай, – дейди Маздак.

– Унда бу моллар ўзаро умумий бўлса, қилинаётган хайр-у садақа кимники бўлади?

Маздак жавоб беролмайди.

Яна сўрайди мубад:

– Сен хотинларни умумий, дейсан. Агарда йи-гирмата киши бир аёл билан бўлиб турса, боланинг отаси ким бўлади? Яна Маздак жавоб беролмайди.

– Сен халқ насл-у насаби ва мол-мулкларини ҳам йўқ қилиш учун келибсан. Бу тахтга ўтирган малик подшоҳ Фирузнинг ўғлидир. Подшоҳлик отасидан мерос қолган. Малик Фируз ҳам уни отасидан мерос олган эди. Агарда малик хотини ўн киши билан яқинлик қилса ва фарзанд туғилса, уни кимдан деб ҳисобласинлар? Насли йўқ бўлади-ку! Кейин шоҳлик ҳам бу жаҳондан ўтади. Катта ва кичиклар эса бойлик ва фақирлик билан боғлиқ. Дарвеш киши ўз тирикчилиги учун бойларга хизмат қилади. Агарда бойлик умумий бўлса, мубоҳ ҳисобланса, катта-кичиклик йўқолади. Энг паст киши ўзини подшоҳ билан тенг санайди, подшоҳлик эса хор бўлади. Сен келиб, шоҳлик ва бойликни Ажам шоҳлари қўлидан олмоқчисан.

Маздак ҳеч жавоб беролмай, жим бўлиб қолади.

Қубод дейди:

– Сўзига жавоб бер!

– Буюргин, бошини кесиб ташлашсин, – дейди Маздак.

– Асоссиз бировнинг бошини олиш мумкин эмас!

– Оловдан сўраш керак, қани нимани буюраркан, ахир мен бу гапларни ўзимдан чиқариб айтмаяпман-ку!

Нўширавон тақдиридан ташвишга тушган одамлар қаттиқ хафа бўлиб турардилар. Бу гапларни эшитиб, хурсанд бўладилар. Нўширавон ўлимдан қолади ва Маздак ўзича ўйлайди: «Менинг тарафдорларим қўшин ичидан ва халқ ўртасида кўп. Яхшиси, аввал Қубодни ўртадан йўқотиш керак, кейин Нўширавон ва қолган душманларимни ҳам».

Эртаси куни ҳаммалари оташхонага бориб, олов нима дейишини эшитмоқчи бўладилар. Ҳамма тарқалиб кетади.

Кечаси Маздак иккита бадмазҳаб роҳибни чақиртириб, тилла танга бериб, иккаларини лашкарбошилиққа кўтаришни ваъда қилади. Бу сўзларни бировга айтмаслик учун онт ичдириб, уларга иккита қилич бериб, дейди:

– Эртага Қубод ўз яқинлари ва мубадлари билан оташхонага келади. Агарда олов Қубодни ўлдиришга буюрса, сизлар дарров уни шу қиличлар билан ўлдиришлар. Қилич билан бошқа ҳеч ким оташхонага кирмайди. «Фармон бажарилади», – дейишади улар.

Эртасига улуғ кишилар ва мубадлар оташхонага келдилар. Қубод ҳам боради. Порсдан келган мубад Нўширавонга: «Ўз хос кишиларингдан ўнтасига айт, қиличларини кийимлари остига яшириб оташхонага кирсинлар. Маздак яна бирор ҳийлани бошламасин», – деб маслаҳат беради. Нўширавон бу ишларни бажариб, оташхонага келади.

Маздак оташхонага боришдан олдин ер ости йўлининг оғзида турадиган кишига нима айтишни туншунтиради-да, оташхонага кириб, мубаддан аввал олов билан сўзлашишини сўрайди, мубад оловга яқинлашиб қанча гапирса ҳам, у ердан овоз чиқмайди. Шундан сўнг Маздак оловга дейди:

– Бизга гувоҳлик бер, ҳукм чиқаргин!

Олов ичидан бир овоз чиқади:

– Мен анчадан буён заифлашаяпман. Аввал менга куч беринглар. Кубоднинг дил-жигарини менга беринглар, шунда нима қилишларингни айтаман.

Маздак дейди:

– Оловга куч беринглар!

Унинг кишиларидан иккаласи Кубодни ўлдирмоққа шайланадилар. Мубад Нўширавонга буюради:

– Отангни муҳофаза эт!

Нўширавон ўн нафар кишиси билан иккала роҳиб олдига туриб олиб, Кубодни ўлдиришга йўл бермайди. Маздак бақираверади: «Олов худо номидан сўраётир!» Одамлар иккига бўлиниб кетадилар. Баъзилари Кубодни тириклайин оловга ташламоқчи бўладилар, баъзилари бу ишга андиша қилиб, шошилмасликни айтадилар. Шу куни улар ортга қайтишади.

Кубод ўзича ўйлайди: «Бирор гуноҳ қилдиммикан, олов мени хоҳлаб қолибди, мен бу жаҳон оловида ёниб кетаманми? Яхшиси, нариги дунё оловида ёна қолай!»

Эртасига мубад Кубодга хилват қилиб, ўтган шоҳлар ва мубадлардан сўз очиб, далил ва ҳужжатлар келтиради. Маздак пайғамбар эмас, балки маликнинг душманидир, дейди. Бир далил шуки, у аввал Нўширавонга қасд қилди, унга кучи етмай, сенга қасд қилди. Бугун мен олдиндан тadbир топиб қўймаганимда, сен ҳалок бўлардинг. Сен яна унга меҳр қўйгансан. Олов ҳеч қачон сўзламайди-ку! У бирор ҳийла ишлатган. Мен иложини қилиб, унинг найрангини топиб, маликка маълум қиламан. Олов номидан биров гапираяпти. У шундай қилибдики, малик Кубод ўз қилмишларидан пушаймон бўлади. У маликка дейди:

– Сен Нўширавонни ёш демагин, у дунёнинг ҳамма ишларини билади. Хонадонингдан подшоҳлик кетмасин десанг, у нима маслаҳат берса, шуни қилгил. Кўнглингдаги сирларни Маздакка очма, унга яқинлашма. Кейин Нўширавонга дейди:

– Иложини қилиб, Маздак хизматкорларидан бирини қўлга олгин, уни пул-мол билан кўндир,

балки у олов воқеасини бизга маълум этар. Шунда отангинг шубҳаси ҳам бирдан йўқолиши мумкин.

Нўширавон бир одамига Маздак кишиларидан бирортаси билан яқин бўлишни буюради. У одам бир кишини Нўширавон олдига олиб келади. Нўширавон хилватда у билан ўтириб, минг динор пулни олдига қўйиб, дейди:

– Энди сен менинг дўстим ва биродаримсан. Сенинг гамингни мен ейман... Ҳозир бир нарсани сендан сўрайман, тўғриси айтсанг, шу минг динор сеники бўлади, ўзинг эса менинг яқинларимдан бўласан ва сенга мартабалар бераман. Агар ростини айтмасанг, бошингни оламан. У қўрқиб кетади:

– Рост гапирсам, ваъдаларингга вафо қиласанми?

– Ҳа, – дейди Нўширавон ва сўрайди: – Маздак қандай қилиб олов билан сўзлашади?

У киши жавоб беради:

– Айтган сўзларимни Маздакка айтмайсанми?

– Айтмайман, – дейди Нўширавон.

– Оташхонага яқин жойда бир парча ер бор. Уни Маздак сотиб олган. Атрофини девор билан ўраб, шу жойдан оташхонанинг олов ёқиладиган жойигача ер остидан йўл қазилган. Олов олдида бир кичкина ковак бор. Ҳар вақт бир роҳибни шу ерга қўйиб, нимадир айтишни ўргатади. Эшитган киши оловдан овоз чиқаяпти деб, ўйлайди.

Нўширавон унинг гаплари тўғрилигига ишониб, хурсанд бўлиб, минг динорни унга совға қилади. Кечаси уни отаси олдига олиб бориб, яна бу сўзларини тасдиқлатади. Кубод Маздак қилмишидан ҳайрон бўлиб, унга ишончи қолмайди. Дарров мубадни олиб келадилар. Кубод унга шукурлар айтиб, воқеани баён қилади... Мубад дейди:

– Мен маликка унинг фирибгар ва каззоблигини айтган эдим.

– Бу ёғи маълум бўлди. Энди уни йўқ қилиш чораси нимада экан?

– Албатта, Маздак сен унинг мазҳабидан қайтганингни ва унинг найрангидан хабардорлигини билмаслиги керак. Яна бир марта одамларни жамлагин. Мен у билан мунозара қилиб, унга ожизлигини охир-оқибат маълум қиламан-да, қайтиб Порсга кетаман. Кейин Нўширавон нима деса, шуни қиласизлар. Шунда бу фитнага чек қўйилади.

Эртаси куни Қубод улуғ кишилари ва мубадларига келиб, Порс мубади билан бирлашиб, Маздак билан мунозара қилишни ва унинг даъватига жиддийроқ қарашни буюради. Ҳамма йиғилади, Қубод тахтга, Маздак эса ўз жойига ўтиради. Мубадлар бир-бир сўзлай бошлайдилар. Порс вилоятдан келган мубад дейди:

– Оловдан овоз чиқишидан мен ажаблანаяпман. Маздак дейди:

– Оллоҳ куч-қудратига ажабланиб бўлмайди. Мусо алайҳиссалом бир пора чўпдан аждарҳо ясаганлар. Бир тошлоқ жойда ўн иккита булоқдан сув чиқариб, дарё сувини иккига бўлганлар. Фиръавнни ҳамма лашкари билан чўктир деганида, сувда чўктирди ва Ер юзини унинг итоатига киргизди. Қорунни ҳам ер остига тикдирди. Исо алайҳиссалом худо кучи билан ўликларга жон бағишларди. Ҳаммаси худо азза ва жалланинг қудратидан. У мени юбориб, оловни итоатимга киритган. Менинг сўзларимга ва олов фармонига итоат қилсангизлар, нажот топасизлар, агарда менга бўйсунмасангизлар, Тангри азобига гирифтор бўласизлар.

Порс мубади жойидан туриб, дейди:

– Худо тилидан сўзлайдиган ва оловни ўз итоатига киритган кишига мен жавоб беролмайман. Мен таслим бўлиб ожизлигимни тан оламан. Бу ёғи ўзингизга ҳавола, мен кетдим.

У Порс вилояти томон йўл олади.

Қубод ҳам чиқиб кетади, мубадлар ҳам тарқаладилар. Маздак эса хурсанд бўлиб, оташхонага

кириб, етти кун оловга ибодат қилмоқчи бўлади. Одамлар ўз уйларига қайтадилар. Маздак мазҳабиде булганларнинг эътиқодлари яна ҳам мустаҳкамланиб, шод-хуррам бўладилар.

Кечкурун Қубод Нўширавонга дейди:

– Мубад мени сенга ташлаб кетди, сен бу мазҳабни йўқ қилишни билар экансан. Бу ишнинг иложи нимада?

Нўширавон жавоб беради:

– Агарда отам бу ишни менга буюрса ва бу сўзларни ҳеч кимга айтмаса, мен иложини қилиб, Маздак ва унинг тарафдорларига қирон келтираман.

Қубод дейди:

– Ҳеч ким билмайди, бу сўзлар ўртағизда қолади. Билиб қўй, мубад ўз ожизлигини очиқ-ойдин билдириб, Порсга кетди. Маздак ва маздакийлар жуда ҳам шодланибдилар. Ҳозир биз Маздакка қасд қилсак, уни ўлдириш ҳеч гап эмас, аммо унинг тарафдорлари кўп бўлиб, тарқалиб кетишлари мумкин. Улар куч йиғиб, жойларни қўлларига оладилар, бизга ва давлатимизга зиён етказадилар. Биз шундай қилишимиз керакки, бу мазҳабдан бир нафар киши ҳам тирик қолмасин ва қиличимиз зарбидан озод бўлмасин. Ҳаммаларини нобуд қилишимиз шарт.

Қубод дейди:

– Нима маслаҳат берасан?

– Иложи шуки, Маздак оташхонасидан чиқиб, малик олдига келса, унинг мартаба ва унвонларини янада кўтариб, олдингидан ҳам кўпроқ ҳурмат қилсин. Сўз орасида: «Мубад кетгач, Нўширавон ўз ожизлигини тан олганидан сўнг пушаймон еб, мазҳабимизга кирмоқчи», – деб айтсин.

Етти кундан кейин маздак Қубод олдига келади, малик уни ҳурмат қилиб, иззатини жойига қўйиб, Нўширавон сўзларини айтиб беради. Маздак дейди:

– Нўширавонга кўп одамлар қулоқ солади. Агар Нўширавон бизнинг мазҳабимизга ўтса, бутун олам

бу мазҳабга ўтади. Мен оловдан шафоат тилаб, Тангридан мадад сўрайман, токи у мазҳабимизга имон келтирсин.

– Яхши қиласан, у менинг валиаҳдимдир. Қўшин ва раият ҳам уни қаттиқ, яхши кўради. У мазҳабга кирса, қолганлар ҳам баҳона топмай, таълимотингни қабул қиладилар. Агар Нўширавон бизнинг мазҳабга кирса, мен худодан кўмак сўраб, унинг шарафига Дажла соҳилида бир минора қуриб, устида бир заррин қаср соламан. Гуштасп ўз даврида Зардушт шарафига Кашмирда тошдан минора қурган экан.

Маздак рози бўлади:

– Сен унга насиҳат айла, мен эса дуо қиламан, умидимиз шуки, мақсадларимиз мустажоб бўлар, – дейди.

Кечаси Қубод бўлган воқеани Нўширавонга айтиб беради. Нўширавон эшитиб, дейди:

– Кейинги ҳафта Маздакни чақириб, шундай деб айтасан: Нўширавон кечаси бир туш кўриб кўрқиб кетибди. У эрталаб олдимга келиб тушини айтиб берди: «Тушимда баланд олов менга қасд қилди. Тўсатдан чиройли бир киши пайдо бўлиб қолди. Мен ундан: «Олов мендан нима истайди?» – деб сўрадим. У: «Олов сендан ғазабланган. Сен уни ёлғончиликда айблабсан», – деди. Мен: «Буни қаердан биласан?» – деб сўрадим. У: «Сурушга ҳаммаси маълумдир», – дебди.

Шу тушдан сўнг у оташхонага бориб, қанча уд, мушк ва анбарни оловга беради ва уч кеча-кундуз оловга сажда қилади.

Қубод Нўширавон сўзларини Маздакка айтиб беради. У жуда ҳам хурсанд бўлиб кетади. Бир ҳафтадан кейин Нўширавон тузалиб, бу мазҳаб ҳақ ва Маздак пайғамбардир, деб тан олади. Аммо у шундай хаёл қилади: кўп одамлар ҳали шу мазҳабга қарайди. Мабодо улар бош кўтарсалар, бизни мағлуб этиб, мулкни қўлимиздан тортиб оладилар.

Нўширавон шу мазҳабда қанча одам ва кучлар борлигини билмоқчи, агарда кучли бўлсалар яхши, кучсиз ва оз бўлсалар, сабр қилишсин, токи куч йиғиб, кўп бўлсинлар. Куч, қурол ва яроғдан нимаики керак бўлса, у бермоқчи. Кейин шу кучларни одамлар ўртасига тарқатмоқчи. Маздакнинг кучлари кўп бўлса, айт, бир қоғозга номларини ёзиб берсин. Мен уни хотиржам қилай. Баҳона изламай, шу иш билан шуғулланиб, маздакийлар сонини аниқлаб, кимлар шу мазҳабга кирганлигини ойдинлаштириб берсин.

Қубод Нўширавон сўзларини Маздакка ҳикоя қилади. Маздак хурсанд бўлиб:

– Кўп халқ бу мазҳабга кирган, – дейди.

– Далил ва қоғоз келтир. Ва айтганларимни бажо қил.

Маздак шундай қилиб, Қубод олдига рўйхатни кўяди. Унга нима ваъда берганини айтади. Нўширавон хурсандчилигидан ноғора уриб, карнай чалишларини буюради. Отасига дейди: «Эртага Маздакни кўрсанг, унга «Нўширавон мазҳабимизга кирди, деб айтгин. Сабаби шуки, у ҳаммаслақларимиз сонини кўриб, шод бўлди. Беш минг киши бўлганларида ҳам етарли эди. Ўн икки минг киши эканмиз, энди бутун олам менга қарши чиқса ҳам парвойим йўқ. Ўртамизда нима гап бўлса фақат сен, Нўширавон ва мен билишим керак», – дегин. Кейин одам юбориб, мени чақиртир.

Ярим кечаси Маздак ноғора ва карнай овозини эшитиб, Нўширавон мазҳабни қабул қилди, деб ўйлайди ва эртасига саройга келади. Қубод ўғлининг сўзларини Маздакка айтади. Маздак шод бўлади. Қубод маросимидан сўнг Қубод ва Маздак бир хилват жойга ўтирадилар, Нўширавонга одам юборадилар. У келиб олдиларига киради. Маздак унга дарров дур-у гавҳарлар совға қилади, бир-бирларидан узр сўрайдилар. Ўзаро тил бириктириб, охири бир қарорга келганларида Нўширавон Қубодга дейди:

– Сен подшоҳсан, Маздак Тангрининг пайғамбари, менга лашкарбошилиқ мансабини бер. Мен шундай қиламанки, оламдаги бирор киши бизнинг мазҳабимиздан ташқарида қолмайди. Ҳаммалари шавқ билан уни қабул қиладилар.

– Ихтиёринг ўзингда, – жавоб қилади Қубод.

Нўширавон Қубодга дейди:

– Энди Маздак ҳамма жойларга кишилар юбориб, қишлоқ ва шаҳарлардан ўз одамларини саройга чақиртиради. Уларга уч ойдан кейин фалон ҳафта ва фалон кун ҳозир бўлишларини буюради. Биз эса аниқ бўлган кунгача шунча одамнинг ғамини еб, улар учун қурол-аслаҳа тайёрлаймиз. Керак бўлган нарсаларни ҳеч кимга билдирмай тўғрилаймиз. Ваъда қилинган кун бир дастурхон безатиб, уларнинг ҳаммаларини таклиф этамиз. Зиёфатдан сўнг шароб мажлисига ҳозир бўлиб, шароб ичадилар. Кейин йигирма-ўттиз кишидан уларнинг ҳаммаларига сарпо берамиз. Кечаси уларга қўрхонани очиб, қурол-аслаҳа берамиз ва шу кечаси бош кўтарамиз ва мақсадимизни очиқ эълон қиламиз. Мазҳабимизга кирганларга омонлик бериб, қарши чиққанларни ўлдираамиз.

Қубод ва Маздак бу сўзларни қабул қилиб, иттифоқ тузадилар. Маздак тўрт томонга хат ва мактуб йўллаб, узоқ-яқинларига маълум қилдиради: «Уч ойдан сўнг фалон ҳафта ва фалон кун қуролланиб, пойтахтга, шоҳ ҳузурига келасизлар. Бизнинг ишимиз тараққий топаётир. Бизга шоҳнинг ўзи бошдир».

Ваъда қилинган кун ўша ўн икки минг киши ҳозир бўлади, подшоҳ саройига кириб келиб, безатилган дастурхонни кўрадилар. Қубод тахтига, Маздак ўз курсисига ўтиради. Нўширавон мезбон сифатида хизматда турарди. Маздак шодлигидан терисига сиғмасди. Нўширавон одамларни мартаба ва қадрига қараб дастурхон атрофига ўтқизади. Овқат ейдилар. Кейин ҳаммаларини бошқа саройга

олиб ўтишади. Шароб мажлисини кўриб, хурсанд бўладилар. Қубод Маздак билан кириб, ўз жойларига ўтиргач, мутриблар-у навозандалар базми бошланади. Соқийлар шароб тутадилар. Бир неча вақтдан сўнг икки юз ғулом ва фаррош қўлларига зебо кийимлар ва қимматбаҳо зарбофдан тикилган тўнлар олиб кириб, чеккада турадилар.

Нўширавон дейди:

– Бу кийимларни бошқа уйга олиб ўтинглар, бу ерда одам кўп, йигирма-ўттиз кишидан чиқиб, сарполарини кийиб олсинлар. Бу уйдан кейин чавгон ўйини майдонига ўтсинлар.

Ҳамма совғаларини кийиб олганларидан кейин малик Маздак билан майдонга келиб, уларни назаридан ўтказиб, текшириб, шундан кейин қўрхона эшигини очиб, уларга қурол-аслаҳа берадилар.

Бундан олдинроқ Нўширавон яқин қишлоқлардан уч юз кишини белкурак ва кетмонлар билан боғ-у майдон ва сарой ерларини хашакдан тозалamoққа чақиртиради. Улар келгач, ҳаммаларини чавгон майдонига олиб бориб, эшикларини ёпиб, шундай дейди: «Кечаси бу майдонда ўн икки минг чуқур қазиб, энини ярим газ, чуқурлигини бир газ қилиб тупроғини ёнига тўплаб қўйинглар. Чуқурлар қазилгандан кейин уларни бир кичик саройга киритиб, устидан ёпиб қўйишларини соқчисига буюради ва бирор киши кетиб қолмаслигини тайинлайди. Тўрт юз ботирни қуроллантириб, шу майдондаги саройга қўйган эди. Уларга, йигирма-ўттиз кишини биз мажлисдан бошқа саройга юборамиз, сизлар уларни ушлаб олиб, бу кичик сарой тарафига олиб чиқасизлар. Ҳаммаларини ечинтириб, яланғоч қилиб, бошларини чуқурга тушириб, белларигача кўмиб қўясизлар», – деб амр қилади.

Сарполарни олиб кирганларидан сўнг яна белбоғли, қилич ва қалпоқли икки юз киши эгарлари зар

ва кумуш билан безатилган отларни етаклаб олиб келадилар. Нўширавон буларни ҳам бошқа саройга олиб кетишни буюради. У Маздакийларни гуруҳ-гуруҳ қилиб чиқариб, бошқа саройга юборади. Уларни майдондаги саройга олиб бориб, айтилганидек, чуқурларга оёқларини осмонга қилиб кўмиб қўядилар. Ҳаммаларини олиб чиққандан сўнг мажлисда Нўширавон, Қубод ва Маздак қолишади. Нўширавон дейди:

– Ҳаммаларига тўн кийдирдик. Улар майдонда чиройли бўлиб кутиб турибдилар.

Учаласи майдонга чиқишади. Маздак диққат билан майдонга назар ташлаб, фақат осмонга қаратилган оёқларни кўради. Нўширавон Маздакка қарата дейди:

– Сендек пешвоси бор лашкарга бундан яхшироқ сарпо бериш мумкинми? Сен келиб, одамларнинг мол-мулки, хотинларини йўқ қилмоқчисан, подшоҳликни бизнинг хонадонимиздан олмоқчисан. Бўл энди, сенга ҳам сарпо берайлик!

Майдонда бир баландлик ясаб, унда ҳам бир чуқурлик ковлаб, Маздакни кўкрагигача гаж қўйиб кўмадилар. «Энди сенга эътиқод қўйганларга бир қара!» – деб Нўширавон яна отасидан: «Фарзандинг маслаҳатини кўрдингми? – деб сўрайди. – Энди қўшин ва одамлар тинчигунларича сен бир муддат уйда ўтириб тургин. Сенинг ақлдан заифлигинг оқибатида бу аҳволга тушдик».

У отасини уйга қамаб қўйиб, чуқур қазишга келган қишлоқликларга жавоб бериб юборади. Майдон эшикларини очади. Шаҳарликлар ва қўшин аҳли кириб, майдондаги аҳволни кўриб, Маздакнинг юзига уриб, соч ва соқолларидан тортиб ўлдирадилар. Нўширавон отасининг қўлларига кишан солиб, улуғ кишиларни даъват этади ва қонуний равишда подшоҳликка ўтиради. Қўлини адолат ва саховат учун дуога очади. Ундан бу ҳикоят ақлли подшоҳлар ўқиб-ўрганишлари учун эсдалик қолди.

**СИНДБОДИ ГАБРНИНГ МУСУАМОНЛАРГА
ҚАРШИ НИШОПУРДАН РАЙГА КЕЛГАНИ ВА
ФИТНАСИ ҲАҚИДА**

Шундан сўнг Ҳорун ар-Рашид даврига қадар бундай одамлар чиқмади. Маздакнинг хотини Хуррама бинт Фода Мадоиндан икки киши билан Рай қишлоқларига келиб, одамларни эри мазҳабига даъват қилиб кўрди. Яна кўп халқ бу мазҳабга кирди. Буларни «хуррамдин» дердилар. Аммо улар яширин юриб, очиқ чиқишдан қўрқардилар. Улар ҳамиша баҳона қидириб, бош кўтармоқчи бўлардилар. Абу Жаъфар Мансур Бағдодда Абу Муслим соҳибуддаватни ҳижрий бир юз-у ўттиз еттинчи йили ўлдирган эди.

Нишопурда Синдбоди Габр исми бир раис бўлиб, у Абу Муслимнинг эски суҳбатдоши эди. Абу Муслим уни юксалтириб, лашкарбоши қилиб тайинлаганди. Абу Муслим қатлидан сўнг у бош кўтариб, Нишопурдан қўшин билан Райга келади. Рай ва Табаристон оташпарастларини чақириб, масалани билиб олади, Қўҳистон ва Ироқ халқининг ярми рофизий, маздакий ва мушаббихийлардир. Энг аввал у Мансур томонидан Райда омил бўлган Моҳасанни ўлдиради. Куч йиғиб, Абу Муслим қасдини олмоқчи бўлиб, ўзини Ироқ халқига Абу Муслимнинг пайғамбари деб эълон қилади, зеро, улар Абу Муслимни ўлдирган эмасдилар. Мансур Синдбодни ўлдиришга қарор қилади. Синдбод Аллоҳ номини тилга олиб, уларга шундай дейди:

– Абу Муслим оқ каптарга айланиб, учиб кетди ва у мисдан қурилган бир қалъада Маҳдий ва Маздак билан биргадир. Энди учалалари биргаликда келибдилар. Аввал Абу Муслим, кейин эса унинг вазири Маздак. Менга эса расулик нозил бўлган. Рофизий-

лар (ўн икинчи имом) Маҳдий номини, маздакийлар Маздак номини эшитиб, хурсанд бўлишади. Кўп халқ йиғилади. Одамлар сони тобора кўпайиб, пиёда-ю суворий юз минг кишидан ортиб кетади. Хилватда у габрлар билан суҳбат қуриб, шундай дейди: «Араблар даври тамом бўлди. Буни сосонийларнинг бир китобида ўқиганман. Мен Каъбани бузиб ташламагунимча йўлимдан қайтмайман, Каъбани қуёш ўрнига сиғиниш учун қурганлар. Биз қуёшни қайта, олдингидек қалбимиз каъбасига айлантирамиз».

Хуррамдинларга бўлса, шундай дейди: «Маздак шиадир, у сизларга, шиаларга: «Қўл бериб, бирлашинглар ва Абу Муслим учун қасос олинглар», деб буюрарди. Габрларга эса шиа ва хуррамдинлар билан бирлашинглар, деб айтган. Шундай қилиб, учала гуруҳни ҳам итоатида ушлаб турарди. Мансурнинг бир неча лашкарбошиларини мағлуб этиб ўлдирган».

Етти йилдан сўнг Мансур Жамхур Ижлини унга қарши юборади. Жамхур Порс ва Хузистон лашкарини йиғиб олиб, Исфаҳонга келади. Исфаҳон ва Қум лашкари ҳамда ўз тарафдорларини олиб, Рай дарвозасидан кириб келади ва уч кун Синдбод билан қаттиқ уруш олиб боради. Тўртинчи куни Синдбодни Жамхур қўли билан ўлдиртиради. Унинг тарафдорлари тарқалиб кетиб, ўз уйларига қайтадилар. Хуррамдинлар оташпарастлар ва шиалар билан аралашиб кетади. Шундан сўнг улар бир-бирлари билан махфий равишда учрашиб юрадилар. Уларнинг дини кун сайин тартибга кириб борарди. Охири шундай бўлдики, уларни хуррамдин габрлар ва мусулмонлар деб атайдиган бўлишади. Жамхур Синдбодни қатл этиб, Райга кириб қолган габрларни тутиб олиб ўлдиришади, уларини талон-торож қилиб, хотинлари ва бола-чақаларини қуликка сотиб юборадилар.

**КЎҲИСТОН, ИРОҚ ВА ХУРОСОНДА
БОТИНИЙЛАР ВА ҚАРМАТИЙЛАРНИНГ
ЧИҚИШЛАРИ ҲАҚИДА**

Буларнинг бош кўтаришларига сабаб шунда эдики, Жаъфари Содиқнинг, Аллоҳ ундан рози бўлсин, бир ўғли бўлиб, исми Исмоил эди. У отасидан олдин оламдан ўтди. Исмоилдан Муҳаммад исмли бир ўғил қолди. У Ҳорун ар-Рашидга: «Жаъфар бош кўтармоқчи ва яширинча бунга даъват қилаётир ва хилофатни талаб қилмоқда», – деб хабар беради. Ҳорун ар-Рашид Жаъфарни Мадинадан Бағдодга алдаб олиб келиб, ҳузурида ушлаб турди. Кейин Жаъфар ҳам ўлиб, уни Қурайш қабристонига дафн этадилар. Муҳаммаднинг Муборак исмли ҳижозлик бир қули бўлиб, у энг нозик ёзиладиган хат-муқармат деганини жуда ҳам чиройли битарди. Шунинг учун унга «муқарматуя» деб лақаб қўйгандилар. Ахвоз шаҳридан Абдуллоҳ Маймун деган бир киши шу Муборак билан дўст эди. Бир куни у хилватда Муборак билан ўтириб, унга шундай деди: «Муҳаммад ибн Исроил менга дўст эди ва ўз сирларини айтиб берарди». Муборак унга ишониб, ўша сирларини билмоқчи бўлди. Абдуллоҳ Маймун Муборакдан менинг айтганларимни ўзингдан яқин кишига айтмайсан деб сўз оладики, у ҳуруфи мўъжам ҳақида имомлар тилидан, файласуфлар сўзларидан аралаштириб гапириб бериб, кўпроқ расуллар, пайғамбарлар ва малоиклар ҳақида, қалам аҳли, арш ва курси ҳақида ҳикоя қилди. Кейин улар ажралиб кетишди. Муборак Куфа томонга, Абдуллоҳ эса, Қўҳистон ва Ироқ тарафга йўл олди. Шу ҳолда у шиа аҳлини даъват қила бошлади. Мусо ибн Жаъфар алайҳиссалом эса ҳали қамоқда эди. Муборак ўз тарғиб-ташвиқоти-ни яширин ҳолатда Куфа атрофида жорий этди.

Унинг даъватини қабул қилганлар суннийлар эди. Баъзи одамлар уларни «муборакатия», баъзилари «қарматия» дердилар. Абдуллоҳ Маймун ҳам Тоғли Ироқда одамларни шу мазҳабга даъват этарди. У сеҳр-у жодуда жуда уста ва моҳир бўлиб, афсунгарлик қиларди. Муҳаммад Закариё ўзининг «Мухориқ ул-анбиё» асарида унинг номини буюк сеҳргарлар жумласида зикр этган.

Абдуллоҳ Маймун кейинроқ ўз халифалигини Халаф деган кишига бериб, шундай деди:

– Рай тарафга борасан. Рай, Оба, Қум, Кошон, Табаристон ва Мозандарон вилоятларида кўп одамлар рофизий ва шиаликка даъво қилаяптилар. Сенинг ишларинг у ерда ривожланиб кетади, чунки улар сенинг ташвиқотларингни қабул қиладилар. Унинг ўзи бўлса Басра томон йўл олди.

Халаф Райга келди. Нишобия деган ноҳияда Гулбун деган қишлоқ бор эди. У шу қишлоқда яшай бошлади. Қишлоқда бир тикувчи уста бўлиб, Халаф унинг уйида яшарди. У ўз мазҳаби ҳақида бирор кишига гапиролмасди. Охири минг ҳийла билан бир кишини қўлга олиб, унга таълимотини ўргатиб, деди:

– Бу мазҳаб аҳли байт, яъни расул авлодлариникидир. Шунинг учун уни Маҳдий келгунича махфий тутиш керак, агар очиқ айтилса, маълум бўлиб қолади. Маҳдийнинг келиши яқин. У келгунича бу мазҳабни ўрганиш керак. Қишлоқ аҳолиси яширинча бу мазҳабга ўтди. Бир куни Гулбун оқсоқоли қишлоқдаги эски бир масжид олдидан ўтаётганида овоз эшитиб, масжидга кирди. Қулоқ солиб ўтириб, Халафни кўриб қолади, у бир кишини ўз мазҳабига даъват қиляётган эди. У қишлоққа қайтиб одамларга дейди:

– Эй, одамлар, унинг сўзларига ишонманглар. Ҳеч бирларинг унга яқин юрманглар. Уни тинглаб, бу қишлоқнинг омон қолишига мен ишонмайман.

Бу Халафнинг тили дудуқ эди, масалан, «ҳай» ва «тай»ни айтолмасди. Халаф одамлар унинг ҳолидан

хабардор бўлганларини билиб, Рай шаҳрига келиб, кейинроқ вафот қилди. Қишлоқ аҳлидан баъзи кишиларни у ўз мазҳабига киритган эди. Унинг ўғли Аҳмади Халаф, отаси ўрнига ўтириб, унинг ишини давом эттиради. Рай шаҳрида ҳеч кимнинг бундан хабари йўқ эди. Аҳмади Халаф Гулбун қишлоғида Фиёс деган кишини ўз мазҳабига киритганди. Бу Фиёс дегани наҳв илмини жуда яхши биларди. Уни ўзи бошлаган ишга халифа этиб тайинлади. Шундай қилиб, Фиёс улар мазҳабини Қуръон оятлари, Расули акрам ҳадислари билан, араб мақолалари ва шеър-у ҳикоялари, шариат қоидалари билан безатиб араб тилида ёзди, токи суннат аҳли тушунмасин деган ният билан «Китобул-баён» деган асар ёзиб, унда намоз, рўза, таҳорат, закот, шариат қоидалари аҳамиятини абжад ҳисоби билан шарҳлайди. У суннат аҳли билан мунозаралар қилиб, одамларни ўз мазҳабига чақирарди.

Қум ва Кошонда шундай хабар тарқалади: Гулбун қишлоғида шундай киши пайдо бўлди, унинг оти Фиёс бўлиб, ҳадислар айтиб, одамларни аҳли байт мазҳабига чақиртираётир.

Шу шаҳарлар аҳолиси Фиёс чақирғига итоат қилиб, унинг мазҳабига ўтди. Абдуллоҳ Заъфароний хабар топиб, бу мазҳаб бидъат эканлигини тушунди. Рай аҳолисини кўтариб, уларга қасд қилиб, уларни тарқатиб юборди. Фиёс Хуросонга қочди. Суннат аҳли Рай шаҳрида бу мазҳабга кирганларнинг баъзиларини «халифий», баъзиларини «ботиний» дерди. Ҳижрий икки юз саксонинчи йилда бу мазҳаб очиқ бўлиб қолди. Шу йили Шомдан Соҳиб ул-ҳол деган киши чиқди. У бош кўтариб, Шомнинг кўп жойларини ўз тасарруфига киргизди. Фиёс Райдан қочиб Марварудга келди ва амир Ҳусайни Алини ўз мазҳабига даъват этиб, мақсадига эришди. Ҳусайннинг Хуросонда, аниқроғи, Толиқонда, Маймана, Ҳирот, Гуржистон ва Гурда салтанати бор эди. Ҳусайн

ушбу мазҳабга кирганида ўша ноҳиялардан ҳам кўп халқ шу мазҳабга ўтган эди. Фиёс одамларга далолат қилиш учун бир кишини Марварудга халифа этиб тайинлагач, ўзи қайта Райга бориб, яна тарғибот ишлари билан машғул бўлди. Нишопур чегараларидан Абу Ҳотам деган кишини ўзига халифа этиб тайинлади. У арабча шеър ва ғаройиб ҳадисларни яхши биларди. Улар яқин вақтларда Хуросонда Маҳдий пайдо бўлади, деб ваъда бергандилар. Бунга ишонган қарматийлар айтилган воқеанинг содир бўлишини кутиб юрардилар. Суннат аҳли Фиёс қайтиб келиб, яна халқни ўз мазҳабига даъват этаётганини эшитиб қолди. Ниҳоят, Маҳдийнинг ўша айтилган чиқиб келиш вақти етиб, улар ёлгончи бўлиб қолдилар. Кўп шиалар унинг мазҳабидан қайтишди. Шу сабабдан одамлар у билан алоқаларини узиб, суннат аҳли эса, уни ўлдиришни талаб қилди. Фиёс қочиб, ғойиб бўлди.

Шундан сўнг Рай жамоаси Халаф невараларидан бирининг атрофида йиғилиб, у билан кун ўтказардилар. Ўлими яқинлашганда у ўғлини ўз ўрнига халифа этиб тайинлайди. Уни Абу Жаъфарри Кабир дердилар. Абу Жаъфар хасталигида Абу Ҳотам Ботинийни ўз жойига ўтқазиб қўйди. У Абу Ҳотам кучайиб кетганидан хабарсиз қолди. Тузалиб, жойини қайта талаб қилинганида Абу Ҳотам рад қилди. Шундай қилиб, Халаф авлодидан бошчилик кетган эди. Абу Ҳотам ўз тарғиботчи доиларини Рай атрофи, Табаристон ва Гургангача юбориб, одамларини ўз мазҳабига чорлади. Рай амири Аҳмад ибн Али унинг даъватини қабул қилиб, ботиний бўлди.

Пайти келиб, дайлабийлар Табаристон алавийларига ҳужум қилдилар. Улар: «Сизлар бизнинг мазҳабимиз тўғри дейсизлар, мусулмонлар эса: «Буларнинг сўзларига ишонманг, булар кофирдирлар», деб бизга ёзадилар. Сизлар даъво қиляпсизларки,

илм бир оила намојандасидан кетади ва мерос бўлмайди. Илм сиз ўргансангиз, сизга, бошқа ўрганса, бошқага ўтади. Илм мерос бўлмайди. Аллоҳ азза ва жалла пайғамбарни ҳамма халқларга юборган. У бир қавмни хос ва бир қавмни ом қилмаган ва бирига бу пайғамбарни, бошқасига яна бир расулни юбормаган. Бизга маълум бўлишича, сизлар кўп ёлгон гапираркансиз».

Табаристон амири шиа эди ва у алавийларга ёрдам берарди. Унга ҳам қарши чиқиб, дейдилар:

– Бу мазҳаб тўғри ва расул томонидан асос солинганлигига Бағдод ва Хуросон шаҳарларидан фатво олиб келинглар. Шунда биз уни қабул қилиб, сизнинг мазҳабингизга кирамиз. Акс ҳолда ўртаמידан қилч ўтади. Биз тоғ ва ўрмон кишиларимиз ва шарият йўлидан ҳеч қайтмаймиз. Абу Ҳотам келиб дайламийлар билан бирлашди. Дайламийлар сардори Саршер ибн Варовандай ҳузурига келиб, у билан аҳдлашгач, алавийлар изига тушиб, уларни ёмонладилар. Алавийлар динсиз, имонлари йўқ, деб тасдиқлади. Дайламийларга яқин муддатда бир имом пайдо бўлади, мен унинг таълимоти ва мазҳабини биламан, деб хабар берди. Дайламийлар ва гилонийлар рағбат қилиб, бу сўзларни қабул қилдилар. Саршер ва Мардовиж замонларида дайламийлар ёмғирдан қочиб, қорга тутилган эдилар. Бир муддат шу билан вақтларини ўтказадилар. Имомнинг чиқиб келиш вақти ўтиб кетди, улар: «Бу ҳам ноҳақ, мазҳаби бидъат, ўзи эса фирибгар киши экан», – деб бирдан ундан юз ўгирдилар. Ҳаммалари расул аҳли байтига меҳр қўйдилар ва Абу Ҳотамни ўлдиришга қасд қилдилар. Абу Ҳотам қочиб қолиб, кейинроқ оламдан ўтди. Шиа мазҳабига мансубларнинг ишлари ёмонлашиб, кўп одамлар шу мазҳабдан қайтадилар ва тавба қилиб, суннат аҳлига қўшилдилар. Шиаликлар тушкунликка тушиб,

махфий равишда иттифоқлар тузадилар. Охири бу мазҳаб икки киши номига алоқадор бўлиб қолди. Бири Абдумалик Кавкабий, иккинчиси Рай шаҳрида яшайдиган Ислоҳ эди.

ҚИРҚ ЕТТИНЧИ ФАСА

ХУРОСОН ВА МОВАРОУННАҲРДА БОТИНИЙЛАРНИНГ ЧИҚИШЛАРИ ҲАҚИДА

Наср ибн Аҳмад Хуросон амири эди. Ҳусайн ибн Али Марварудий Хуросонда Ғиёс томонидан ботиний мазҳаб бўлган эди. Ҳалимидан олдин бу ишини Муҳаммад ибн Аҳмад Нахшабийга бериб, уни ноиб этиб тайинлади. У эса Хуросон файласуфлари жумласидан бўлиб, мутакаллим эди. Унга Ҳусайн ибн Али шундай васият қилади: «Ноибликда жаҳд қилиб, ўзи Жайхундан ўтиб, Бухоро ва Самарқандга борсин ва шу ердаги халқни мазҳабига чорласин. Ҳаракат қилиб, Хуросон амири ҳазрат Наср ибн Аҳмад аъён ашрофларини бу мазҳабга киритсин, шунда ишлари ривожланади».

Ҳусайн ибн Али Марварудий оламдан ўтганидан сўнг Муҳаммад Нахшабий унга ноиб бўлиб, Хуросон халқларидан кўпларини бу мазҳабга даъват этади ва улар бу даъватни қабул қилдилар. Ботиний бошлиқларидан бўлган Савода исмли киши Райдан суннийлар қўлидан қочиб, Хуросонга Ҳусайн ибн Али Марварудий олдига келган эди. Муҳаммад Нахшабий уни Марварудга, ўзига халифа этиб тайинлаганди.

Аҳмад Нахшабий сувдан ўтиб, Бухорога келади. Аммо унинг ишлари ҳеч ривожланмайди. У ердан Нахшабга келиб, Хуросон амирининг ноиби Мақдодни ўз мазҳабига киритади. У амир қариндошларидан эди. Кейин хос дабири Ашъасни ўз мазҳабига

ўтказади. Унинг ихтиёрида надимлар кўп бўлиб, улар билан яқин эди. Ориз Абу Мансур Чағоний Ашъаснинг синглисига уйланган бўлиб, уни ҳам бу мазҳабга даъват этганларида қабул қилганди. Ойтой хос ҳожиб ҳам улар билан дўст эди. У ҳам шу мазҳабга киради. Бу одамлар кейин Муҳаммад Нахшабга: «Сенинг Нахшабда қолишингга ҳеч ҳожат йўқ. Бухорога ҳазрат олдига келгин, биз сенга мадад берамиз. Ҳамма улуғларни бу мазҳабга киритамиз», деб аҳд қиладилар. У Нахшабдан Бухорога келади. Юқорида зикр этилган жамоа билан бирга одамларни мазҳабига чорлайди. Унинг таълимотини қабул қилган кишиларга: «Мен ўзим айтмагунимча, сизлар мазҳабларингизни яшириб юринглар», деб таъкидлайди. У одамларни аввал шиа мазҳабига даъват қилади. Сўнгра аста-секин уларни ботинийлар мазҳабига тортади. Бухоро раиси, соҳибхирожи, деҳқони ва бозор аҳлини, подшоҳ хосларидан Илок волийси Ҳасан Маликни ва хос вакили Али Зарродни шу мазҳабга киритади. Бу тилга олганларимиздан кўплари подшоҳнинг яқин ва ишончли кишилари эдилар. Шундан сўнг у подшоҳни нишонга олади. У шоҳнинг маст ва хушёрлиги ҳақида ўзига айтиб туришларини подшоҳ яқинларига буюради. Улар Наср ибн Аҳмадга кўп гапиришлари оқибатида унинг рағбати пайдо бўлиб, Муҳаммад Нахшабни олдига чақиради. Уни Хуросон амири ҳузурига олиб келадилар ва жуда зукко деб мақтайдилар. Хуросон амири уни ўзига яқин тутарди. Муҳаммад Нахшабий ҳам ўз сўзини унга ўтказарди. Шоҳ яқинлари ва надимлари ҳам шу мазҳабда бўлганликлари учун унинг сўзларини қўллаб-қувватлаб, ростлигини тасдиқлардилар. Наср ибн Аҳмад уни ҳурматлар, бир лаҳза ҳам усиз туrolмасди. Охири Муҳаммад Нахшабий Наср ибн Аҳмадни мазҳабига даъват этади. Ўзи вазирликка

кўтарилади. Подшоҳ ҳам унинг айтганини қиларди. Энди у ўз даъватини очиқ-ойдин бажарарди. Таълимоти ҳам ошкор бўлиб қолганди. Подшоҳ яқинлари унга кўмаклашардилар. Мазҳаб очиқ бўлиб, шоҳ ҳам шиаликка ўтди. Шоҳ қарматий бўлишидан қўшин бошлиқлари ва турклар норози бўладилар. Шу даврдан бошлаб бу мазҳабда бўлганларни қарматийлар деб атайдиган бўлдилар.

Шаҳар ва қишлоқларнинг қози ва омиллари бирлашиб, ҳаммалари қўшин лашкарбошиси олдига келиб айтадилар:

– Билиб қўйинг, энди Мовароуннаҳрдан мусулмонлик кетди. Бу Нахшабий дегани шоҳни йўлдан уриб, қарматий қилди. Энди у очиқчасига даъват этаётир. Биз ортиқ жим туrolмаймиз.

Лашкарбоши шундай дейди:

– Сизларни тушундим. Тинчланинглр. Худо хоҳласа, ҳаммасини ўз жойига қўяди.

Эртаси куни у Наср ибн Аҳмадга гапиради, лекин ҳеч фойда чиқмайди. Лашкарбоши қўшин бошлиқларига маслаҳат солиб, дейди:

– Подшоҳга ихтиёр бермаймиз.

Қўшин бошлиқлари бир-бирлари билан хабарлашиб, бу ишлар иложини махфиёна қидира бошлайдилар. Ўзаро муносабатлари орқали қўшин бошлиқлари подшоҳ айтганларига рози эмасликларини билдирадилар. Бунга фақат шу мазҳабга кирган икки турк лашкарбошиси қарши чиқади. Қолган ҳамма лашкар бошлиқлари: «Бу кофир подшоҳни хоҳдамаймиз ва у билан бўлмаймиз, уни тахтдан тушириб, турк лашкарбошиларида бирини шоҳ қиламиз, сўзимиз қатъий, ундан қайтиш йўқ», – дейишади. Лашкарбошилар подшоҳни тахтдан туширишга розилик берадилар ва улуғ лашкарбошига айтадилар: «Сен – энг улуғ лашкарбошисан. Шоҳ ўрнига ўтир, бизлар эса сенга итоатда бўламиз».

Лашкарбоши ҳам динини тамага аралаштириб, розилик бериб, дейди:

– Аввал қўшин бошлиқлари ҳаммамиз бир жойда ўтириб тил бириктириб, шоҳга билдирмасдан, ишни қандай бажариш йўлини қидиришимиз керак.

Лашкар бошлиқлари ичида Тўлан Лавкон исмли бир қари киши бор эди.

У шундай дейди:

– Бу ишнинг иложи шундай: сен лашкарбошисан. Подшоҳга: «Қўшин бошлиқлари мендан бир зиёфат талаб қиляптилар», – деб айтгин. У ҳеч қачон: «Йўқ, қилмагин», демайди, балки «қўлингдан келса қил», дейди. Сен эса унга: «Менинг еб-ичишимдан камчилигим йўқ, аммо мажлис асбоб-анжомлари, гилам, тилла ва кумушдан ясалган чиройли нарсаларим етарли эмас», – деб айт. Подшоҳ буларни хазина, фаррошхона ва шаробхонадан олишни буюради. Сен: «Мен бу зиёфатни қўшин беклари еб-ичганларидан кейин Боласоғунга, кофирларга қарши ғазотга кетишлари учун қиляпман, турк кофирлари бу вилоятни босиб олибди ва халқ азоби ҳаддан ошибди», – дегин. У сенга ишониб: «Меҳмондорчиликка тайёрлан», – дейди. Лашкарга кунини тайинлаб, хазина, шаробхона ва фаррошхоналардан топилган тилла ва кумуш буюмлар, гилам ва бошқа нарсаларни ўз саройингга олиб бор.

Кейин Тўланга қўшин бошлиқлари шундай дейдилар:

– Зиёфат куни ҳамма қўшин бошлиқларини ўз саройингга бошлаб борасан ва дарвозангни бир баҳона билан ёпиб олиб, уларни гулоб ичишга даъват этасан-да, бу мақсадни маълум қилиб, биз сен билан бўлганимизни айтасан. Улар буни эшитиб, бизга қўшиладилар. Бизлар тил бириктириб, сени ўзимизга подшоҳ қилиб, қасамёд этамиз, уйдан чиқиб, овқатдан кейин дастурхон атрофида шароб

мажлисига ўтирамиз. Уч-тўрт қадаҳ ичилгач, дастурхонда бор ҳамма тилла ва кумуш буюмларни қўшин бошлиқларига совға қиламиз. Тез чиқиб, подшоҳ саройига борамиз ва уни тахтидан тушириб, қатл этамиз. Ошхона ва уй-жойларни талон-торож қилиб, сени тахтга ўтқазамиз. Лашкарга буюрамизки, шаҳар-у қишлоқлардаги ҳамма қарматийларни тутиб ўлдирсинлар ва мол-мулкларини талон-торож этсинлар. Лашкарбоши дейди:

– Бу ишнинг иложи шудир.

Эртаси куни у Наср ибн Аҳмад олдига келиб:

– Лашкар бошлиқлари мендан зиёфат талаб қил-яптилар, – дейди.

– Қўлингдан келса қил! Кечга қолдирма! – жавоб қилади у.

Шунда у айтади:

– Еб-ичмоқдан банданинг камчилиги йўқ, аммо гилам ва мажлис зийнати учун керакли тилла ва кумуш буюмларга эга эмасман.

– Меҳмондорчиликни яхшилаб қилиш керак, бўлмаса қилмаган маъқул. Айтганларингдан нима керак бўлса, фаррошхона ва шаробхонадан олиб кет! – дейди шоҳ.

У таъзим қилиб чиқиб кетади. Эртаси куни ҳамма лашкарни уйига чақиради. Наср ибн Аҳмад хазинаси, шаробхонаси ва фаррошхонасида бўлган нарсаларни уйига олиб келиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада дастурхон ёзади. Ҳамма буюк лашкарбошиларни ўз лашкарлари ва яқинлари билан чақиради. Улар келган заҳоти саройга олиб бориб, дарвозаларни ёпиб, уларга мақсадини айтиб, онт ичдиради. Уйдан чиқиб, дастурхон атрофига ўтирадилар. Улардан бири томга чиқиб, саройга бориб, Нуҳ ибн Насрга қўшин бошлиқлари нимага тайёрланаётганликларини хабар беради. Нуҳ дарров югуриб отаси олдига келиб, дейди:

– Нега, ўтирибсан?

– Шу соат сипоҳ бошлиқлари лашкарбошига қасамёд қилиб ўтирардилар. Зиёфатдан кейин улар шароб мажлисига бориб, май ичганларидан сўнг хазинадан келган зар-у сиймларни ўзларига олиб, саройга чиқиб келадилар. «Бизни ҳаммамизни ўлдирадилар. Бу меҳмондорчиликдан мақсад, бизни ҳалок қилишдир!» деб ўйлашади улар. Наср ибн Аҳмад Нухга дейди:

– Бу ишнинг чораси қандай?

– Энди икки нафар хос ходимингни улар дастурхондан туриб, ҳали шароб мажлисига бориб улгурмаслариданоқ дарров юборгин. Улар бориб, лашкарбошига секин шундай десинлар: «Малик айтаяптики, у сенинг катта зиёфатингни ва кўп меҳмонларингни чақириб, қийналиб қолганингни эшитган. Менда бир зардан безатилган қадаҳ бор. Бунақаси бирор подшоҳда йўқ. Уни хазинада эмас, бошқа жойда яшириб қўйгандим. Ёдимдан кўтарилибди. Келиб, уни ҳам олиб боргин. Ундан мажлисингга нур киради, чунки унинг қиммати минг-минг динордир. Тез келгин, уни фақат сенинг қўлингга бераман». Меҳмонлар шароб мажлисига боришдан олдин шу мол-у бойлик ҳаваси билан ҳузурингга келишади. Бошини оласан, кейин нима қилишингни айтаман.

Наср икки нафар хос ходимини юбориб, шу сўзларни айтдиради. Улар ҳали дастурхон атрофида овқатланиб ўтирардилар. Лашкарбоши икки-уч кишига подшоҳ сўзларини гапиради. Улар бориб, қадаҳни ҳам олиб келишни сўрайдилар. У тез малик саройига келади. Уни бир ҳужрага чақириб, қулларига буюриб, бошини олдиради. Бошни бир халтага солиб, Нух отасига дейди:

– Иккаламиз бу халтани олиб, лашкарбоши саройига борайлик. Сен қўшин бошлиқлари олдида

подшоҳликдан қўл тортиб, мени валиаҳд қилгин. Мен уларнинг жавобини бераман, шунда шоҳлик бизнинг авлодимизда қолади. Бу қўшин сен билан келишмайди.

Кейин иккаласи отларига миниб, лашкарбоши саройига боришади. Шоҳ ўғли билан саройга келганини кўрган қўшин улуғлари нима гап эканлигини тушунмай ҳайрон бўладилар. Улар: «Шоҳнинг бу зиёфатга рағбати тушибди-да», деб ўйлашади. Наср ибн Аҳмад бориб, ўз жойига ўтиради. Қуролланган ходимлари унинг атрофида турадилар. Нуҳ отасининг ўнг томонида туриб олади. Тамадди қилиб бўлганларидан кейин Наср ибн Аҳмад шундай дейди:

– Билиб қўйинглар, мен ҳақимда нима ўйлаганингиздан хабардорман. Сизлар менга қасд қилдингизлар. Сизлар менга, мен эса сизларга ёмон бўлиб қолдим. Ўртамиздан ишонч кўтарилди. Суннат йўлидан чиқиб, хато мазҳабга кирганим учун сизлар мендан хафа бўлдингизлар. Менинг ўғлим Нуҳда бирор айб борми?

– Йўқ, – дедилар қўшин бошлиқлари.

– Бўлмаса, мен уни ўзимга валиаҳд қилдим. Энди у сизларга подшоҳдир. Хато қилган бўлсам ҳам, савоб иш қилган бўлсам ҳам, энди узр ва тавба қилиш билан машғул бўламан, Аллоҳдан мағфират тилайман. У тавбаларимни қабул қилса керак, чунки у – Фаффордир. Сизларни бу ишга жалб қилган киши ўз жазосини топди. Шоҳ буюриб, халтадан бошлиқлар калласини чиқаради-да, олдиларига ташлайди. Ўзи тахтдан тушиб, намоз ўқиш учун жойнамозга ўтиради. Нуҳ тахтга, отаси ўрнига ўтиради. Лашкарбошилари буни эшитиб, ҳайрон бўлишади. Ҳеч баҳона ва узр келтиролмай, ҳаммалари ерга тиз чўкиб, Нуҳга таъзим қилиб, уни қутлайдилар.

– Барчасига лашкарбоши айбдор, – дейишади улар. – Биз бандалармиз, фармон бажарувчи, холос.

Шунда Нуҳ дейди:

– Мен том маънода Нуҳман, Наср эмасман. Бўлар иш бўлди. Мен сизларни кечирдим. Сизларнинг мурод-мақсадларинг мендан ҳосил бўлмай. Менинг фармонларимни бажариб, ўз айбларинг билан машғул бўлинглар.

Кейин занжир сўраб, отаси оёқларига бойлатади. Уни дарров кўхандизга олиб бориб, қамоққа ташлайдилар.

– Энди туринглар, – дейди у, – шароб мажлисига борамиз.

Ҳар бир киши уч қадахдан май ичади.

Нуҳ яна дейди:

– Мақсадларингизга кўра, уч қадах шаробдан сўнг мажлис олат-асбобларидан ҳар бир киши уч нарсани олиши керак эди. Бўлишиб олинглар, токи ҳаммага етсин. Мажлисда ҳозир бўлганлар қимматбаҳо нарсаларни олиб, халталарига солиб, муҳраб, ишонарли кишиларига топширадилар.

Нуҳ дейди:

– Бизнинг ҳақимизга хиёнат қилган лашкарбоши ўз жазосини топди. Тўғри йўлдан, суннат йўлидан чиққан отам ҳам ўз жазосини кўради. Сизлар тил бириктириб, зиёфатдан кейин Боласоғунга, кофирларга қарши ғазотга бормоқчи эдингиз. Кофир ғазоти ўз уйимиз эшиги олдидадир. Ҳозир шу ғазот билан машғул бўламиз. Мовароуннаҳр ва Хуросонда шу мазҳабга кириб, отамга ўхшаб мулҳид бўлганларни тутиб олиб, ҳаммаларини ўлдиришлар. Уларнинг моллари, йиққан бойликлари сизникидир. Бу мажлисдаги отамнинг мақсадларини ҳам, хазинадаги бойликларини ҳам сизларга совға қилдим. Аммо ботинийлар нарсаларини тортиб олишдан бошқа илож йўқ. Бу муҳим ишлардан кейин кофир туркларга қарши борамиз. Муҳаммад Нахшабийни ва отамни яқин кишилари билан бирга олиб келинглар.

Ҳасан, Мансур Чағоний ва Ашъасни бир неча бошқа ботиний амирлар билан қатл қилишади. Шаҳарларга ўтиб, ботинийларни топиб, ўлдирадилар. Шу куни бир амирга лашкар билан Жайхундан ўтиб, Марварудга бориб, Саводани ҳам ушлаб ўлдиршни буюрадилар. Бутун қўшин қилич кўтариб, раият ва лашкар ичидаги шу мазҳабда бўлганларни топиб ўлдиради. Адашиб мусулмонларга зарар етказмасликни Нуҳ махсус буюрган эди. Етти кеча-кундуз Бухоро ва унинг ноҳияларида юриб, ботинийларни ўлдириб, молларини талон-торож қилишади. Мовароуннаҳр ва Хуросонда улардан ҳеч ким қолмайди. Қолгани ҳам яшириниб, халос бўлади. Хуросонда бу мазҳаб илдизлари барҳам топади.

Ботинийларнинг шом ва мағриб ерларида бош кўтарганлари ҳақидаги фасл

Энди Шомда бўлган воқеалар ҳақида. Абдуллоҳ ибн Маймуннинг ўғли Аҳмад эди. Унинг отаси Басрага бориб, одамларни сирли равишда тариқатига даъват қилиб, шу ерда қолиб, кейинчалик вафот этди. Аҳмад Шомга келди ва у ердан Мағрибга борди. Уни яхши қарши олиб, таълимотини қабул қилдилар. У Шомга қайтиб келиб, Саламият шаҳрида яшаб қолди. Шу ерда ўғил кўрди, унинг оти Муҳаммад ибн Аҳмад эди. У оламдан ўтганида ўғли ёш эди. Акаси Саид унинг ўрнига ўтириб, Мағриб томонга кетди. Ўз номини Абдуллоҳ ибн ал-Хусайнга алмаштирди. Аҳмад ўз тарафдорларидан Абу Муҳтасибни ноиб этиб тайинлаб, Бани Ағлаб қабиласига юборди. Абу Абдуллоҳ улар яшаётган ноҳияга бориб, ўз мазҳабига тарғиб этди. Бани Ағлаб халқи асосан кўчманчи бўлиб, саҳрода яшарди. Шу қавмдан бўлганлар сафи кўпайиб кетди. Шундан сўнг уларга бу мазҳабни куч билан жорий этишни буюриб, кўп ҳаракат қилди. Бани Ағлаб халқи йиғилиб, бошқа шаҳар ва ноҳияларга қасд қилиб, та-

лон-торож этиш билан машғул бўлиб, кўп одамларни ўлдирдилар. Мағриб диёрининг кўп жойларини ўз тасарруфларига киритдилар. Али Ваҳсудон деган бир сунний киши бўлиб, у Саиднинг лашкарбошиси эди. Абу Абдуллоҳ уни Шом қўшини билан муҳтасибга қарши юборди. Абу Абдуллоҳ қочиб кетди. Бани Ағлабдан кўп кишиларни ўлдирдилар. Қолганлари қочиб қутулдилар. Абдуллоҳ бир шаҳарга бориб, елкасига тайласон ташлаб, диёнатли кишига ўхшаб яшаб юрди. Одамлар ҳам уни ҳурмат қилардилар.

Шу йил Шомда Закравейҳ Соҳиб ул-ҳол бош кўтариб, Шомнинг кўп жойларини олди ва Бани Ағлаб яшайдиган бир оролга бориб, уни ўзига ватан қилди. Бани Ағлаб унга закот юбориб турди. У ўлгандан кейин ўғли отаси ўрнига ўтирди ва шу ерда бу қоида бўлиб қолди.

Ғўр ва Ҳирот ҳудудларида қарматий ва маздакийларнинг чиқишлари

Ҳижрий икки юз-у тўқсон бешинчи йили Ҳирот волийси Муҳаммад Ҳарсума амири одил Исмоил ибн Аҳмад Сомонийга Ғур ва Гуржистон тоғларида Абу Билол деган бир киши бош кўтарибди, деб хабар беради. Унинг атрофида ҳар хил одам жамланибди. У ўзини «Дор уд-адл» («Адолат хонаси») деб номлаб олган эмиш. Ҳирот қишлоқлари ва ноҳияларида кўп одамлар унинг ҳузурига келиб, садоқатларини баён қилибдилар. Улар сони ўн минг кишидан ортибди. Агар унинг ишига эътиборсизлик қилсак, зарарларига дуч келиб, ишимиз мураккаблашади. Яъқуб Аайсинг надими бўлмиш Абу Билол хорижийлар мазҳабига чақириб, ноибликни даъво қилаётир.

Амири одил бу ҳолдан огоҳ бўлиб, шундай дейди:
– Менимча, Абу Билолнинг қони қайнаб кетибди.

У ҳожиб Закарийга буюради: «Беш юз нафар жасур турк қулларини олиб, уларга Бағишни қў-

шинбекликка тайинлагин. Айтгинки, унга ўн икки минг дирҳам берсинлар. Эртага улар сен билан Жуйи Мулиёнга келишсин. Мен уларни бир кўрай, кейин чиқиб кетсинлар». Ҳожиб Закариё шундай ҳам қилади.

Амир Абу Али Марвазийга хат ёзиб, хабар беради: «Бизнинг қулларимиз Ҳиротга келиб, шаҳарга кирмасларидан олдин ўз одамларингга дирҳамлар бериб, шаҳар ташқарисига чиқ».

Муҳаммад Ҳарсумга бошқа бир хат йўллайди: «Сен ҳам тайёр бўлиб, шаҳардан чиқиб тур. Абу Али ва Бағиш сенга қўшиладилар». Бағишга шундай дейди:

– Агар ғолиб чиқсанг, сенга вилоят бераман.

Қулларига дейди:

– Бу Али Шарвин ёки Умар Лайс, ё Муҳаммад Ҳиравийнинг уруши эмас. Илгариги ҳолатда қўшин ва қурол-аслаҳа кўп эди. Мен бу ишни сизларга ишон-япман. Булар Ҳирот тоғларида бош кўтаришиб, одамларни хорижий ва қарматий мазҳабларига очиқчасига даъват қилаяптилар. Уларнинг аксари чўпон ва деҳқонлар, улар устидан ғалаба қилсангизлар, ҳаммангизга сарпо ва совғалар инъом этаман.

Шу билан ишбилармон бир дабирни уларга бошлиқ этиб тайинлайди. Марварудга кириб борганларида Абу Али ўз одамлари билан дарров уларга қўшилиб, йўлларини босиб олади. Ҳиротга етиб борганларида Муҳаммад Ҳарсума қўшини билан чиқиб, бошқа йўлларини тўсади. Абу Билолнинг эса ҳеч нарсадан хабари бўлмайди. Уч кунда тоғ ва доvonларни ошиб ўтиб, қўзғолончилар жойига етиб борганларида тўсатдан уларни тўрт томондан ўраб олишиб, ҳаммаларини қиличдан ўтказишади. Абу Билол ҳамда Ҳамдонни яна ўн нафар бошқа катталари билан қўлга оладилар. Етмиш кун деганда қайтиб келиб, Абу Билолни кўҳандиз зиндонига олиб

боришади. У ўша ерда ўлади. Қолганларни бошқа шаҳарларга олиб бориб осадилар. Ғур ва Ғуржистонда уларнинг идизлари йўқ қилиб ташланади. Шу йили амири Одил оламдан ўтади. Ўғли Насри Аҳмад унинг ўрнига шоҳ бўлиб кўтарилади. У билан боғлиқ воқеани биз юқорида баён этиб ўтдик.

Али ибн Муҳаммад Бурқайининг Хузистон ва Басрада зангилар лашкари билан чиқиши ҳақидаги фасл

Ҳижрий икки юз эллик бешинчи йили Али Муҳаммад Бурқайи Ахвозда қўзғолон кўтаради. У Хузистон ва Басра занги-қоратанли(қул)ларини анча вақт алдаб, ваъдалар бериб исёнга бошлайди. Шу ўлка зангилари бирлашиб, аввал Ахвозни, кейин Басрани ва Хузистонни оладилар. Зангилар ўз хўжайинларини ўлдириб, мол-мулк ва хотинларини ҳам қўлга киритиб, бир неча маротаба Мўътамад қўшинини мағлуб қиладилар. Муҳаммад Бурқайи ўн тўрт йил-у тўрт ойу олти кун Басра ва Хузистонда подшоҳлик қилиб, охири Мўътамаднинг акаси Муваффақ қўлига тушади. Шундан кейин ҳамма зангиларни ўлдириб, Али ибн Муҳаммад Бурқайини Бағдодда дорга тортадилар. Унинг мазҳаби Маздак, Бобак, Абу Закариё ва хуррамдин ва қарматийларникига ўхшаб кетарди.

Баҳрайн ва Лаҳсода Ҳасан Жаннобий ва унинг ўғли Абу Тоҳирнинг чиқишлари ҳақидаги фасл

Мўътазид даврида ҳам Абу Саид ал-Ҳасан ибн Баҳром ал-Жаннобий Баҳрайн ва Лаҳсода бош кўтарган эди. У одамларни ботиний мазҳабига даъват этиб, ақлдан оздиради. Шу тариқа ишини мустаҳкамлаб, одамларни йўлдан чиқаради, кўп

ноҳияларни талон-торож қилади. Мол-мулкларини умумий қилиб қўяди. Бу ҳол анча вақтгача давом этди. Охири унинг бир ходими ўлдирилади. Шундан сўнг Баҳрайнда хизматкорларга ишонмайдиган бўладилар. Ўғли Абу Тоҳир унинг ўрнига ўтиради. У бир муддат яхши ишлар қилади. Ботинийлар таълимотини кам биларди, ўзини ёмон ишлардан сақларди. Охири доийларга одам юбориб, уларнинг китоблари «Балогат ус-собеъ» («Еттинчи даъват»)ни сўраб олади. Шу китобни ўқиб, итга айланади-қўяди. У Баҳрайн ва Лаҳсода бўлган ёшларга мурожаат қилиб, дейди:

– Мен сизларни бир жойга олиб бораман.

Ҳаж вақти яқин эди. Кўп кишилар унинг атрофида тўпланадилар. Уларни Маккага олиб боради. Ҳаж мавсумида Маккага кўп ҳожиблар келган эдилар.

Абу Тоҳир одамларига буюради:

– Қилични олиб, учраган одамни ўлдираверинглар. Кўпроқ Макка ва унинг яқинида яшайдиганларни ўлдиринглар.

Улар тўсатдан қурол кўтариб, қатлини бошлаб юборадилар. Бу аҳволни кўрган ҳожиларнинг кўплари Ҳарамга қочиб кириб, Қуръонни олдиларига қўядилар. Маккадагилар ҳам қуролланиб, урушга чиқишади.

Абу Тоҳир буни кўриб, бир элчини ўртага солиб, дейди:

– Биз ҳажга келдик, урушга эмас. Айб сизларда, бизлардан бир кишини гуноҳсиз ўлдирдингизлар. Шунинг учун биз қуролга қўл урдик. Ҳарам аҳли ва ҳожиларга ҳеч ким тегмайди. Бу ишдан Ҳарам йўли ёпилади ва ёмонотлиққа чиқасизлар. Бизга халал берманглар, қўйинглар, тавофи Ҳарам қилайлик.

Маккадагилар уни рост гапиряпти, деб ишонадилар. Бировдан хато ўтиб, улар урушга қўл урган бўлсалар керак, деб ўйлашади. Улар бир қарорга келиб, икки томон ҳам қуроллларини қўйиб: «Бошқа

уришмаймиз», – деб Қуръон билан қасам ичадилар. Маккадагилар орқага қайтиб, сандиқларини Ҳарамга олиб кириб, Каъбани тинч зиёрат қилмоқчи бўладилар. Ҳожилар ҳам қуроолларини ташлаб қасам ичиб, қайтиб Каъба тавофига машғул бўладилар.

Абу Тоҳир Маккадаги қуроолланганлар ва ҳожиларнинг тарқаб кетганликларини кўриб, ўз дўстларига дейди:

– Энди қиличларингизни олиб, Ҳарамнинг ичи ва ташқарисида учраган одамларни ўлдилинглар. Бу малъунлар тўсатдан Ҳарамга ҳужум қилиб, учраган кишини чопиб ташлайверадилар. Ҳамма ҳажга келганларни қатл қилишади. Одамлар ўлим ваҳимасидан ўзларини сув қудуқларига ташлайдилар, баъзилар тоғларга қочиб қутулади. Улар қора тошни жойидан тортиб олиб, томга чиқиб, навадонни ҳам бузишади. «Худоларинг осмонга чиқиб кетса, унга ердаги уй керак бўлмайди», дейдилар. Уйни талон-торож қилиб, бузиб ташлайдилар. Унинг пардасини йиртиб, истехзо билан шундай дейдилар: «Худойингиз бўлганида, сизларни бизнинг қиличларимиз зарбидан қутқарарди».

Маккадагиларнинг хотин ва фарзандларини қул қилиб оладилар. Қудуқларга чўкиб ўлганлардан ташқари йигирма минг киши ўлганлиги маълум бўлади. Тирик қолганларни ҳам қудуқларга ташлашади. Сон-саноғи бўлмаган тилла ва зардан ясалган нарсалар ва бойликларни олиб, бу бойликлардан дойиларга юборишади. Муқтадир замонида мусулмонлар бошига шундай воқеа тушибди ва бу ҳижрий уч юз-у ўн еттинчи йили эди. Абу Тоҳир Мағрибга Абу Саидга ҳам совға юборади. Бу Абдуллоҳ Маймуннинг Қаддоқ исми катта ўғли бор эди. Уни тарбиялаб, ўз ишига манфаатдорлик фазилатини ўргатадилар. Сўнгра у ҳам Мағрибга бориб, Сижилмоса шаҳрида яшайди. Иши яхши

бўлиб кетади. Одамларни ўз мазҳабига ўргатиб, баъзиларни зўрлик билан, баъзиларни яхшилик билан шу мазҳабга даъват этади.

«Мен Маҳдий ва алавийман», деб одамларга катта хирожлар солади. Май ичишга ижозат бериб, опа-сингил ва қизларни ҳалол деб эълон қилади. Марвонийлар ва аббосийларга очиқдан-очиқ лаънатлар юборади. У тўккан қонлар ва жорий этган ёмон расм-у русумларни қисқача қилиб айтиб бўлмайди. Тарихларда ёзилишича, Мисрда ўтирган киши унинг фарзандларидир. Абу Тоҳир ва Саид Лаҳсога келганида топилган Қуръон, Таврот ва Инжилларни йўқ қилишади. Улар айтган эдиларки, оламда одамларни уч тоифа хароб қилади. Булар чўпон, табиб ва туябоқардир. Энг ёмони туябоқарлардир. Улар оналари, опа-сингиллари ва қизларини ҳам умумий қилишади. Маздак тариқатини тарқатишади. Қора тошни иккига бўлиб, ҳаложога қўйишади. Чуқурга ўтирганда оёқларини унинг устига қўярдилар. Пайғамбарларга ҳам очиқ лаънатлар ўқишарди. Арабларни мажбур қилиб, оналари ва сингиллари билан бўлишларини буюрардилар. Оналари ва опа-сингиллари билан бирга бўлмаслик учун арабларнинг кўпчилиги зарних ва олтингутурт ичиб, ўзларини ҳалок қиларди. Жоҳил Мағриб аҳолиси эса бу русумни хурсандчилик билан қабул қилади. Улар ҳажга борадиганлар карвонига яна бир марта алдов йўли билан ташланиб, кўп одамларни ҳалок этдилар. Хуросон ва Ироқ мусулмонлари ҳар хил усулларни ишлатиб, уларга қарши бормоқчи бўлишади. Улар қўрқиб, қора тошни қайтариб, Куфанинг жоме масжидига ташлайдилар, Масжидга келган одамлар қора тошнинг ерда ётганини кўриб, уни темир мих билан қадоқлаб, Маккага олиб бориб, ўз жойига қўйишади. Абу Тоҳир Габрни Исфаҳонда Лаҳсога олиб бориб, яширинча подшоҳликка кўтаради. У эса

кучайиб кетиб, Абу Тоҳир тарафдорларидан етти юз кишини қатл этади ва Абу Тоҳирни ҳам акаси билан бирга йўқ қилмоқчи бўлади. Бундан хабардор бўлган Абу Тоҳир ҳийла ишлатиб, уни ўлдириб, яна ҳоким бўлиб олади. Агар бу итнинг ислом динига келтирган ҳамма зиёнларини, тўккан қонларини ҳисобласак, китобга сиғмайди. Бу фасодлар Розий давригача давом этган. Розий замонида эса дайлабийлар пайдо бўлади.

Буларни эслашимиз сабаби шундаки, олам подшоҳи уларнинг мазҳаби нима эканлигини, сўзларига ишонч йўқлигини билиб олсин. Қачонки, ботинийлар ислом мулкида ғолиб келган бўлсалар, албатта мусулмонларга зарар етказганлар. Уларнинг қанчалик шум ва душман эканлиги маълум бўлсин.

Муқаннаъ Марвазий ҳам шу йили Мовароуннаҳрда бош кўтариб, шариатни ўз қавмидан йўқотади. У ботиний Абу Саид Жаннобий, Абу Саид Мағрибий, Али Муҳаммад Алавий Бурқайи ва бошқа доийларга ўхшаб даъволар қиларди. Муқанна ва Абу Саид бир вақтларда яшаганлар. Уларнинг ўзаро дўстлик алоқалари бўлган Мовароуннаҳрда Муқанна жоду қилиб, кечалари бир тоғдан ойга ўхшаш бир нарсани чиқартирарди. Бу ой ҳар куни кечаси айни бир вақтда одамларга кўринарди. Маълум муддат ўтиб, шу вилоят аҳолиси шариат ва мусулмонлик чизифидан чиққанларидан сўнг, у худоликка даъво қилди. Унинг замонида кўп ноҳақ қон тўкилди. Тўрт томондан унга қўшинлар қарши чиқиб, урушлар бўлди. Узоқ йиллар у подшоҳ бўлиб, даврон сурди. Ҳаммасини ёд этсак, қисса узайиб кетади. Бу итлар ҳақида ёзилган хабарларни йиғсак, ҳар бири катта китоб бўларди. Ботинийлар бош кўтарган даврда уларга ҳар ерда, ҳар хил ном берилди. Аммо ҳаммасининг маъноси бирдир. Уларни Ҳалаб ва Мисрда «исмоилий», Қум, Кошон, Табаристон Сабзавор, Мовароуннаҳр, Казнин ва Бағдодда «қарматий», Куфа-

да «муборакий», Басрада «равандий» ва «бурқайи», Райда «халафий» ва Жузжонда «мухамира», Шомда «мубайиза», Мағрибда «саидий», Лаҳсо ва Баҳрайнда «жаннобий», Исфаҳонда «ботиний» дердилар. Улар ўзларини «таълимий» ва «рафиқ» деб аташарди. Мақсадлари қандай қилиб бўлса ҳам мусулмончиликни йўқ қилиш бўлган. Улар ислом ва Расули акрам аҳли байтининг душманлари бўлганлар. Халқни йўлдан урардилар. Мусулмонлардан қайси бири уларга раҳм қилса ва уларни китоб аҳли деб билса, Аллоҳ, фаришталар ва халқ лаънатига дуч келади. Қиёмат куни эса улар ўз жазоларини тортадилар.

Озарбайжон ва Исфаҳонда хуррамдинларнинг чиқишлари ҳақидаги фасл

Энди бу банда олам подшоҳи булар ҳақида ҳам билиб олсин, деб хуррамдинлар ҳақида ҳам бир оз гапиради.

Хуррамдинлар ҳар замонда бош кўтарардилар. Улар ботинийлар билан бир бўлганлар ва аслида бу икки мазҳаб бирдир. Ҳижрий бир юз-у олтмиш иккинчи йили халифа Маҳдий замонида «қизил байроқ» номли ботинийлар, хуррамдинлар билан бирлашиб, шундай дегандилар:

– Абу Муслим тирик, биз ҳокимиятни қўлга оламиз.

Унинг ўғли Абдуғаррони ўзларига бошлиқ этиб тайинлаб, Райгача келдилар. Ҳалол ва ҳаромни аралаштириб юбориб, хотинларни умумий қиладилар.

Халифа Маҳдий ҳар томонга хатлар ёзади. Амру ибн ал-Ало Табаристон волийсига буюради: «Бошқалар билан бирлашиб, хуррамийларга қарши урушга боринглар». Улар бориб, бу жамиятни тарқатиб юборадилар. Яна Ҳорун ар-Рашид Хуросонга келган вақтида хуррамдинлар қўзғолон кўтаргандилар. Исфаҳон ноҳияларидан бошлаб Тармидон, Копила, Фобак ҳамда Рай, Ҳамадон қишлоқларигача одам-

лар гуруҳлашиб, шу қавмга қўшиладилар. Уларнинг сонлари юз мингдан ошиб кетади. Ҳорун Хуросондан Абдуллоҳ ибн Муборакни йигирма минг отлиқ билан қарши юборади. Хуррамийлар қўрқиб, ўз жойларига қайтадилар. Абдуллоҳ Муборак хат йўлайди: «Бизга Абу Дулаф керак». Халифа хатга жавобан: «Жуда ҳам савоб иш бўлур», – деб ёзади. Улар иккаласи бирлашадилар. Хуррамийлар ботинийлар билан қўшилиб, кўпайиб кетадилар, талон-торожга ва фасод ишларга қўл урадилар. Абу Дулаф Ижли ва Абдуллоҳ Муборак тўсатдан уларга ҳужум қилиб, саноксиз одамларни ўлдирадилар. Бола-чақаларини эса Бағдодга олиб бориб сотадилар.

Бобак қўзғолони ҳақидаги фасл

Шундай қилиб, орадан тўққиз йил ўтгач, Озарбайжонда Бобак бош кўтариб, ботанийларга қўшилмоқчи бўлади. Аммо қўшин улар йўлини тўсганини эшитиб, қайтиб кетади. Икки юз ўн иккинчи йили, Маъмун даврида хуррамдинлар Исфаҳонда бош кўтарганларида Исфаҳоннинг Ванда ва Кобула ботинийлари Бобак билан бирлашадилар. Улар кўп фасод ишларни қилиб, Озарбайжонга келадилар. Маъмун уларга қарши Муҳаммад ибн Ҳамид ат-Тойни юборади. У хуррамдинлар билан жанг қилади. Аввал уни Зурайк ибн Садақага қарши юборади. Зурайк Тоғли Ироқда бош кўтариб, одамларни талон-торож қилиб, карвонларга ҳужум қиларди. Муҳаммад ибн Ҳамид тезда йўлга чиқади, аммо қўшинига Маъмун хазинасидан эмас, ўз хазинасидан мол бериб, Зурайкни мағлуб этиб, лашкари билан нобуд қилади. Қазвин, Марофа ва Озарбайжоннинг кўп қисмини Маъмун унга инъом этади. Шундан сўнг у Бобак урушига боради. У билан Бобак ўртасида олти маротаба оғир урушлар бўлиб ўтади. Ахийри Муҳаммад ибн Ҳамид ҳалок бўлади. Бобакнинг иши авж

олади. Хуррамдинлар Исфаҳонга қайтиб келадилар. Муҳаммад ўлимидан қаттиқ хафа бўлган Маъмун дарров Хуросон волийси Абдуллоҳ Тоҳирни Бобак жангига юборади. Унга Тоғли Ироқ, Озарбайжон ва босиб оладиган янги ерларини беради. Абдуллоҳ Озарбайжонга келади. Унга қаршилик қилолмаган Бобак бир дарага қочиб боради. Унинг қўшини ва ҳамма хуррамдинлар ҳам қочиб кетадилар. Икки юз-у ўн саккизинчи йил кириб келганида хуррамдинлар Исфаҳон, Порс, Озарбайжон ва бутун Тоғли Ироқда яна бир бор қўзғолон кўтардилар, Маъмун эса Румга кетган эди. Улар тил бириктириб, ҳамма вилоят ва шаҳарларда бир кечада қўзғолон кўтариб, талон-торожга қўл урадилар. Порс вилоятида кўп мусулмонларни ўлдириб, фарзандларини қулликка олиб кетадилар. Исфаҳонда уларга Али Маздак бошчилик қиларди. У шаҳар дарвозаси олдида йигирма минглик қўшин турганини кўриб, Кўҳга юриш қилади. Аммо акаси Муътал Кўҳда беш юзлик қўшини билан қаршилик кўрсатолмай, Бағдодга келади. Али Маздак Кўҳни қўлга киритиб, уни талон-торож килиб, учраган мусулмонни ўлдиради. Қайтиб Озарбайжонда Бобак билан бирлашмоқчи бўлади. Хуррамдинлар ҳам Бобак томонига ўтадилар. Аввал ўн минг нафар бўлган улар сони кейинроқ йигирма беш мингга етади. Тоғли жойда Шаҳристонга номли бир шаҳар бор эди, Бобак шу ерда уларга келиб қўшилади. Муътасим қирқ минг кишилик қўшин билан Исҳоқни уларга қарши жангга юборади. Исҳоқ тўсатдан уларга ҳужум бошлайди. Биринчи жангда хуррамдинлардан юз минг киши ўлдирилади. Бир гуруҳ Исфаҳонга бормоқчи бўлади. Ўн минг киши Али Маздакнинг акаси бошчилигида Исфаҳон атрофидаги қишлоқларга бостириб бориб, аёллар ва болаларни қулликка олиб кетадилар.

Исфаҳон амири Али ибн Исо жойида йўқ эди. Қози ва улўф кишилар жангга кириб, уларни ҳар

томондан қуршаб олиб, мағлуб этадилар. Кўпларини ўлдириб, хотинлари ва фарзандларини қул қиладилар. Шундан кейин Муътасим олти йил мобайнида хуррамдинларнинг ишлари билан машғул бўлади. Афшинни Бобак урушига номзод қилади. Афшин қўшин олиб, урушга кетади. Қолган хуррамдинлар ва ботинийлар Бобакка ёрдамга келадилар. Афшин ва Бобак ўртасидаги уруш икки йил давом этади. Шу давр ичида икки томондан ҳам кўп одамлар нобуд бўлади. Бобакни йўқ қилолмаган Афшин охири ҳийла йўлига ўтади: бир кечаси қўшинини олиб, ўн фарсанг орқароққа чекинади. Бобакка одам йўллаб, бир оқил кишини олдига юборишини ва у билан маслаҳат қилишини маълум қилади. Бобак бир кишини жўнатади. Афшин унга дейди:

– Бобакка айтгин: ҳар бир ишнинг охири бор. Одамнинг боши пиёз боши эмас, қайта ўсмайди. Менинг кўп аскарларим ўлиб кетди. Сенда ҳам шундай. Кел, сулҳ тузайлик! Сен бу вилоят билан қаноатланиб, тинч ўтир. Мен амиралмўъмининдан шу ҳақда ҳужжат олиб, сенга юбораман. Менинг сўзларимни қабул қилмасанг, бу ерга кел, охири маротаба жангга кирайлик. Худо кимга мададкор бўлса, бахтимиздан.

Элчи чиқиб кетади.

Афшин икки минг отлиқ ва беш минг пиёдани горлар ва тоғларга яшириб, пистирмада ўтиришларини буюради. Элчи Бобак олдига келиб, Афшиннинг қўшини кам қолганини айтиб беради, Бобак жосуслари ҳам шундай хабар олиб келадилар. Бобак уч кундан кейин қаттиқ урушга киришга қарор қилади.

Афшин қўшинига: «Уч кундан кейин кечаси чиқиб, чап ва ўнг томондан ярим фарсанг масофада яшириниб турунглар, – деб хабар юборади. – Мен қочмоқчи бўлиб орқага қайтганимда, сизлар уларнинг орқа йўлларини тўсасизлар. Шундан улар бу

водийга бошқа киролмайдилар. Мен қайтиб келиб, зарур бўлган ишни қиламан».

Белгиланган куни Бобак лашкари билан дарадан чиқади. Улар юз минг отлиқ ва пиёдадан иборат бўлиб, Афшин лашкари кўзларига кам ва заиф кўринади. Улар жангга киришадилар. Бу қаттиқ урушда кўп кишилар ҳалок бўлади. Афшин қочишга қарор қилиб, қўнган жойидан бир фарсанг орқага чекинади. Сўнг туғчига байроқни туширишни буюради. Отини тўхтатиб, етиб келаётганларни атрофига йиғади. Шу пайт Бобак улар ортидан қувиб келарди. У Афшинни ушламагунингизча ўлжа олиш билан машғул бўлманглар, деб буюрган эди. Бобак билан бирга унинг ҳамма отлиқлари Афшин орқасидан от сурадилар, пиёдалар эса талончилик билан машғул бўлишади. Шу пайт йигирма минг қўшин тоғ-у адирлардан тушиб, хуррамдинларнинг орқага қайтиш йўлларини тўсади. Бу ҳолни кўриб, улар қиличга қўл урадилар. Афшин ҳам қайтиб келади. Бобакийларни ўраб олишади. Бобак қамалга тушиб қолади. Уни қўлга олиб, қўшинидан саксон минг кишини шу куниёқ тўғдан ўтказадилар. Афшин бир қулини уч минг кишилик қўшини билан шу ерда қолдириб, ўзи Бобакни бошқа асирлар билан Бағдодга олиб боради. Кўзи Бобакка тушган Муътасим шундай дейди:

– Эй, ит, нима учун оламга фитна солдинг?

У жавоб бермайди. Унинг қўл ва оёқларини кесишни буюради. Бир қўли кесилгач, Бобак соғ қўли билан қонини юзларига суртади. Унинг қонга бўялган юзини кўрган Муътасим сўрайди:

– Эй, ит, бу нима амал?

– Бунда шундай ҳикмат борки, сизлар менинг қўл-оёқларимни кесмоқчисизлар. Одамнинг юзи қондан қизаради. Жисмимни қон тарк этса, одамнинг юзи сарғайиб кетади. Қонимни юзимга сур-

ганимнинг сабаби шуки, танамдан ҳамма қоним чиқиб кетганда одамлар мени кўриб: «Қўрқувдан юзи сарғайиб кетди», – демасинлар.

Муътасим бир мол терисини шохлари билан бирга олиб келишни буюради, Бобакни тери ичига солиб, терини тикадилар. Шохи унинг қулоқларига тўғри келади. Қуриётган терини дорга осиб, Бобакни азоб бериб ўлдиришади.

Бобак қўзғолонининг бошидан охиригача маълумот берувчи кўп китоблар ёзилган. Бобак жаллодларидан бири асир тушган эди. Ундан, сен қанча одамни ўлдиргансан, деб сўрашади. «Унинг жаллодлари кўп бўлган. Менга келганда, ўзим ўттиз олти минг мусулмонни ўлдирганман. Бу бошқа жаллодларнинг ўлдирганлари ва урушларда ўлдирганларимдан ташқари», деб жавоб беради у.

Муътасим учта катга ғалабани қўлга киритганки, уларнинг учаласи ҳам исломга куч берган. Буларнинг биринчиси Румни босиб олиши, иккинчиси Бобак устидан зафар қозониши ва учинчиси Табаристонда Мозёри Габр устидан ғолиб чиққани бўлди. Шу учала ғалабадан биттаси бўлмаганида ҳам ислом дини ривожланмасди.

Ҳикоят

Бир куни Муътасим шароб мажлисидан туриб чиқиб, бир ҳужрага кириб ўтиради. Бир оздан кейин шароб сўраб ичиб, бошқа ҳужрага ўтади. Яна чиқиб шароб ичади-да, учинчи бир ҳужрага киради. Кейин ҳаммомда ғусл қилгач, келиб жойнамозга ўтириб, икки ракаат намоз ўқийди. Шароб мажлисига қайтиб келгач, қози Яҳёдан сўрайди:

– Бу қандай намоз эканини биласанми?

– Йўқ.

– Бу Аллоҳ таоло бугун менга насиб эттирган неъматларига шукрона намозидир. Бугун уч нафар

душманим қизларининг бокиралигини йўқ қилдим. Бири Рум подшоҳининг қизи, иккинчиси Бобакнинг қизи ва учинчиси Мозёр Габрнинг қизи эди.

Восиқ даврида яна бир бор қўзғолон бўлиб ўтади. Исфаҳонда хуррамдинлар бош кўтариб, фасод ишларга қўл уриб, уч юзинчи йилгача чиқишлар қиладилар. Улар Исфаҳон тоғларида яшаб, қишлоқларни талон-торож этадилар. Ёш-у қари, хотинлар-у бола-чақаларни ўлдириб, уч йил қўзғолон кўтариб юрадилар. Бирор қўшин уларга қаршилик кўрсатмайди. Улар мустаҳкам қалъаларга кириб олгандилар. Охири уларни қўлга тушириб, Исфаҳонда дорга осадилар. Ислом мулкларига хат ёзиб, бу галабани маълум қилишади.

Буларнинг ҳаммаси тўғрисида ёзадиган бўлсак, кўпайиб кетади. Аммо ким ботинийлар ҳақида ўқимоқчи бўлса, «Тарихи Табарий» ва «Исфаҳон тарихи»дан ўқиб билиб олиши мумкин. Бу мазҳабдагиларнинг қоидалари шуки, таналарини азоблаб ўтирмай, шариатдан чиқиб, намоз, рўза, ҳаж ва закотни тарк этадилар. Улар шароб, мол-мулк, хотинларини ҳалол ва умумий деб эълон қилганлар. Фарз бўлган ҳар бир нарсадан воз кечганлар. Йиғинларида биргаликда ўтириб, аввало, Абу Муслим ўлимига афсусланиб, унинг қотилига лаънат ўқийдилар. Улар Маҳдий, Фируз, Ҳорун, Абу Муслим қизи Фотима ва унинг наслига салавотлар айтиб, Фотимани гоят доно, арабчасига «ал-фата ал-олима» деб атайдилар. Шундан маълум бўладики, Маздак, хуррамдин ва ботинийлар мазҳабларининг асл илдизи бирдир. Улар ҳамиша одамларни алдаб қўлга олиш учун ўзларини тўғри ва диёнатли тутиб, Расул авлодига салавот айтиб, дўст қилиб кўрсатадилар. Улар кучга кирганларидан кейин исломни қўлга олиб, Муҳаммад алайҳиссалом уммати аҳволини хароб қиладилар, динига зарар етказадилар. Мусулмонлар учун кофирлар бу тоифадан афзалроқдирлар.

Уларга яширинча ёрдам ва мадад берадиганларга ва даъватларини қабул қиладиганларга жазо бермоқ лозим. Улар мол-мулк йиғишга олам худовандининг кўзини очганлар ва мустаҳиқлар ҳақларини оладилар. Аммо этакдан қирқиб енгига тикканда ҳам барибир кийим дуруст бўлмайди. Ушбу мазҳабни шунинг учун ҳам эсладикки, бу жамоатнинг ҳаромзодалиги ҳаммага маълум бўлсин. Ҳақ субҳонаҳу ва таоло қолган мусулмонларни буларнинг офатлари ва шумлигидан узоқлаштирайсин ва ҳаммани буларнинг ёмон суҳбатларидан сақлаб, ўз паноҳига олсин ва ҳимоя этсин.

*Дар олам суди бе зиён кам дидам,
Бе кина ҳарифи меҳрибон кам дидам.
Як дўст, ки душман нашавад охири кор,
Бисёр бижустам ба жаҳону кам дидам.*

*(Оламда зиёнсиз фойда кам кўрдим,
Кинасиз меҳрибон дўстни кам кўрдим.
Охир бориб ёт бўлмаган дўстни,
Бисёр қидирдим-у, оламда кам кўрдим.)*

ҚИРҚ САККИЗИНЧИ ФАСЛ

ХАЗИНА ТЎПЛАШ ВА УНИ САҚЛАШ ТАРТИБ-ҚОИДАЛАРИ ҲАҚИДА

Шоҳларда ҳамиша иккитадан хазина бўлган, уларнинг бири асосий, иккинчиси харж ва харажат хазинаси эди. Қўлга киритилган мол-у бойлик, асосан, биринчи хазинага тўланарди ва бу хазинадан заруратсиз бир дирҳам ҳам харж этмасдилар. Агар бирор нарса олсалар ҳам, қарз сифатида олиб, тез жойига қайтарардилар. Ҳар бир келадиган нарсанинг харажатга сарфланиши

мумкин эмас, албатта. Мабодо, бирон иарсага ёки молга ҳожат тушса-ю, топилмаса, бу муҳим иш зиёдли бўларди. Хазинага қўйилган ҳар бир нарса вилоятлардан келиб, ҳар бирининг ўз жойи бўларди ва уларни алмаштиришга йўл қўйилмасди. Ҳар бир нарса ўз вақти ва ўз жойида харж бўлиши керак эди. Шундагина совға қилиш, садақа ва мол бериш ишларига ҳалал ёки камчилик етмайди. Хазина ҳаммаша обод бўлиб, одамлар роҳатда яшайди, бирор киши мол-мулки жиҳатидан азоб чекмайди.

Ҳикоят

Эшитишимча, амин Олтунтош, султон Маҳмуд Ғозийнинг улуғ амир-ҳожиб, хоразмшоҳлар ўрнига номзод бўлганди. У Хоразмга боради. Хоразм хирожи олтамиш минг динор бўлиб, Олтунтошнинг йиллик харажати бир юз-у йигирма минг эди. Олтунтош Хоразмга келиб, бир ойдан сўнг ишонарли кишисини юбориб, қолган олтамиш минг динорни девондан олиб бериб юборишларини илтимос қилиб, Хоразм хирожи унинг харажатига етмаслигини маълум қилади. Шу замонда Шамс ул-кифот Аҳмади Ҳасан Маймандий вазир эди. У Олтунтошнинг хатини ўқиб, шундай жавоб ёзади: «Бисмиллаҳир раҳмонир раҳийм! Олтунтош, Аллоҳ унинг давлатини узайтирсин, шуни билиб қўйсинки, у Маҳмуд бўлолмайди. Ҳеч қачон хирож сифатида олиши аниқ бўлган мол ва хирож унга қолдирилмайди. Уни йиғиб олиб, Султон хазинасига юборсин, ундан ҳужжат олиб, кейин ўз ҳақини талаб қилсин. Шунда унга қўшини учун Буст ва Сийстондан барот ёзиб берадилар. Бориб, эвазига шу ердан хирож олиб, Хоразмга кетасизлар. Маҳмуд ва Олтунтош ўрталарида фарқ бўлиши керак, чунки подшоҳ ўз ишини қанчалик билса, қўшин аҳволини ҳам ана шундай билади. Хоразмшоҳнинг сўзлари рост бўлиши керак. Унинг илтимоси шундан

далолат берадики, у ё Султонни писанд қилмайди, ё Аҳмади Ҳасанни бир гофил ва жоҳил деб билади. Биз Хоразмшоҳнинг ақли ва жасоратидан ажабландик. У қилган иши учун узр сўраши лозим. Банданинг ўз хўжайини билан яқинлашуви катта хатарга олиб боради. Ва ассалом!»

Бу хатни бир аскарга бериб, ўн нафар ғулом билан Хоразмга юбортиради, олтмиш минг динор олиб келиб, хазинага топширади. Унинг эвазига Ғазнин девонидан барот ёздириб олиб, Буст ва Сийстондан анор пўстлоғи, қора ёнғоқ, нахта ва шунга ўхшаш нарсалар олиб келадилар.

Мулк тартиби шундай бўлсинки, мамлакат ишлари бир-биридан узилиб қолмасин, раият тинчлиги ва хазина ободонлиги ўз ҳолида қолсин-у, беҳуда тама ва ғаразлар султон моллари ва раият бойликларидан йўқолсин. Шунда ҳар бир амир ўз жойида қолиб, мамлакатга ортиқча тама қилмайди. Султон ҳам амирлар аҳволини билиб, уларни ўз жойларида ушлаб туриб, бош кўтариб қаршилиқ қилишларига йўл бермайди.

Хазина тўплаш ва сақлаш аҳволи мана шундайдир.

ҚИРҚ ТЎҚҚИЗИНЧИ ФАСАЛ

ШИКОЯТГА КЕЛГАНЛАР ЖАВОБИНИ БЕРИШ ВА УЛАРНИНГ ИШЛАРИНИ ИНСОФ БИЛАН ҲАЛ ҚИЛИШ ҲАҚИДА

Зулм кўрган кишилардан кўпи султон саройидан адолат истаб, муқим бўлиб қоладилар. Улар ўз ариза ва шикоятларига жавоб олсалар ҳам, баъзан кетмайдилар. Четдан кузатган бирор киши ё элчи уларни кўриб, дод-фарёдларини эшитиб, бу саройдан одамларга қаттиқ зулм ва ситам тегаркан, деб ўйлайди. Шунинг учун уларга инсоф эшигини очиб қўйиш керак. Ғариб ва шаҳарлик кишиларнинг ҳо-

жатларини йиғиб, бир жойда ёзиб қўядилар. Ходим беш кишиникидан ортиқ аризаларни кўтариб, саройга кирмасин. Ҳожатлари чиққандан сўнг беҳуда дод-фарёд кўтармасдан қайтиб кетишлари лозим. Шунда ишлар тез ҳал бўлиб, раият ҳам роҳатда бўлиб, олам обод, биров бировга бедодлик ва ҳақсизлик қилмайдиган бўлади.

Ҳикоят

Ажам мулкининг охирги шаҳриёри Яздигурд амиралмўминин Умарга элчи юбортириб, шундай дейди:

– Бугун оламда бизнинг саройимизга тенг келадиган бошқа одами кўп сарой йўқ, бизнинг хазинамиз энг обод ва қўшинимиз ҳам оламдаги энг жасур лашкарлардандир. Биздаги мол-мулк ва нарсалар ҳеч кимда йўқ. Амиралмўминин жавоб қайтариб, дейди:

– Ҳа, сизларнинг саройларинг серодам, аммо улар зулм кўрганлардандир, хазиналаринг обод, аммо бу етимлар моли эвазига, қўшинларинг бўйсунмаслик ва исён кўтаришда жасурдир. Давлат қўлдан кетса, шунча бойликка ҳожат қолмайди. Бу ҳам сизларнинг давлатсизликларингдан дарак беради.

Амиралмўминин шундай жавоб қайтаради:

– Лекин энг аввал шоҳинг ўзи инсофли бўлиши керак, шунда унинг одамлари ҳам одил бўлиб, ёмонлик ва нотўғри ишлардан қўл тортадилар. Султон Маҳмуд Фозий, Аллоҳ унга раҳмат қилсин, шундай қилган эди.

Ҳикоят

Нақл қилишларича, бир савдогар Султон Маҳмуд олдига ўғли Масъуд устидан, унинг зулмидан шикоят қилиб келади.

– Мен, – дейди у, – анча вақтдан буён бу шаҳарда қолиб кетиб, ватанимга боролмаяпман. Ўғлинг мендан олтмиш минг динорга мол олиб, пулини

бермаяпти. Амир Масъудни мен билан қози олдига юборишингни хоҳлайман.

Султон Маҳмуд савдогар сўзларидан жуда хафа бўлиб, ўғлига қаттиқ сиёсат қилади ва савдогарнинг пулини дарров қайтариб беришини ёки тезда қозихонага боришини буюради. Савдогар қозихонага боради. Элчи эса амир Масъуд ҳузурига бориб, отаси сўзларини етказади. Қийин аҳволга тушиб қолган Масъуд бир хизматчисига бориб, хазинадаги бор нақд пулни санаб олиб келишини буюради. Хазиначи бориб, санаб келиб, йигирма минг динор нақдина пул борлигини айтганида, у: «Дарров олиб, савдогарга бериб кел ва қолганини тўлаш учун уч кун муҳлат сўрагин», – деб топшириқ бергач, Султон элчисига қарата дейди: «Бориб, Султонга маълум қилгин, ҳозир йигирма минг динор тўланди, қолган ҳамма маблағ уч кун ичида берилади». Мен кийимларимни кийиб, белимни боғлаб, этигимни кийиб турибман. Қозихонага борайми ёки қолган маблағни тўлайми? Султон нима фармон бераркан? Масъуд сўзларини Султон Маҳмудга етказади.

– Аниқ билиб қўйки, шу савдогарнинг пулини охиригача бермасанг, менга рўпара келма! – деб жавоб қилади Султон.

Масъуд ҳеч нима айтолмайди. У ҳар томонга одам юбориб, қарз сўрайди. Пешин намозигача савдогарга олтмиш минг динор келиб тушади. Бу хабар бутун оламга тарқалади. Савдогарлар бир-бирларига бу воқеани айтиб берардилар. Чин, Хутан, Миср, Адан ва Басрадан Ғазнингга мол олиб кела бошлайдилар. Ғазнин бозори ҳар хил қимматбаҳо ва ажойиб нарсаларга тўлиб кетади.

Ҳозирги замонда эса бирор фаррош ёки рикоб аҳлини Исфаҳон амири, ёки Хуросон раиси билан қозихонага боргин, десалар ҳам бўйсунмай, буйруқни ижро этмайди.

Ҳикоят

Амиралмўъминин Умар, Аллоҳ ундан рози бўлсин, саид ал-мурсагин ва имом ал-муттақин Абдулқосим Муҳаммад Мустафо саллаллоҳи алайҳи васаллам олдида ўтирган эди. Пайғамбар ҳар бобдан суҳбат қилиб, адл ва инсоф ҳақида сўзлашарди. Умар розийаллоҳу анҳу дейди:

– Ёшлигимда тижорат қилиб, дунёнинг тўрт томонига қатнардим. Анўширвони одил даврида Мадойин шаҳрига бориб, юкларни тушириб, савдога киришдим. Туяларимни сарбон билан ўтлатгани саҳрога юбордим. Кечаси сарбон ўзи қайтиб келиб, «Анўширвон ўғлининг хожасаройи туяларни олиб кетди», – деб айтди. Бу хабарни эшитиб, тинчлигимни йўқотдим. Биз қўнган хонанинг эгаси буни эшита туриб, Анўширвон олдига шикоятга боришимни маслаҳат берди. «Шунда у туяларингни қайтариб беради», – деди.

Эртаси вақтли бориб, инсоф занжирига қўл урдим. Мени Анўширвон ҳузурига олиб кирдилар. Ҳожиб мени сўроқ қилди. Мен бўлган воқеани айтиб бердим. У шоҳнинг ўғлидан қўрқиб, ҳодисани бошқача баён қилди. Анўширвон буюргач, менга минг динол бердилар. Мен хурсанд бўлиб уйга қайтдим. Уй эгаси мени кўриб, «Шоҳга сенинг аҳволинг маълум бўлмабди. Қайтиб бориб, ҳолингни маълум этгин», – деди. Эртасига бориб, ҳолимни яна ҳожибга айтиб бердим. У яна бошқача қилиб шоҳга арз қилди. Шоҳ буйруғи билан менга яна минг динол бердилар. Уйга қайтганимда уй соҳиби: «Ҳолинг шоҳга маълум бўлмабди, яна қайта боргин», – деди. Тўртинчи мартаба борганимда, шоҳ эъзозлаб, бошқа тилмочини чақириб, аҳволимни сўради. Ҳақиқатни билиб олгач, жаҳли чиқди, лекин менга ҳеч нима демади. Мени бир ишончли кишига топшириб, кундалик харажатимни беришни буюрди. Қирқ кун шу аҳволда куним ўтди. Кейин бир куни мени олдига чақиртирди.

Кечқурун ишончли бир ходими мени Анўширвони одил ҳузурига олиб борди. Шоҳ мени кўриб, навозиш қилиб узр сўради. Мен бу ишлардан ҳайрон эдим. Кейин бир хос ходимига буюрди, у усти ёпилган бир товоқ олиб кирди. Шоҳ унинг устини очдирди. Мен товоқда кесилган бир қўлни кўрдим ва ҳайратим ошиб кетди. «Бу кимнинг қўли экан?» деб ўйладим. Шунда Анўширвон сўради:

– Биласанми, бу кимнинг қўли?

– Йўқ!

– Бу ўғлимнинг қўлидир. Унинг ходими сенинг туяларингни олиб кетиб, сенга қарши бедодлик кўрсатган. Қирқ кундан буён мен онасига сенинг ҳикоятингни айтиб бериб, унинг розилигини сўрадим, зеро, ўғли ситам қилиб, қилмишига яраша жазосини олиши даркор эди. Бу кеча у розилик берди. Мен бир қўлини кестирдим, токи бошқа биров бундай бедодлик қилмасин-у, оламда бедодлик ва золимлик деган ном қолдирмасин. Қиёматда ҳам шарманда ва хижил бўлиб турмайин, жаннатдан ҳайдалган кишилар сафига кирмайин.

Кейин олдига ҳожибни олиб келдилар, Султон ундан сўради:

– Нима учун менга ростини айтмадинг. Мен гап нимадалигини билмай, савдогарни ноумид қилдим, туялар нобуд бўлардилар, номим золим ва бедодликка чиқибди-ю, мен беҳабар эканман!

– Ўғлингдан қўрқдим, – деди ҳожиб.

– Мендан қўрқмадингми?

Дарров буюриб, унинг жазосини ҳам бердилар. Туяларимни қайтардилар. Уйга қайтганимда уй эгаси:

– Энди шоҳга аҳволинг маълум бўлибди, – деди.

Эртасига туриб, уч минг динорни олиб, Анўширвон хизматига бордим. Зар ҳамёнини олдига қўйдим. Анўширвон шундай деди:

– Бу зарлар сеники.

Яна шунча қўшиб берди. Мени хурсанд қилиб кузатиб қўйдилар. Пайғамбар саллаллоҳи алайҳи васаллам бу сўзларни эшитиб, ажабланиб, деди:

– Бир кофир шунча адолат қилибди!

Ҳозир замон шундай бўлганки, агар юз нафар мусулмон қонини тўксалар ҳам, биров бир тариққа тенг жазо кўрмайди. Зар ва динор олсалар ҳам, ҳожатларини чиқармайдилар. Ажабо, бундан кейин нима бўлар экан?

Ҳикоят

Хумс шаҳрининг омили Умари Абдулазизга шундай деб ёзади: «Хумс шаҳрининг девори бузилиб хароб бўлибди, уни қайта тиклаш керак». Жавоб келдики: «Хумс шаҳрига адл-у инсофдан девор қуриш керак, йўлларни зулм ва хавф-хатардан тозалагин, шунда гил, фишт, тош-у гажга ҳожат қолмайди!»

Ҳақ субҳонаҳу таоло Довуд алайҳиссаломга буюрибди: «Эй, Довуд! Биз сени ерда ўзимизга халифа қилдик, сен одамларга ҳақиқатла ҳукм сургин, бандаларимнинг бир-бирларига зулм қилишларига йўл берма, ростлик билан сўзлаб, иш тутгин». Аллоҳ унга дейди: «Аллоҳ ўз бандасидан розими?» Расул саллаллоҳи алайҳи ва олиҳи буюрганки: «Аллоҳ амирига юксалиш бу Аллоҳ яратганларига шафқат қилишдир». Яна у буюрганки: «Диёнатли, порсо, сомонли, кишиларни тайинлаш керак, токи Аллоҳ таоло хафа бўлмасин-у, улар бандалар ғамини есин». Агарда шундай қилмасалар ва бундай кишиларни амалдор этсалар, бу худога, расулига, мўъминларга қилган хиёнатга ўхшайди. Улар яхши бўлсалар, яхшилик билан эслайдилар.

ҲИСОБ-КИТОБ ТАРТИБИ ВА УНИ КЕРАКЛИ ДАРАЖАДА ОЛИБ БОРИШ ҲАҚИДА

Вилоятларнинг хирожлари ёзиб борилади, шунда харажатнинг ҳисоб-китоби аниқ бўлади. Бу ишнинг фойдаси шундаки, харажатларни оғзаки айтиб бериш расмдир. Бергандан сўнг уни умумий ҳисобдан чиқарадилар. Бермасалар, ёзмадилар. Агарда берадиган киши китобида камомад қилган бўлса, уни текшириб, кейин талаб қилиб оладилар. Бўлмаса шу хирож моллари йўқ бўлиб кетиб, хирож ишларида камчилик юз беради. Шундай қилинса, бошқа бирор нарса яширинмайди.

Аммо подшоҳ дунё моли ва ишларига инсоф билан аралашиб, подшоҳларнинг эски урф-одатларига риоя қилиб, ёмонликка ва ноҳақ қон тўкилишига йўл бермаслиги лозим. Амалдорларнинг ишлари, даромадлари, бойлик сақлаш, душманларни даф этишда зарур бўладиган захиралар ва хазина тутиш подшоҳ учун муқаддас фарздир. Беҳуда харжга ҳам, исроф ва ифротга ҳам йўл бермаслик керак, одамлар иқтисодни тежамсизлик деб билмасин.

Саховат ҳам кишига мос бўлсин, хазинадан нафақа оладиганларга ҳақ берсин: кўп оладиганга кўп, кам оладиганга кам. Шунда ҳар бир одам ўз қадрини тушунади.

Подшоҳ душманлари билан шундай уришсинки, ярашиб сулҳ тузишга ҳам имкон қолмасин. Дўст-душман билан шундай муносабатда бўлсинки, яқин бўлганда узиш ва узилганда яқин бўлиш осон кечсин.

Шароб ичганда бир хуштаъб ҳам бир ёмон киши билан ўтириб бўлмайди. Агар дунё ишлари ва томошалари билан машғул бўлиб овга чиқса, шароб

ичса, нафсга берилиб кетса ҳам, баъзи-баъзида шукур айтиб, хайр-у садақа билан машғул бўлсин, намоз ўқиб, рўза тутсин, Қуръон ўқисин ва хайр-у садақа берсин. Ҳамма ишнинг ўртаси яхшидир, чунки Пайғамбар саллаллоҳи алайҳи васаллам айтган: «Ишларнинг яхшиси ўртачасидир». Ҳамма ишларда Аллоҳ таолони ёдидан чиқармасин, токи ишлари ўнгидан келсин, ҳаром-ҳалолни тўлиқ билсин. Қилган ишлари подшоҳдан эсдалик қолсин. Дунёнинг ранж-азоблари яхши ном қолдириш учун қилинади. Подшоҳ дин ишларида ҳам тиришқоқ бўлиши даркор, шунда Аллоҳ дин ва дунё ишларига мададкор бўлиб, икки оламда муродини ҳосил этади, ҳар куни ризқини ато қилади. Иншооллоҳ, биргина У азиздир.

Битганимиз «Сияр ул-мулук» китоби шудир. Олам подшоҳи, Аллоҳ унинг давлатини узайтирсин, менга шу маънода бир китоб ёзгин, деб буюрган эди, бу фармонга биноан мен ўттиз тўққиз фасадан иборат асар ёзиб, мажлиси олийга олиб кирдим, маъқул тушди. Лекин қисқа бўлгани учун фароғат пайтларида керакли бобларига яна фасллар ва сўзлар қўшиб, эркин ва осон сўзлар билан шарҳ бердим. Китобни тўрт юз-у саксон бешинчи йили Бағдод сари кетаётган вақтимда хос китобларни кўчирувчи хаттот Муҳаммад Носих Мағрибийга бериб, уни чиройли хатда кўчиришини буюрдим. Агар банда тасодифан қайтиб келмасам, бу дафтарни шоҳи олам олдига олиб киришини истадим, токи у китобни ўқиб, мухлис банданинг эътиқодидан ва садоқатидан хабардор бўлсин, сўзларимга қулоқ солсин. Бу китобни ўқиш унга малол тушмасин, чунки китобда панд-у ҳикмат, масаллар, Қуръон тафсири, ҳазрат Расул саллаллоҳи алайҳи васалламнинг ҳадислари, анбиёлар қиссаси, одил подшоҳлар фазл-у сийратлари ҳақида ҳикоятлар келтирилган, бўлган ва

бўлмаганлар ҳақида ҳам хабарлар бор. Шунча узун бўлса ҳам, бу китоб мухтасар бўлиб, одил подшоҳга арзийдиган асардир. Ким бу асарни ўқиб, ундагидек иш тутса, олам подшоҳидир, ким буни қилмаса, билгинки, у Аллоҳ даргоҳидан узоқдир.

«Сияр ул-мулук» ёки «Сиёсатнома» китобати Малики маъбуд-Аллоҳ инояти билан ҳижрий 970 йили муборак муҳаррам ойининг ўртасида тамом бўлди.

МАРОҚЛИ ВА ИБРАТАИ АСАР

(Сўнгсўз ўрнида)

Жаҳон адабиётида деярли минг йилдан бери яшаб келаётган бу китоб бутун-бутун авлодларни халқпарварлик, адолатпарварлик руҳида тарбиялаб келмоқда. Уни яратган буюк олим ва давлат арбоби бутун Шарқда Низомулмулк номи билан машҳур.

Бу ўлмас асарнинг ўзбекча таржимаси (асли форс тилида ёзилган) биринчи бор 1997 йили Тошкентда нашр этилди. Ўшанда босилган «Сиёсатнома» таржимасининг 10000 нусхасидан бирор-бир нусхани ҳозирда ҳатто ноёб китоблар дўконларидан ҳам топмайсиз. Демак, китобхонлар оммасининг бу асарга қизиқиши кучли бўлган. Шунинг учун унинг тўлдирилган ва қайта ишланган нашри қувончли ҳодисадир.

«Сиёсатнома» жамият ҳаётининг турли жиҳатлари учун ибрат ва намуна бўладиган воқеалар тўғрисида ҳикоя қилади. Ундан оқилона ва фойдали хулосалар чиқариб, одамларга ўғитлар беради. Асардаги панд-у насиҳатли яқунлар подшоҳлардан тортиб ғуломларгача дахлдордир.

«Сиёсатнома» муаллифи жамият аъзоларини садоқат, ҳаққоният, адолат йўлида қойим турмоққа ундайди, ақл ва жасорат билан иш тутмоқ йўллари кўрсатади.

Жумладан, Алптегин сомонийлар қўлидаги қўллардан бири бўлса-да, ўзининг жангларда кўрсатган мардлиги, жасорати, турмуш воқеаларида ақл-идрок билан иш тутгани туфайли ўттиз беш ёшида Хуросон ўлкасининг лашкарбошиси, сомонийлар давлатидаги энг кучли ва юксак эътиборга сазовор бир арбоб даражасига етди.

Бир куни у ўттиз нафар турк қулини сотиб олди. Сабуктегин ҳам шулар ичида. Алптегин бу ёш қул-

нинг ақл-фаросати, жасурлиги ва мардоналигини юксак баҳолади. Сабуктегин ўз ҳомийси раҳбарлигида ўзгалар етти йиллик хизматдан кейингина эришмоғи мумкин бўлган вусоқбоши лавозимига кўтарилди. У жанг-у жадалларда, ҳал қилиниши мураккаб бўлган сиёсий, ҳарбий муаммоларни ечишда ўз маҳоратини кўрсата борди. Алптегин Ғазни шаҳрини марказ этиб, у ерда ўз ҳокимиятини ўрнатди. Кўп ҳарбий юришларга бошчилик қилди.

Ниҳоят, Алптегин вафот этгач, барча амирлар Сабуктегинни унинг ўрнига ҳокимиятга кўтардилар. «Сиёсатнома» муаллифи Низомулмулк кейинги воқеаларни бундай тасвирлайди:

«Сабуктегиннинг ҳар бир иши ва юриши мақсадга мувофиқ эди. У Зобулистон раисининг қизини ўз никоҳига олди. Маҳмуд шу аёлдан оламга келди... Сабуктегин вафотидан кейин Султон Маҳмуд отаси ўрнига тахтга ўтирди. У фақат яхши ишлар қиларди, бунга эса отасидан ўрганган эди. Кўп подшоҳлар ҳақидаги гапларни эшитиб, билимли ва донишманд кишиларнинг қадрига етарди».

Маҳмуд Сабуктегин ўғли – машҳур Султон Маҳмуд Ғазнавийдир. Дарҳақиқат, Ғазни XI асрнинг биринчи чорагида энг катта давлатнинг пойтахти, йирик сиёсий ва маданий марказга айланган. Султон Маҳмуд қошида Унсурий, Фаррухий каби шоирлар яшаб ижод этганлар. Абулқосим Фирдавсий Султон Маҳмуднинг таклифи билан ўзининг ўлмас асари «Шоҳнома»ни яратган.

«Сиёсатнома» асарида тилга олинган тарихий шахслар қаторидаги Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг сиёсий, ҳарбий, ижтимоий фаолиятига оид турли воқеий ҳикоялар мазмундор ва ибратли. Улар ҳаммаси адл-инсоф, лутф-марҳамат, эзгулик ғояларини тарғиб этмоққа хизмат қилади. Бундан ташқари, асарда биз салжуқийлар даври тарихи маданий ва

маънавий ҳолати ҳақида ҳам қизиқарли маълумотларга эга бўламиз. «Сиёсатнома» асаридаги яна бир диққатга лойиқ маълумотлар қатламини муаллиф давригача содир бўлган турли диний ва ижтимоий ҳаракатлар тарихига тегишли бўлган воқеалар тафсилотлари ташкил қилади. Улар орасида Маздак ва маздакийлар ҳаракатига доир воқеаларни алоҳида тилга олиш мумкин. Асарда ислом тарихида алоҳида ўрин олган Муқанна ҳаракати, Бобак қўзғолони, хуррабийлар, қарматия ҳаракати ҳақида ҳам қизиқарли маълумот ва мушоҳадалар мавжуд. Мазкур манбада биз давлат бошқаруви, ҳар хил унвон ва мансаблар, уларнинг даражалари, ҳокимиятнинг турли босқичларидаги салоҳияти, раҳбарликнинг қоида ва тартиблари, оддий аҳоли ва сарой аҳлининг урф-одатлари, ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги муносабатлар ҳақида кенг ва мазмунли маълумот оламиз.

Асарда бундай тарихий лавҳалар ва маълумотлар кўп. Улар бадиий жиҳатдан етук, мароқли, тил жиҳатидан энгил ўқиладиган, қизиқарли равишда баён этилган ва ибратлидир. Асарнинг янги нашрини кенг жамоатчилик катта қизиқиш билан кутиб олишига аминман, уни алоҳида тадқиқот объекти қилиб олиш ҳам муҳим илмий мавзу ва йўналиш саналади.

«Сиёсатнома»нинг янги нашри ўзбек тарихий манбашунослигига қўшилган муҳим бир ҳиссадир. Бу таржимани рўёбга чиқарган олим ва мураббийлар Шодмон Воҳид Хусайнзода ва Афтондил Эркиновларнинг меҳнати таҳсинга сазовордир.

*Азиз ҚАҲОМОВ, академик.
Тошкент, 2008 йил, 13 сентябрь.*

ИЗОҲЛАР

Аббосийлар – бу сулолага Абу-л-Аббос ас-Сафоҳ Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Али Абдуллоҳ ибни Аббос асос солган. Ҳижрий 132 (милодий 749 – 750) йилдан ҳижрий 656 (милодий 1258) йилгача бу сулола намо-яндалари халифалик қилган.

Абдуллоҳ ибн Маймун – Аҳводда таваллуд топиб, ҳижрий 261 (милодий 874 – 875) йили вафот этган.

Абдуллоҳ ибн Умар ал-Хаттоб – фозил киши ва Расули акрамнинг саҳобаларидан. Ҳижрий 73 (мило-дий 692 – 693) йили 84 ёшда оламдан ўтган.

Абдуллоҳ ибн Тоҳир – Хуросон волийси, милодий 829 йили Бобакка қарши юришга сафарбар этилган.

Абдуллоҳ ибн Муборак – Ҳорун ар-Рашиднинг лашкарбошиси бўлган.

Абдуллоҳ ибн Аббос – Муҳаммад расулуллоҳнинг жияни бўлиб, ҳижрий 68 йили қазо қилган.

Абу Абдуллоҳ Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Али ибн Ҳусайн ибн Али ибн Абу Толиб – шиаларнинг олтинчи имоми. Ҳижрий 83 (милодий 702 – 73) йили таваллуд топиб, ҳижрий 148 (милодий 765 – 766) йили халифа Мансур томонидан ўлдирилган.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Нахшабий – фотимийлар мазҳабининг тарғиботчиси (дойи), милодий 942 йили Нуҳ ибн Наср Сомоний томонидан қата этилган.

Абу Абдуллоҳ Муҳтасиб – асли яманлик бўлиб, би-ринчи фотимийлар халифаси Абдуллоҳ ибн ал-Ҳусайни Убайдуллоҳ (милодий 909 – 934 йиллари) замонида унинг муҳтасиби ва Шимолий Африкада тарғиботчиси бўлган.

Абу Али (Бу Али) Даққоқ – суфий, Абу Саид Аб-дулхайрнинг (1014 йили вафот этган) катта ёшдаги замондоши бўлган.

Абу Али Муҳаммад ибн Илёс – сомонийларга қа-риндош эди. Кирмон вилоятининг мустақил ҳокими. Бухорода милодий 968 йили вафот этган.

Абу Бакр ибн Аҳмад ибн Али ибн Собит – фикҳ олими, ҳижрий 460 (милодий 1067) йили вафот этган.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё Розий – табиб, олим ва буюк файласуф. Рай шаҳрида туғилган, милодий 865 – 925 йиллари яшаган.

Абу Бакри Сиддиқ – биринчи халифа. Милодий 632 – 634 йиллари халифалик қилган.

Абу Дулаф – лашкарбоши ва шоир. Ҳорун ар-Рашид саройида хизмат қилган.

Абу Вилол Ҳамдон (Дор ул-адл) – хорижий мазҳабида бўлиб, милодий 272 – 273 йили Нишопурда Ёқуб ибн Лайс томонига ўтган.

Абу Жаъфар ибн Мансур – Нуҳ ибн Мансур Сомонийнинг акаси.

Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Наср Сомоний – амир Абдумалик ва Мансурнинг амакилари. 962 йили жангда Алптегин Ғазнавийга асир тушади.

Абу Исҳоқ Муҳаммад ал Муътасимбиллоҳ – қаранг: Муътасим.

Абу Исҳоқ Муҳаммад ибн Ҳорун ар-Рашид – аббосий халифаларнинг саккизинчиси. Ҳижрий 218 (милодий 833) йили халифа бўлиб, 8 йил-у 8 ойдан сўнг вафот этган.

Абу Исҳоқ Саъд ибн Абу Баққос – Муҳаммад пайғамбар саҳобаларидан, ҳижрий 58 (милодий 677 – 678) йили вафот этган.

Абу-л-Аббос Абдуллоҳ ибн Тоҳир ибн ал-Ҳусайн – аббосийларнинг Хуросон волийси – тоҳирийлар сулоласининг асосчиси, милодий 844 йили вафот этган.

Абу Закариё (Бу Закариё) – Исмоил ибн Аҳмад Сомонийнинг акаси Яҳёнинг ўғли, Самарқанд юриши вақтида Бухорода ҳокимлик қилган.

Абу Мусо Абдуллоҳ ибн Қайс ал-Ашъарий – Муҳаммад пайғамбар саҳобаларидан. Ҳижрий 52 (милодий 672) йили вафот этган.

Абу-л-Аҳмад ал Муваффақ биллоҳи – халифа бўлган.

Абу-л-Фазл Наср ибн Халиф (Сағзий) – Сийистон ҳокими. Ҳижрий 465 (милодий 1072 – 1073) йили вафот этган.

Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ Балъамий – сомонийлар вазири. Милодий 918 – 938 йилларда вазирлик қилиб, 940 йили тўсатдан вафот этган.

Абу-л-Қосим Убайдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Хордад-беҳ – араб саёҳатчиси, «Китоб ул-масолик ва-л-мамолик» асарининг муаллифи.

Абу Мансур Чағоний (Абу Мансур) ибн Абу Али – Сағаниён ва Тоҳаристон ҳокими.

Абу Муслим – араб халифаларига қарши чиқиб, милодий 775 йили январь ойида аббосийларнинг иккинчи халифаларидаи бўлмиш ал-Мансур (милодий 754 – 775 йиллари) томонидан ўлдирилган.

Абу Наср Муҳаммад ибн Мансур ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад Амид ал-мулк ал-Қундурий ат-Тусий – милодий 1019 йили туғилган, 1055 – 1064 йиллари салжуқийлар вазири Алпарслон Салжуқ ўлдирилгач, қатл этилган.

Абу Саид ал-Ҳасан ибн Баҳром ал-Жуннобий – тегирмончи бўлган, халифаларга қарши ҳаракатларга бошчилик қилган. Ҳижрий 285 (милодий 898) йили Баҳрайннинг кўп қисмини ўз тасарруфига киритган. Ҳижрий 301 (милодий 913) йили славян бир қули қўлидан ўлим топган.

Абу Саид Ҳасан Басрий – фақиҳ ва файласуф олим, милодий 72 йили вафот этган.

Абу Тоҳир – ҳижрий 332 (милодий 943) йили вафот этган. Ҳижрий 317 (милодий 930) йили зулҳижжа ойининг 8-куни (12 январда) Маккаи муаззамага ҳужум қилган.

Абу Тоҳир Сулаймон ибн Абу Саид Жуннобий – қаранг: Абу Тоҳир.

Абу Ҳанифа – Нуъмон ибн Собит ибн Завтий – исломнинг буюк пешволаридан. Милодий 656 – 767 йиллари яшаб, Ҳанафия мазҳабига асос солган.

Абу Ҳотим Ботиний ал-Варсадоний – Рай шаҳрида исмоилий қарматия жамоасига бошлиқ бўлган.

Ажамийлар – араб бўлмаган халқлар.

Азад уд-давла Абушужоъ ибн Руки уд-давла – Кирмон ва Ироқда ҳукм сурган, 48 ёшида ҳижрий 372 (милодий 982 – 83) йили вафот этган.

Алавийлар – Али ибн Абу Толиб авлодлари.

Али ибн Шарвин – Амр ибн Лайс Саффорнинг лашкарбошиси. Исмоил ибн Аҳмад Сомонийга қарши юборилган эди. Милодий 898 йили қўшини мағлуб бўлиб, ўзи асир тушади.

Али ибн Абу Толиб – тўртинчи халифа ва расул Муҳаммаднинг куёви, ҳижрий 41 (милодий 661 – 662) йили ўлдирилган.

Али ибн Муҳаммад Бурқайн – зангилар қўзғолонининг бошлиғи, қулдорчиликка қарши 14 йил (милодий 869 – 883) жанг қилган.

Алитегин – сомонийлар лашкарбошиларида, фазнавийлар сулоласининг асосчиси, Сабуктегиннинг қайнотаси. Милодий 963 йили вафот этган.

Ал-Қодирбиллоҳ – Аҳмад ибн Исҳоқ Аббосий. Милодий 991 – 1031 йиллари халифалик қилган.

Амид – маҳалла, қишлоқ оқсоқоли, арбоби.

Амр ибн Лайс – Хуросон ҳокимлигини халифадан куч билан тортиб олган. Милодий 879 йилдан 900 йилгача ҳоким бўлиб, охир-оқибатда халифа иғвоси билан Исмоил Сомонийга қарши чиқиб, асир тушган.

Алпарсон – салжуқийлар сулоласининг энг улуг шоҳларидан, милодий 1063 – 1072 йиллари подшоҳ бўлган.

Ахбор – хабарлар, ривоятлар тўплами.

Анўширвони одил – Хусрав I нинг лақаби, сосонийларнинг йигирма биринчи шоҳи, милодий 531 – 579 йиллари шоҳлик қилган.

Арастотелис (Арасту, Аристотель) – юнон файласуфи, милоддан аввалги 384 – 322 йиллари ҳаёт кечирган.

Ардашери Бобакон – сомонийлар сулоласининг асосчиси, милодий 226 – 242 йиллари шоҳлик қилган.

Афросиёб – Туронзамин шоҳларидан, унинг таърифи Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида келтирилган.

Афшин – маҳаллий ҳукмдорлар унвони (Ҳайдар билан Ковус) – милодий 836 йили амир Бобакка қарши юришга юборилган.

Аҳмад ибн Али – Рай ҳокими. Милодий 924 йили ўлдирилиб, боши халифага юборилган.

Аҳмад ибн Исмоил – сомонийларнинг иккинчи шоҳи, милодий 908 – 914 йиллари ҳукм сурган.

Аҳмад ибн Ҳасан – лақаби Шамс ул-Кифот бўлиб, ҳижрий 401 – 406 (милодий 1010 – 1025) йиллари Султон Маҳмуднинг вазири бўлган. Милодий 1082 йили вафот этган.

Ашъас – Ҳамдон ул-Ашъас – Хузистондан. Ҳижрий 293/905 – 906 йили қатл этилган. Ашъас ибн Муҳаммад сомонийларнинг амирларидан, милодий 961 йили Алптегинга қарши жангда бошчилик қилган.

Бани Марвон (Абдумалик ибн Марвон) умавия халифаларидан, милодий 685 – 705 йиллари халифа бўлган.

Барид – почта хизматчиси, хабар етказувчи.

Барот – ҳужжат.

Байтулмола – ҳазина. 1. Бидъат келтирган ва динга қарши чиқишлар қилган ҳамда ғайримусулмон кишиларнинг мусодара қилинган моллари сақланадиган жой. 2. Мусулмон жамоасининг камбағал аъзоларига шу ҳазинадан моддий ёрдам берилади.

Барқаёруқ (Рукн уд-дин Абу-л-Музаффар) – салжуқий, милодий 1094 – 1104 йиллари шоҳ бўлган. Баҳром Гур Яздигурд I нинг ўғли, милодий 421 – 438 йиллари шоҳлик қилган.

Баҳром Чубин – Хурмуз IV Сосонийнинг энг маҳоратли лашкарбошиларида. Туронийлар Хурмуз IV билан жанг қилганларида у кўп жасорат кўрсатади, аммо ғалабадан сўнг шоҳ уни хафа қилади. Шунда Баҳром исён кўтариб, милодий 590 йили ўзи тахтга ўтиради. Хусрав Парвиз унга қарши чиққанида Баҳром Туронга қочиб кетади.

Бистагоний – аскарлар оладиган бир ойлик маош.

Бобак – йигирма йил, яъни милодий 817 – 838 йиллар Озарбайжонда халифа Маъмун ва Муътасимга қарши жанглар олиб борган.

Борбад – Хусрав Парвиз Сосоний саройида энг буюк мусиқачилардан.

Ботиния (ботинлар) – шиа мазҳабида бир жараён.

Бузургмеҳр (Бузаржмеҳр) – Нўширавони одил даврида вазир бўлган.

Вакил – ишончли, эътимодли киши. Сомонийлар давридаги олий унвон.

Вақф – мулкдорчиликнинг бир шакли.

Висоқ – уй, қапа, чодир, ўтов.

Висоқбоши – бир даста ёки гуруҳнинг бошлиғи.

Восиқ – аббосий халифалардан, милодий 842 – 847 йиллари ҳукм сурган.

Габр – насроний динида бўлган киши, ғайримусулмон.

Гударз – Рустами дoston даврида яшаган. Унинг васфи «Шоҳнома»да бор.

Газ – ўлчов бирлиги.

Гулоб (жулоб) – шарбатнинг бир нави.

Гуштасп – каёнй шоҳларидан, милоддан аввалги 520 йили шоҳ бўлган.

Дабир – саройнинг котиби, муншийси.

Деҳудо – қишлоқ оқсоқоли.

Деҳқон – қишлоқда энг катта заминдор.

Динор – пул бирлиги.

Дирҳам (дирам) – пул бирлиги.

Довуд – Бани Исроил шоҳларидан. Милоддан олдин 1010 – 970 йиллари шоҳлик қилган.

Донй – даъват этувчи, исмоилия мазҳабининг тарғиботчилари.

Доро (ибн Доро ибн Доро) – Доро III, Эронзамин шоҳларидан, милоддан аввалги 342 – 330 йиллари шоҳ бўлган, уни Искандар Зулқарнайн мағлуб этган.

Жаъфар Бармакий ибн Яҳё ибн Ҳомид ибн Бармак – Сулаймон ибн Абдумаликнинг вазири, 38 ёшида милодий 803 йили қатл этилган.

Жобир ибн Абдулло ибн Амр Ансорий – ҳижрий 78 йилда вафот этган муҳандис.

Жомосп – табиб, Гуштасп Каёний даврида яшаб, гўёки зардуштлик мазҳабини қабул этган.

Жубб – салла, бош кийим.

Жумҳур Ижлий (Жумҳур Ижлий ибн Марор ал-Ижлий) – Синдбодга қарши юборилган амирлашқар. Ҳамадон ва Рай ўртасида Синдбод қўшинини мағлуб қилган.

Жугро – Туғралбекнинг акаси, шоҳ Алпарслоннинг отаси.

Зайд ибн Аслам – Халифа Умар яқинларидан.

Закарё (Абу Закарё) – Исмоил ибн Аҳмаднинг жияни, яъни акаси Яҳёнинг ўғли.

Закравейҳ ибн Макравейҳ Соҳиб ул-ҳол – Сурияда милодий 905 – 906 йили халифага қарши қўзғолон кўтарган.

Занданачи – Бухоро шаҳри яқинида Зандана қишлоғида тўқилган, Шарқ мамлакатларида ғоят машҳур бўлган матонинг номи.

Зардушт – каёнилар шоҳи Гуштаси ибн Луҳрасп даврида «Занд-Авесто» китоби билан янги динга асос солган пайғамбар.

Зобулистон – Балх ва Тохаристоннинг жануби.

Зубайда – Ҳорун ар-Рашиднинг хотини ва амалкисининг қизи.

Иброҳим ибн Масъуд – Заҳир уд-давла Иброҳим ибн Масъуд ибн Маҳмуд Ғазнавий (милодий 1058 – 1099 йиллари) султон бўлган.

Иброҳим Халиллуллоҳ (Оллоҳнинг дўсти) – Пайғамбар, ривоятларга қараганда, 175 йил яшаган. Момо Соранинг эри.

Искандар (Сикандар) – Файлақус (Филипп II)нинг ўғли. Милоддан олдин 356 – 323 йиллари яшаган.

Исмоил – Жаъфар ус-Содиқнинг катта ўғли. У отасидан олдин оламдан ўтади. Ундан Муҳаммад исмли ўғли қолган бўлса ҳам, Исмоилнинг укаси Мусо имомлик қилади. Шиалар бунга рози бўлмай, Муҳаммад ибн Исмоилни еттинчи имом деб эълон қилиб, ўзларини

исмоилий деб атаганлар. Исмоилия мазҳаби шундан келиб чиққан.

Исмоил ибн Аҳмад Сомоний – сомоний сулола-сининг асосчиси, милодий 874 – 907 йиллари шоҳлик қилган.

Исҳоқ – Исҳоқ ибни Иброҳим, халифа Муътасим-нинг амирлашқари.

Иқтоъ – ер парчаси, чек, ҳоким ўз тобелигида бўлган юқори мансабдаги ҳарбийларга хизмат эвазига берган ер улуши. Шундай ер эгалари иқтоъдорлар деб аталган.

Иқтоъдор – иқтоъ (чек) соҳиби.

Ишраф – мушриф вазифасини бажарувчи.

Кадхудо – бу асарда шоҳнинг унвони. Иккинчи маънода қўшиннинг молия ва хўжалик ишларини олиб борувчи амалдор, хўжайин ва оқсоқол маъносида ҳам келган.

Кайковус – каёний шоҳларининг иккинчиси. «Шоҳнома»да у ҳақда кўп маълумотлар берилган.

Калимуллоҳ – Аллоҳнинг суҳбатдоши. Мусо пайгамбарнинг лақаби.

Қўҳандиз – эски қалъа дегани. Шаҳарнинг энг мустаҳкам жойи.

Маздак – Қубод даврида қўзғолон кўтариб, тенглик ва бирлик шиорларини қўллаган. Милодий 529 йили тарафдорлари билан бирга ўлдирилган.

Мажд уд-давла (Абу Толиб Рустам ибн Фахр уд-дав-ла Али ибн Рукн уд-давла ибн Бўя) – Оли Бўя сулола-сининг саккизинчи шоҳларидан, милодий 997 йили тахтга чиқиб, 1029 йили Султон Маҳмуд томонидан мағлуб этилгач, шоҳлик бу сулола қўлидан кетади.

Мажд ул-мулк – Абу-л-Фазл Асад ибн Муҳаммад ал-Қумий Маликшоҳ даврида давлат арконларидан. Низомулмулк вазифасидан олингач, Шарафулмулк унинг ўрнини эгаллади. У Низомулмулкнинг ўғли Му-аизулмулкка очикчасига душманлик қилиб, Барқи-ёруқ даврида ўлдирилади.

Маликшоҳ (Абу-л-Фатҳ Жалолуддин Маликшоҳ) – салжуқийлардан учинчи шоҳ, милодий 1072 йили тахтга чиқиб, 1092 йили вафот қилган.

Ман – оғирлик ўлчови.

Мансур ибн Нуҳ Сомоний – милодий 962 – 977 йиллари шоҳ бўлган.

Манучеҳр – Эронзаминнинг қадимий шоҳларидан бўлиб, тавсифи «Шоҳнома»да учрайди.

Марвон – халифа, умавийларнинг учинчи маликларидан, 624 – 685 йиллари яшаган. Ўн ой халифалик қилиб вафот этган.

Мардовиж ибн Заёр – Табаристон ҳокими. Бағдод юриши вақтида ҳижрий 323 (милодий 934 – 935) йили ўлдирилган.

Масая – бу асарда кичик ибратли ҳикоя маъносида.

Маъсуд ибн Маҳмуд Ғазнавий – ҳижрий 425 (милодий 1033 – 1034) йили тахт соҳиби бўлди.

Маҳдий – халифа, аббосий, ҳижрий 158 – 165 (милодий 775 – 785) йиллари халифа бўлган.

Маҳдий (Абу-л-Қосим Муҳаммад ибн ал-Ҳасан) – ўн иккинчи имом. Ҳижрий 255 (милодий 868 – 869) йили туғилган ва номаълум сабабларга кўра ғойиб бўлган.

Маҳдий – Фируз ибн Фотима бинт Абу Муслим.

Маҳмуд Ғозий – қаранг: Султон Маҳмуд Ғазнавий.

Маъмун – аббосий, еттинчи халифа. Милодий 813 – 833 йиллари ҳукм сурган.

Меҳржон ва Наврўз – Эронзамин ва Туронзамин халқларининг байрамлари. Меҳржон (Меҳргон) Михра ойининг 6-куни.

Мозёр Габр – Табаристон қалъасининг ҳокими. Бобак билан бирга қатл этилган.

Муовия ибн Абу Суфён – муовийлар сулоласининг асосчиси, милодий 659 – 679 йиллари халифа бўлган.

Мурассаъ – олтин ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган буюм.

Мутакаллим – чиройли сўзловчи илми калом олимлари. Улар ақд кучи ва далил-у исботлар билан ҳақиқатни шарҳлаб беришган.

Мутасарриф – молия ва пул ҳисоб-китобини олиб борадиган мансабдор.

Муфрад – танлаб олинган шахсий посбонлар, гвардия, соқчилар.

Мусо ибн Жаъфар ал-Козим – шиаларнинг еттинчи имоми, милодий 726 йили туғилиб, 780 йили ўлдирилган.

Муствафий – соҳиб, хирож, хирож олиш ва ҳисоб-китоб билан шуғулланадиган катта амалдор.

Ал-Муқтадо – аббосийларнинг йигирма еттинчи халифаси, ҳижрий 448 – 487 (милодий 1056 – 1094) йиллари яшаган.

Муқтадир – халифа, милодий 908 – 932 йиллари ҳукм сурган.

Муқаттиъ – иқтаъ (чек, мулк) соҳиби.

Муқтаъ – қитъа соҳиби.

Муътазид – ҳижрий 279 – 289 (милодий 892 – 902) йиллари ҳукм сурган халифа.

Муътамид – аббосийларнинг ўн бешинчи халифаси. Милодий 843 йили таваллуд топган, 869 йили халифа бўлиб, 23 йил ҳукм сурди.

Муътасим – милодий 833 – 842 йиллари халифа бўлган.

Мушаттаб (Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абд ул-Жаббор) – олим, фақиҳ ва муҳаддис.

Мушаттаб ибн Муҳаммад (Фарғоний) – олим ва фақиҳ Абу Бакр ибн Аҳмад ибн Али ибн Собит (милодий 1007 йилда вафот этган) шогирдларидан.

Мушриф – шоҳ девонида амалдор ҳисобчи.

Муқтасиб – бозорда савдо-сотик ишларини шариятга асосан текширадиган амалдор. Сомонийлар даврида алоҳида девон соҳиби.

Муҳаммад ибн Аҳмад Нахшабий – Нуҳ ибн Наср томонидан 942 йили қата этилган.

Муҳаммади Мустафо – Пайғамбар Муҳаммад.

Муҳаммад ибн Ҳарсум – Рафиъ ибн Ҳарсумнинг акаси. Амр ибн Лайс Исмоил ибн Аҳмад томонидан мағлуб этилганидан кейин (милодий 896 йили) Ҳиротда ҳоким бўлган.

Муҳаммад ибн Ҳорун – Исмоил ибн Аҳмад уни милодий 902 йили Рай шаҳри олдида мағлуб қилиб, асир олади. У кейинчалик Бухоро зиндонида ўлади.

Муҳаммад ибн Аҳмад – Абу Али Муҳаммад ибни Аҳмад Балхий, ҳижрий IV асрда яшаган, насрий «Шоҳнома» асарининг муаллифи ҳисобланади.

Муҳаммад ибн Исмоил Жаъфар ус-Содиқ – халифа Ҳорун ар-Рашид замонида зиндонда ўлдирилди.

Муҳаммад ибн Ҳамид ут-Той (Тусий) – Бобак томонидан милодий 829 йили жангда ўлдирилган.

Мубад – зардуштийлар руҳонийсининг номи.

Мубадлар мубади – зардуштий динида руҳонийларнинг бошлиғи. Дастурнинг муовини.

Надим – хизматкор.

Нақб – ер остидан ўтказилган йўл.

Нақиб – хос хизматчи.

Наср ибн Аҳмад Сомоний – милодий 914 – 943 йиллари ҳукм сурган.

Нимрўз (Намруд) – асарда ўша замондаги Сийистон ва Балужистон назарда тутилган.

Нўширавон – қаранг: Анўширвони одил.

Нуҳ ибн Наср Сомоний – милодий 943 – 955 йиллари шоҳлик қилган.

Ноқид – пул, олтинларни текшириб, тортиб берувчи.

Оли Бармак (бармакийлар) – Эронзамин сулоласидан бўлиб, аббосийларга муътабар вазирларни берган. Ҳорун ар-Рашид даврида улардан Холид (Абу Муслим ҳаракатларида фаол қатнашган, халифа ал-Мансур саройида юқори амалларга кўтарилган), Файз, Жаъфар ва айниқса Яҳё ибн Холид ибн Бармак (милодий 805 йили бутун уруғ-авлоди билан йўқ қилинган) энг буюк вазир номи билан машҳур бўлди.

Оли Сосон – бу сулола милодий 226 йилдан 652 йилгача шоҳлик тахтида бўлган.

Олтунтош – милодий 1017 йили Маҳмуд томонидан Хоразм тахтига кўтарилди. Масъуд ибн Маҳмуд даврида ҳам Хоразмшоҳ эди.

Омил – амалдор, закотчи, хирож оладиган амалдор.

Ориз – аскарлар ва мансабдорларга маош улашиш ишларини бошқарадиган киши, хазиначи.

Оташкада, оташхона – оташпарастлар ибодатхоналари.

Осаф ибн Баржиё – ривоятларга кўра, Сулаймон ибн Довуднинг вазири.

Ойиша – Абу Бакр қизи ва Муҳаммад Расулulloҳнинг завжаси. Милодий 613 – 678 йиллари яшаган.

Оқба ибн Амир – фақих, ҳижрий 57/676 – 677 йили ўлган.

Пирони Виса – Афросиёб даврида Туронзаминнинг машҳур вазири.

Раис – шаҳар ва туман бошлиғи.

Ривоят – нақл, ҳикоя.

Рикоб – рикоб аҳли, шоҳ билан юрадиган кишилар, узангисининг аҳли дегани.

Розий – аббосий халифаларидан, милодий 934 – 940 йиллари ҳукм сурган.

Рофизийлар (рофизий) – шиа мазҳабида бир жаъраён, рад этиш маъносини беради. Улар биринчи уч халифалардан бўлмиш Абу Бакр, Умар ва Усмонни тан олмай, инкор этар, пайғамбар халифаси деб фақат Али ва унинг авлодларини билар эдилар. Улар Зайд ибн Алини қўллаганлар.

Рукн уд-давла – Абу Али Ҳасан – вазир, милодий 932 – 976 йилларда яшаган.

Рустам – Зол ибн Сом ибн Наримоннинг ўғли. Эрон ва Туроннинг сеvimли халқ қаҳрамони.

Сабуктегин – Мансур ибн Нуҳ амирларидан, ғазнавийлар сулоласининг асосчиси. Милодий 977 йили Ғазнида ҳоким бўлиб, шу йили вафот этган.

Садақа ибн Али ибн Садақа Зурайк – халифа Маъмун уни ҳижрий 209 (милодий 824 – 825) йили Арманистон ва Озарбайжонга ҳоким этиб тайинлади. Шу мансабда у Бобак билан натижасиз жанглар олиб борди.

Салжуқийлар – бу уруғга Туғралбек ибн Микоил ибн Салжуқ асос солиб, Нишопурни ўзига марказ қи-

либ олган. Уларнинг салтанати милодий 1193 йилгача давом этган.

Сардоба – 1. Таҳхона. 2. Кудуқ устига қурилган гумбаз.

Саъд Ваҳқос – Абу Исҳоқ Саъд ибн Аби Ваҳқос, Расул саҳобаларидан. Ҳижрий 58/677 – 678 йили вафот этган.

Синдбод (Синдбоди Габр) – Абу Муслим дўстларидан бўлиб, унинг қони учун қасос олиш мақсадида 755 йили Шимолий Эронда кўзғолон кўтаради. Кўзғолон 70 кун давом этгандан кейин бостирилади. Рай шаҳрида қатл этилади.

Сом – Наримоннинг ўғли. Рустами дostonнинг бобоси.

Сомонийлар – бу сулоланинг асосчиси Исмоил ибн Аҳмад ибн Асъад ибн Сомонхудот бўлиб, милодий 875 йили Бухоро ҳукумати қўлга олган. Бу сулоланинг охириги шоҳи Абдумалик II ибн Нуҳ эди.

Соҳиб Аббод – Абу-л-Қосим Исмоил ибн Аби-л-Ҳасан ал-Толконий Оли Бўя сулоласининг вазирлари бўлган, шоир ва адиб. Муаййид уд-давла ва Фахр уд-давла замонларида милодий 970 – 995 йиллари вазирлик қилган.

Сиёвуш – Кайковуснинг ўғли, тавсифи Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида келтирилади.

Соҳиб барид – почта хизматининг бошлиғи.

Соҳиб хабар – ахборотлар бошлиғи (жосус).

Соҳиб ҳаррос, ранси ҳаррос – зиндонлар амири, бошлиғи.

Соҳиб ул-ҳол – Закаруя – IX асрда халифаларга қарши бош кўтарган.

Судоба – Кайковуснинг хотини, «Сиёвуш» достонида Фирдавсий унинг қиссасини келтирган.

Судаймон ибн Абдумалик – икки йил, яъни милодий 715 – 717 йиллари халифа бўлган.

Султон Барқаёриқ – милодий 1092 – 1102 йиллари ҳукм сурган.

Султон Тугралбек – салжуқийлар сулоласининг асосчиси, милодий 1038 – 1063 йиллари шоҳ бўлган.

Султон Маҳмуд Ғазнавий – милодий 997 – 1030 йиллари салтанат соҳиби бўлган. Ғазнавийлар сулоласининг подшоҳи, шу сулоланинг асосчиси бўлмиш Сабуктегиннинг ўғли. Ҳиндистонни забт этгач, унга Суриш – Ғозий номи берилган, зардуштия асотирларида хушхабар олиб келувчи фариштанинг номи.

Суфён ибн Убайда (Ойана) – фақиҳ, милодий 812 – 813 йили вафот этган.

Суфён Сурий /Саврий – Абу Абдулло Суфён Сурий, милодий 713 – 777 йиллари ҳаёт кечирган.

Тажаммул – безатилган, гўзал.

Тайласон – араблар бошларига ташлаб юрадиган мато. Ўрта асрларда фақиҳ ва қозийлар қора ранг мато ёпинардилар.

Тарихи Табарий – Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг машҳур асари. Уни Абу Али Балъамий тожик тилига ўгирган.

Тарғу – қимматбаҳо қизил толадан тўқилган Чин матоси.

Тож ул-мулк Абулғаноним ал-Марзбон ибн Хусрави Фируз – муставфий. Маликшоҳ хотини Турконхотуннинг яқинларидан. Низомулмулк ўлимидан кейин вазир этиб тайинланади. Ҳижрий 486 (милодий 1093) йилда қатл қилинди.

Тўғон – Шараф уд-давла, эликхонларнинг тўртинчиси, ҳижрий 403 – 408 йиллари ҳукм сурган.

Туғрал – қаранг: Султон Туғралбек.

Туғрой (муҳр, хат тури) – салжуқийлар саройида давлат девонининг бошлиғи.

Умар ибн Абдулазиз – умавия халифаларидан. Ҳижрий 99 – 101 (милодий 717 – 719) йиллари халифа бўлган.

Ум-Салма – расулимизнинг хотини, ҳижрий 679 йили қазо қилган.

Умар – иккинчи халифа, милодий 634 – 644 йиллари халифалик қилган.

Унсурий (Абулқосим Ҳасан ибн Аҳмад) – шоир, милодий 1039 йили вафот этган.

Фазл ибн Саҳд ибн Абдуллоҳ ас-Сарахсий – халифа Маъмуннинг вазири. Ҳижрий 202 (милодий 817 – 818 йили) вафот этган.

Фарсанг, фарсах – йўл ўлчови, 1 фарсанг 6-7км. га тенгдир.

Фаррош (боший) – саройда шоҳ мажлисларида хизмат қилувчилар бошлиғи.

Фахр уд-давла (Абу-л-Ҳасан Али ибн Рукн уд-давла Ҳасан ибн Бўя) – Ҳамадон ҳокими. Ҳижрий 341 (милодий 952) йили таваллуд топган. Милодий 997 йили Исфаҳонда вафот этган.

Фиръавн – қадим Мисрда ҳукм сурган шоҳлар номи.

Фитрок – эгар қошида бойлаб қўйиладиган тасма.

Фузайл ибн Аёс (Абу Али Фузайл ибн Ноз ал-Фундини ал-Толиқоний) – суфий. Халифа Ҳорун ар-Рашиднинг замондоши. Ҳижрий 187 (милодий 803) йили вафот этган.

Халлаж/Ҳаллож – қабила, «Худуд ул-олам» асарида уларнинг яшаш ҳудудлари Балх, Тохаристон, Тургон эканлиги кўрсатилган.

Хайлбоши – бир даста отлиқ аскарлар бошлиғи.

Халифа – 1. Унвон. 2. Ботинийлар гуруҳининг бошлиғи.

Харвор/харбор – бир улов (эшак) кўтарадиган юк ўлчови, тахминий ўртача ҳисоби 200 кг.

Худованд – 1. Аллоҳ, Худо, Парвардигор. 2. Хожа, хўжайин, ҳукмдор.

Хурдодбеҳ – Ибн Хурдодбеҳ, 820 – 913 йилларда яшаган араб тарихчиси ва сайёҳи.

Хусрав II Парвиз – сосонийлар шаҳаншоҳи, милодий 590 – 623 йиллари шоҳ бўлган.

Шамъун – Марямнинг отаси. Марям эса, ривоятларга қараганда, Иброҳимнинг онаси экан.

Шараф ул-мулк (Абу Саид Муҳаммад ибн Мансур ибн Муҳаммад ал-Хоразмий) – муставфий (соҳиб хирож). Низомулмулкнинг яқинларидан бўлиб, милодий 1100 йили ўлган.

Шаҳна/шиҳна – шаҳарда тартиб сақлаш ишлари билан шуғулланувчи ҳарбий мансабдор.

Шофиъий – Муҳаммад ибн Идрис ибн Аббос ибн Усмон ибн Шофиъий, Абу Абдуллоҳ кунияси билан машҳур. Суннат аҳли томонидан тан олинган тўрт имомдан бири. Милодий 767 – 830 йиллари яшаб, шофиъия мазҳабига асос солган.

Қадарийлар – исломнинг бу жараёнида инсоннинг тақдирини ўз қўлида эканлиги тасдиқланади.

Қарматий (қарматийлар, қароматия) – бу сўзнинг луғавий маъноси хатни майда, бир-бирига яқин ёзиш демакдир. Ҳамдон ул-Ашъас – бу ҳаракатнинг асосчиси ҳам калта оёқли, «қарматий» эканлигидан ҳам бу ҳаракат шу номни олганига тахмин бор. Бошқа фикрга қараганда, бу хатни машҳур хаттот Муҳаммад Варроқ ихтиро қилган. Қарматиянинг истилоҳий маъноси расмий исломга қарши чиқишларга ғоя ва асос бўлди.

Қарочўрий – қиличнинг бир нави.

Қорун – бу бой шундай ҳасис ва бахил эканки, ер уни ҳамма бойликлари билан ютиб юборган.

Қубод Сосоний – милодий 488 – 531 йиллари шоҳ бўлган.

Қўрчи – қуролбардор, хос соқчи.

Чигилй – туркларнинг бир қабиласи.

Чоум – ҳоким ҳузурида маҳкама ва миршаблик вазифаларини бажарадиган турк аскари.

Чўбдор – калтак билан қуролланган соқчи.

Фазна – Сабуктегин асос солган фазнавийлар давлатининг маркази.

Фазни – қаранг: Фазна.

Фазнин – қаранг: Фазна.

Фулом – қул, хизматчи ва сарбоз маъносида ҳам келган.

Ғиёс уд-дунё ва-д-дин – Муҳаммад ибн Малик-шоҳнинг лақаби.

Ҳамза – Муҳаммад пайғамбарнинг лашкарбошилари билан бўлиб, ҳижрий учинчи йили қатл этилган.

Ҳайдар ибн Ковус – қаранг: Афшин Ҳайдар ибни Ковус.

Ҳарфи мўъжам – нуқтали араб ҳарфлари.

Ҳасан ибн Али – қаранг: 46 ёшида милодий 669 йили ўлдирилган.

Ҳафса – Умарнинг қизи, биринчи эри Хунайс ўлимидан олти ой ўтгандан сўнг Расули акрамга хотин бўлди.

Ҳорун ар-Рашид – аббосийларнинг бешинчи халифаси. Милодий 765 йили оламга келиб, 809 йили вафот этган.

Ҳожиб – сарой ва қўшинда махсус вазифаларни бажарадиган мансабдор.

Ҳожиб ул-боб – эшикоғаси.

Ҳожиби бузург (улуғ ҳожиб) – ноҳияларда ҳоким этиб тайинланиши мумкин эди.

Ҳотами Той – саховатда машҳур бўлган араб давлатманди.

Ҳошим ибн Ҳаким – Муқанна номи билан машҳур бўлиб, араблар ҳукмронлигига қарши уришган. Милодий 776 йили қўзғолон кўтарган. 783 йили ўзини оловга ташлаб ўлдирган.

Ҳошимий (Бани Ҳошим) – араб қабилаларининг бири.

Ҳусайн ибн Али ибн Абу Толиб ва Фотима бинт Муҳаммад – 680 йили муҳаррам ойининг 10-куни қатл этилган.

Ҳусайн ибн Али Марварудий – қарматия тарғиботчилари ва лашкарбошилари. Милодий 918 йили сомонийлар томонидан ҳибсга олинади ва 930 йили зиндонда вафот этади.

Ҳижрий 137 йил – милодий 754 – 755 йилларга тенг.

Ҳижрий 162 йил – милодий 778 – 779 йилларга тенг.

Ҳижрий 212 йил – милодий 827 – 828 йилларга тенг.

Ҳижрий 218 йил – милодий 833 йилга тенг.

Ҳижрий 255 йил – милодий 868 – 869 йилларга тенг.

Ҳижрий 280 йил – милодий 893 – 894 йилларга тенг.

Ҳижрий 295 йил – милодий 907 – 908 йилларга тенг.

Ҳижрий **317** йил – милодий 929 – 930 йилларга тенг.

Ҳижрий **485** йил – милодий 1092 – 1093 йилларга тенг.

Яздигурд I – сосоний, милодий 399 – 420 йиллари шоҳ бўлган.

Яздигурд III – сосонийларнинг охириги шоҳи. Марв яқинида милодий 651 йили араблар томонидан жангда ўлдирилган.

Яздон – ислом тарқалишидан олдинги Эронда худо номларидан бири. Яна Худойгон, Ҳурмуз, Эзид деган номлари бўлган.

Яҳё ибн Ақсом ат-Тамимий – қози, Бобакка қарши Исҳоқ ибн Иброҳим билан Абдулло ибн Тоҳирга мадад бериш учун юборилган эди. Ҳижрий 242 (милодий 856 – 857) йили вафот этган.

Яъқуб ибн Лайс Саффорий, мисгар – 873 йили Нишопурни босиб олиб, тоҳирийлар давлатини мағлуб этиб, кўп йиллар халифаликка қарши уришган. 879 йили Жунди Шопур деган қалъада ҳалок бўлган.

МУНДАРИЖА

Улуғ зотлар меҳри тушган «қилич ва қалам соҳиби».....	3
Низомулмулк ва унинг «Сиёсатнома» асари.....	6
Биринчи фасл. Замона одамларининг аҳволлари ва султони одил, шаҳаншоҳи аъзам халадаллоҳу мулкаҳунинг мадҳи ҳақида.....	19
Иккинчи фасл. Подшоҳлар томонидан Аллоҳ таоло неъматлари қадрини билиш ҳақида.....	22
Учинчи фасл. Подшоҳнинг мазлумларни қабул қилиши, одил ва яхши хулқли бўлиши ҳақида.....	24
Тўртинчи фасл. Амалдор, вазир ва муншийлар аҳволини билиш ҳақида.....	33
Бешинчи фасл. Иқтаълар эгалари ва раият аҳволи қандайлигини билиш ҳақида.....	45
Олтинчи фасл. Қозилар, хатиблар ва муҳташаблар орасидаги муомала ва улар ишларининг ривожини ҳақида.....	55
Еттинчи фасл. Омил-у қози ва раис ҳоллари ва сиёсат шартлари ҳақида.....	61
Саккизинчи фасл. Дин, шариат ва унга ўхшаган ишларни таҳқиқ қилиш ва бажо келтириш ҳақида.....	76
Тўққизинчи фасл. Давлат мушрифлари ва уларнинг маошлари ҳақида.....	80
Ўнинчи фасл. Соҳибхабар ва жарчилар ва уларнинг иш тадбирлари ҳақида.....	80
Ўн биринчи фасл. Саройдан юбориладиган олий фармон, буйруқлар ҳамда уларнинг ижро этилиши хусусида.....	90
Ўн иккинчи фасл. Зарур бўлганда саройдан хизматкор юбориш ҳақида.....	92
Ўн учинчи фасл. Жосуслар ва уларнинг мулк ва раият тинчлиги йўлидаги иш тадбирлари ҳақида.....	93
Ўн тўртинчи фасл. Қосидлар ва чопарлар аҳволи ҳақида.....	110
Ўн бешинчи фасл. Мастлик ва ҳушёрликда битикларни эҳтиёт қилиш ҳақида.....	110
Ўн олтинчи фасл. Шахсий вакил ва унинг ишининг ривожини ҳақида.....	110
Ўн еттинчи фасл. Подшоҳ ҳазратларининг надимлари ва яқин кишилари ҳақида.....	111

Ўн саккизинчи фасл. Подшоҳларнинг донолар ва оқсоқоллар билан кенгаш қилиши ҳақида.....	114
Ўн тўққизинчи фасл. Шахсий соқчилар ва уларнинг маошлари, аҳвол ва ишларининг тартиби ҳақида	116
Йигирманчи фасл. Мурассаъ қуроларини ясаш ва уларни зийнатлаш ҳақида	116
Йигирма биринчи фасл. Элчилар ва уларнинг иш тартиби	117
Йигирма иккинчи фасл. Манзилларда ем-хашак тайёрлаб қўйиш ҳақида	121
Йигирма учинчи фасл. Лашкар ишларининг аниқланиши ҳақида.....	122
Йигирма тўртинчи фасл. Турли хил лашкар сақлаш ҳақида	123
Йигирма бешинчи фасл. Саройда гаровга олинганлар ва турли қабила қўшинларини сақлаш ҳақида	124
Йигирма олтинчи фасл. Туркманлар ва турклардан гуломлар ўрнида фойдаланиш ҳақида	124
Йигирма еттинчи фасл. Уларга хизмат вақтидан ташқарида азоб бермаслик ва тарбиялаш тартиби ҳақида	125
Йигирма саккизинчи фасл. Хос ва авомни қабул қилиш тартиби	126
Йигирма тўққизинчи фасл. Улуғлар ва кичикларни қабул қилиш тартиби ҳақида.....	143
Ўттизинчи фасл. Шароб ичиш тартиби ва қоидалари ҳақида	144
Ўттиз биринчи фасл. Хизматкорлар ва қулларнинг хизмат тартиби ҳақида	145
Ўттиз иккинчи фасл. Лашкар, хизматчилар ва яқин кишиларнинг ҳожат ва илтимосларини бидириш тартиби	146
Ўттиз учинчи фасл. Қурол-яроғ ва уруш асбобларини ясаш ва зийнатлаш тартиби ҳақида	146
Ўттиз тўртинчи фасл. Юқори лавозимдаги кишиларга хато ва гуноҳ қилганларида огоҳлантириш ҳақида	147

Ўттиз бешинчи фасл. Посбонлар, навбатчилар ва қоровуллар ишларининг тартиби ҳақида.....	148
Ўттиз олтинчи фасл. Тукин-сочин дастурхон ясатиш ва зиёфат бериш тартиби ҳақида	149
Ўттиз еттинчи фасл. Қадрлашга лойиқ қуллар ва хизматкорлар ҳақида	152
Ўттиз саккизинчи фасл. Иқтоъ, уларнинг эгалари ва халқ аҳволини асраш ҳақида	154
Ўттиз тўққизинчи фасл. Подшоҳлик ишларида шошилмаслик ҳақида	154
Қирқинчи фасл. Амири ҳаррос ва калтакчилар ҳақида	156
Қирқ биринчи фасл. Подшоҳнинг халққа қиладиган садақалари ва ҳар ишда тартиб-қоида бўлиши ҳақида	162
Қирқ иккинчи фасл. Бир кишига икки амал бермаслик ва амалларни лойиқ ва покдил кишиларга бериш ҳақида	183
Қирқ учинчи фасл. Парда орқасида ва сарой ҳарамиди бўлган аёллар ҳамда қўл остидагиларнинг ҳадлари ва иш тартиби ҳақида.....	206
Қирқ тўртинчи фасл. Бадмазҳаблар аҳволини фош қилиш, маздак ва маздакийлар ҳақида	216
Қирқ бешинчи фасл. Синдбоди Габрнинг мусулмонларга қарши Нишопурдан Райга келгани ва фитнаси ҳақида	239
Қирқ олтинчи фасл. Қўҳистон, Ироқ ва Хуросонда ботинийлар ва қарматийларнинг чиқишлари ҳақида.....	241
Қирқ еттинчи фасл. Хуросон ва Мовароуннаҳрда ботинийларнинг чиқишлари ҳақида.....	246
Қирқ саккизинчи фасл. Хазина тўплаш ва уни сақлаш тартиб-қоидалари ҳақида.....	269
Қирқ тўққизинчи фасл. Шикоятга келганлар жавобини бериш ва уларнинг ишларини инсоф билан ҳал қилиш ҳақида	271
Эллигинчи фасл. Ҳисоб-китоб тартиби ва уни керакли даражада олиб бориш ҳақида	277
Мароқли ва ибратли асар (сўнгсўз ўрнида).....	280
Изоҳлар	283

Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий Низомулмулк (1018 – 1092)

Шарқ тарихи ва маданиятида ўзининг 1091 йили ёзилган «Сиёсатнома» (ёки «Сияр ул-мулк») асари билан ўчмас из қолдирган.

1018 йилда Туснинг Родкон вилоятидаги Навгон қишлоғида дунёга келган Абу Али Ҳасан бошланғич таҳсилни шу ерда олади, кейин Нишопур ва Марвда ўқиб, вояга етгач, Балхга бориб, Али ибн Шодон хизматига киради. Дабирлик мансабидан салжуқийлар (1037–1194) шоҳи Алпарслон (1063–1072 йиллар) саройида вазирлик мансабигача кўтарилади ва «Низомулмулк», яъни мулкнинг низоми, тартиби маъносини англатувчи номи билан шуҳрат қозонади.

1091 йили Низомулмулк ёзган 39 бобдан иборат «Сиёсатнома» ёки «Сияр ул-мулк» («Подшоҳлар турмуши») номли асар шоҳга манзур бўлади. Сўнгра Низомулмулк асарини қайта ишлаб, уни янги боб ва қисмлар билан бойитади. 1092 йили уни кўчириб, Султон Маликшоҳга топшириб, ўзи Бағдод сафарига йўл олади.

«Сиёсатнома» асари яратилган даврдан бошлаб олимлар, тарихчилар, адиблар, энг асосийси, шоҳу ҳокимлар диққатини ўзига тортиб келади. «Сиёсатнома» Шарқ маданиятини, салжуқийлар тарихи ва сиёсий ҳаётини ўрганишда энг ишончли манба бўлиши билан бирга форс адабиётининг дастлабки бадиий асарларидан саналади.